Narratíva és politika
Mikszáth-újraolvasás

Mikszath_kotet.indb 1 2016.11.05. 11:01:22

MIT-konferenciák 3.

Sorozatszerkesztők:
Bengi László és Gintli Tibor

Mikszath_kotet.indb 2 2016.11.05. 11:01:25

Narratíva és politika
Mikszáth-újraolvasás

Szerkesztette:
Bengi László és Eisemann György

Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Budapest, 2016

Mikszath_kotet.indb 3 2016.11.05. 11:01:25

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

Kiadja a Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Budapest, 2016
ISBN 978-963-89580-6-8
ISSN 2415-8925
Copyright © Szerzők, szerkesztők, 2016
Felelős kiadó: a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke
Felelős szerkesztő: Laczkó Krisztina
Tördelés: VLK Bt.
Borítóterv: Káposztás Csaba
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.

Tartalom

Élet, rajz, írás

Margócsy István
Mikszáth Kálmán irodalomszemlélete – elsősorban a Jókai-életrajz alapján ... 9

Hermann Zoltán
Aranykor
Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora I–II.* ... 23

Fábri Anna
Mikszáth közelről
Kortárs vélemények ... 33

Praznovszky Mihály
Az íróvá válás önmítoszai Mikszáthnál ... 47

Politika és retorika

Eisemann György
A politikai nyelv retorizálása és esztétizálása Mikszáth Kálmán két regényében ... 63

Fráter Zoltán
Respect House!
A tisztelt Ház a modernségben ... 73

Hajdu Péter
Kései novellák az agrárszocializmusról ... 81

Narratíva és novella

Bárdos László
Történet híján, történetek között
Mikszáth *Filij*éről ... 91

Bengi László
A birtoklás viszonylagosságának elbeszélései
Mikszáth Kálmán: *A jó palócok* ... 97

Gintli Tibor
A communis opinio és a narrátori szólam viszonya Mikszáth Kálmán prózájában 109

Anekdota és regény

Szegedy-Maszák Mihály
Anekdota és/vagy történelem? 123

S. Varga Pál
A múltvesztés alakzatai a *Beszterce ostromá*ban 129

Nyilasy Balázs
Milyen fákon teremnek Mikszáth Kálmán regényei? 141

A szórakoztatás művészete

Kányádi András
A végek dicsérete
Királytoposzok frivol szövegváltozatai Verhovinától Szelistyéig 153

Szilágyi Márton
A fiatal Mikszáth és a bűnügyi regény formaelvei
Mikszáth Kálmán: *Az apám ismerősei* 169

Tarjányi Eszter
Mikszáth Ruritániája
A populáris irodalom hazai előzménye 179

Névmutató 197

Élet, rajz, írás

Mikszath_kotet.indb 7 2016.11.05. 11:01:26

Margócsy István

Mikszáth Kálmán irodalomszemlélete – elsősorban a Jókai-életrajz alapján

Amióta megjelent Mikszáthnak a nagy Jókai-könyve,[1] a szakirodalom – egészen T. Szabó Levente[2] és Hajdu Péter[3] tanulmányaiig – nem győzte hangoztatni, egyértelműen kárhoztatólag, hogy Mikszáth, az irodalomról szólván, folyamatosan elhanyagolta az egyes irodalmi műveket, sem nem elemezte, sem nem interpretálta őket, s ezáltal nemcsak irodalomtörténeti torzképeket nyújtott,[4] hanem mintha arról tett volna tanúbizonyságot, hogy tulajdonképpen nem is volt neki sem irodalomtörténeti víziója, sem pedig általános elképzelése az irodalom működéséről (a kortárs recepcióból: „Mikszáth fölfogásával Jókait illetőleg csak azért bajos vitatkozni, mert ő meg sem is igen kísérli Jókait mint írót megrajzolni. Nem emlékszünk, hogy olvastunk volna valaha íróról életrajzot, melyben ily kevés szó esnék műveiről. […] Ha Mikszáth nem akart is arra a fárasztó és hosszadalmas s meglehet, a közönség szemében kevéssé mulattató munkára vállalkozni, hogy jobb regényeiből kifejtse Jókai írói sajátságait, választhatott volna munkáiból legalább egyet, melynek elemzése kapcsán megismertethette volna olvasóival Jókai érdekes és gazdag egyéniségét. […] Esztétikai értékjelzése oly semmitmondó";[5] s nagyon hasonlóan az 1990-es évek

[1] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XVIII–XIX, *Jókai Mór élete és kora,* I–II, s. a. r. Rejtő István, Budapest, Akadémiai, 1960 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 18–19). A továbbiakban a zárójelben szereplő kötet- és oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

[2] T. Szabó Levente, *Egy hagyománnyal szemben? Mikszáth Jókai-életrajzának kételyteli és reflexív elemei* = T. Sz. L., *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában,* Budapest, L'Harmattan, 2007, 273–290.

[3] Hajdu Péter, *Narratív és retorikai stratégiák Mikszáth irodalomtörténeti szövegeiben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2006/3–4, 257–279.

[4] A Jókai-szakirodalom jeles tudósa például így jellemzi Mikszáth művét: „az arczkép egyik másik vonása – főként a fiatal koriak – kitűnően el van ugyan találva, az egész mégis torzkép"; „Jókai írói ábrázata – Mikszáth jóakaratú dilettáns ötletei ellenére is – egészen homályban maradt, akárcsak a városligeti Anonymus-szobor arcza" (Zsigmond Ferenc, *Jókai uralomra jutása regényirodalmunkban [1850–1854],* Irodalomtörténeti Közlemények, 1921/2–3, 2.

[5] *k. f.* (álnév) cikke a Budapesti Szemle 1907-es 129. kötetének 363. számában. Vö. Mikszáth, *Jókai Mór élete és kora, i. m.,* II, 266–279. – E kérdést illetően nagyon hasonlóan nyilatkozik a Religio című

szakirodalmából, a regényelőszavak sorozatát illetően: „ezekből az előszókból *nem* rajzolódik ki Mikszáth irodalomtörténete, nem irodalomfelfogását közvetítik”[6]). S persze e kifogássorozatnak némi jogosultsága nem tagadható: Mikszáth sem a maga kora „modern” irodalomszemléletének és esztétikai elvárásrendszerének nem akar, majdhogynem provokatív módon, megfelelni, sem pedig a mai irodalomelemzési módszertanoknak vagy irodalomtörténeti stratégiáknak nem kínál fogódzókat vagy kapcsolódási lehetőségeket – az ugyanis tökéletesen megfelel a tényeknek, hogy elsősorban a szerzők életével és jellemével foglalkozik, a művek befogadásának, sikerének vagy sikertelenségének tulajdonít jelentőséget, s írásaiból nagyon keveset tudunk meg arról, valójában milyenek is voltak vagy lehettek azok az irodalmi alkotások (vagy hogy milyeneknek látta őket), amelyeknek fontosságát, legalább az említés szintjén hangsúlyozza; majdhogynem azt lehetne mondani: olyan irodalomszemléletet képvisel, amelyben épp a művek játsszák a legcsekélyebb szerepet.

Sőt, mindehhez még azt is hozzá lehet tenni, hogy Mikszáth meglepően sokat foglalkozik olyan művekkel, amelyeket nem tart jónak, élvezhetőnek vagy éppen elfogadhatónak – még Jókai regényeiről szólva is rengeteg kifogással él, rendre elmondja, mennyi hibájuk van. Például a *Hétköznapokról* így ír: „Kétségtelenül rossz regény, sőt nem is regény, összetákolt valami, cselekvénye kuszált, jellemei valószínűtlenek, találó megfigyelés váltakozik benne szertelenséggel, burleszk komikum szentimentalizmussal vegyül” (I, 86); a *Dekameron*t pedig éppenséggel ily ironikusan jellemzi:

> Így támadt a „Dekameron” tíz kötete, melybe száz novellát foglaltak össze minden rendszer és együvé tartozandóság nélkül, mint ahogy össze van gyömöszölve a Jókainé szekrényeinek fiókjaiban csirkecsont, brüsszeli csipke, citromhéj, selyem rékli és milly-gyertya-vég. Naptárakból, vidéki lapokból, alkalmi albumokból nyírtak be anekdotát, vázlatot, rémtörténetet, kalandot, freskót és mindenféle genre-t. Hanem hiszen Heckenastnak ez is jó volt és szétkapkodta a közönség, mint a sáfrányt. (II, 26)

Sőt: akár a regényelőszavakat nézzük,[7] akár azokat a futólag odavetett általánosító történeti eszmefuttatásokat, amelyekben a nagy elődöket említi, azt kell észrevennünk, hogy nagyon kevés mű érdemelte ki Mikszáth teljes körű elismerését, s szigorú

folyóirat recenzense is (1907. május 19.): „Jókai irodalmi működésének megértéséhez semmivel sem járul hozzá s a másik fele, ami arra szükséges volna, az meg hiányzik. Nevezetesen, úgyszólván teljesen hiányzik Jókai műveinek érdemleges méltatása” (*Uo.,* 280–283).

[6] Brassai Zoltán, *„Eltűnt évek színes kavicsai” = Mikszáth-emlékkönyv: Tanulmányok az író születésének 150. évfordulójára,* szerk. Fábri Anna, Horpács, Mikszáth, 1997, 121–130.

[7] Mikszáth, mint ismeretes, 1902 és 1910 között szerkesztette a Magyar Regényírók Képes Könyvtára című sorozatot, amelyben nem kevés régi vagy régebbi regényt is újraközölt, s mindegyik kötethez ő maga írta a bevezetőket. Ezeknek gyűjteménye: Mikszáth Kálmán, *Írói arcképek,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Művelt Nép, 1953.

Mikszath_kotet.indb 10 2016.11.05. 11:01:26

kritikusi pillantása előtt jóformán senki nagy tekintély nem állhatott meg. Csak illusztrációként idézem a Jókai-könyv nagy körképét:

> Kemény Zsigmond: Az elbeszélő válfaj nem is neki való, mintha az elefánt menüettet táncolna. Kuthy Lajos csupa dagályosság, szinte galimatiász, amit ír. (Mégis vannak olyan tévelygők akik zseninek tartják.) Nagy Ignác vidám, értelmes író, de színtelen, Vas Gereben jóízű, de mesét komponálni nem tud és csak egy húrja van, mint a falusi cigánynak a hegedűjén, báró Eötvös nagy elme, de szentimentális és nemzetközi, Pákh Albertnek van humora és szarkazmusa, de az fanyar, mint a vadalma, nem a magyar szájízéhez mért. – Kemény, Eötvös: de ezek bármekkora nagy kaliberű emberek a maguk nemében, valójában egyik sem mesélő talentum. Jósika Miklós tud ugyan meséket szőni, csattanós helyzeteket kihozni, meglepő fordulatokat előkészíteni, de ő sablonos és patronokon keresztül fest, mint a szobapiktorok… (I, 87–88)

Ami különösen érdekes e kritikus szemléletben az pedig az, hogy Mikszáth amikor mégis jellemzi Jókai regényeit, akkor a nagy ellenfélhez, Gyulai Pálhoz rendkívül hasonló érveléssel korholja e regények jellemábrázolásának a következetlenségeit, a művek szerkesztetlenségét, a fantázia korlátlan csapongását és valószerűtlenségét; sőt némely helyeken nyíltan el is ismeri Gyulaiék kifogásainak jogosságát – csak éppen azt nem ismeri el, hogy e kifogások megtétele helyénvaló lenne a művek és életművek értékelése során (amint mondja: „Hiszen e kritikákban volt némi igazság, Jókai kétségtelenül lényeges hibákban szenvedett. De végre is hibátlan ló, hibátlan asszony és hibátlan regény nincs" [I, 197]), a hibákat ugyanis ellensúlyozza a művek hatásmechanizmusa: ha a regény elérte a közönségét, s elfogadásra talált, akkor a normatív kritikának még akkor sincs keresnivalója, ha igaza van:

> Jókainak vannak jobb és vannak rosszabb művei, mert ahol sok fát vágnak, ott sok a forgács is, de talán egy sincs, melyen rajta ne volna a lángész fénye és egy sincs, melyet nem volna élvezet elolvasni. Mintha az aggteleki barlangban járnánk, hol a formátlan kőalakzatok éppen úgy meghatnak bennünket, mint a formásak, mert önmaguktól képződtek. (II, 57)

S emiatt: „Főleg azt nem lett volna szabad feledniök a kritikusoknak, hogy egy dolgot kifogástalanul elmondani nem annyi, mint egy dologgal valakit elragadni, ha az nem kifogástalan is" (I, 197). S a végső ítélet nagyon keményen és intézményellenesen hangzik, a művészetnek a társadalomba és a közönség elvárásaiba való szerves beilleszkedés nevében: „A kritika csak a művészet érdekeit védi" (II, 59).

Úgy vélem, Mikszáth igen sokféle, de árnyaltan sehol nem részletezett véleménynyilvánításaiból az irodalomnak kétféle funkciója olvasható ki: az irodalom (elsősorban természetesen a magyar irodalom) egyrészt nem más, mint a nemzet önaffirmációs gesztusa, a nemzeti szellem, jelleg, törekvés megnyilvánulása, mind a szerzői szándéknak, mind pedig a közönség befogadási stratégiájának a szempontjából, vagyis

olyan megnyilvánulási forma, amely miközben megjeleníti, egyben teremti is, majd pedig képviseli is a nemzet általános imágóját, mind az ideológia, mind a nemzeti karakter szempontjából (eszerint például a Pilvax-társaság, amely persze sok, többé-kevésbé gyarló fiatalemberből állt össze, sok fiatalos könnyelműségének dacára is maga volt a nemzet ígérete: „és e szegényes egzisztenciák mégis vonzók, s nem nélkülöznek bizonyos fényességet ebben a korban, mert a nemzeti dicsőség udvarán sürögnek-mozognak. […] E fiatalság szívében hordja az országot. E szerény asztalnál észrevétlenül készül a jövő" [I, 80]) – másrészt viszont derült élvezet és tiszta szórakozás, sem nem kevesebb, sem nem több, mint mesemondás. Jókai ezek szerint azért volt különleges figurája a magyar irodalomnak, mert

> ő tartotta írásaival millió és millió emberben a honszerelmet, midőn azt mindenfelől oltogatták, elénk tárta az ország múltját lángoló lelkesedéssel, fönséges ihletével kirajzolta jövőjét, neki élt, neki dolgozott szíve vérével, minden porcikájával s kivíván a maga számára a világ csodálatát, annak a palástjával betakarta hazáját" (II, 177),

vagy ahogy a Jókai halálára írott nekrológban olvashatjuk: „az az ember, aki ma bénán fekszik a ravatalon, hatvan esztendeje mulattatja, lelkesíti nemzetét, ismerteti a világgal, zengzetessé teszi nyelvét".[8] S mindez természetesen kiterjeszthető a magyar irodalom egész terjedelmére is: amint az általa szerkesztett regénysorozat általános jellemzője mondja, egyébként elismervén sok itt prezentált regénynek nem mentegethető gyarlóságát is:

> Egyebütt az ily regény-gyűjtemény pusztán mulattató olvasmányok tára, ez a mi gyűjteményünk egyszersmind a nemzeti élet mappája – könyvekből összerakva; Fáy András, Eötvös József regényei a francia forradalom által útnak indított eszmék heroldjaim a Jókaié morfin-injekciók a nemzeti fájdalom ellen.[9]

S a Jókai-nekrológ idézett mondata már tartalmazza a lelkesítő funkció mellett a „mulattatót" is – az minősül igazi (Mikszáth szavával: „megvesztegető") irodalomnak, ami elvarázsolja az olvasót, a közönséget, ami a kritikai normák megsértése mellett is (vagy inkább azoknak figyelembe nem vétele mellett) elbűvölő csodaként tud funkcionálni: „Látod, hogy csupa valószínűtlenség, boszankodol is ha realista, naturalista vagy, de hasztalan, nem tudsz megválni tőle, elbűvöl, lebilincsel, nem ereszt."[10] Egyrészt olyan művekre van szüksége, amelyek a nemzeti reprezentációt tökéletesen meg tudják valósítani (azért tartja kivételesen kiválónak a *Rab Rábyt*, mert „maga se tudta talán, hogy milyen közel volt itt ahhoz, hogy megírja hazája összes ezeréves küzdelmeit egy történetben és századokra kiható remekművet alkosson, amit

[8] Mikszáth Kálmán, *Jókai halálára* [1904] = M. K., *Írói arcképek, i. m.,* 73–76.

[9] Pulszky Ferenc *A magyar jakobinusok* című regényéhez írott előszóból: *uo.,* 95.

[10] *Uo.,* 75.

a Biblia mellett kellene tartani minden magyarnak", s azt javallaná, hogy e kitűnő, bár gyarlóságokban is gazdag regényt

> érdemes volna átdolgozni (ha egyszer arra méltó nagy író vállalkoznék), illetve elválasztani a hozzá nem illő részektől, hogy a regények között is legyen olyan, melyet a nemzeti érzések átfonnak glóriával, mint aminő „Bánk Bán" a színművek, a „Rákóczi-induló" a zeneművek és a „Szózat" a költemények között [II, 115]),

másrészt azonban csak azok a szerzők és művek érdemesek az említésre (és az olvasásra), amelyek mesélni tudnak, s amelyek érdekességük és változatosságuk révén kapcsolatot tudnak teremteni az olvasóval; emiatt Eötvösről, Keményről minden elismerése mellett is csak lebecsülőleg tud nyilatkozni: „de ezek bármekkora nagy kaliberű emberek a maguk nemében, valójában egyik sem mesélő talentum" (I, 87). Mikszáth sehol ki nem fejtett poétikai elvárásait leginkább a mese műfaji sajátosságai határozzák meg: egyrészt minden kritikai vagy elismerő megjegyzése mögött ott lappang egy naiv realizmusigény, amely élő figurákat, hús-vér embereket követelne meg (az előző korszak írói azért marasztalhatók el, mert „eleven húsból és vérből való alakokat senki se tud beállítani", míg Jókainál „csak úgy dőlnek tolla alól a friss típusok, új, eleven emberek rajokban"[11] – bár e téren persze Jókai is sokszor elmarasztalásban részesül jellemábrázolásának nem realista jellege okán:

> Jókai kompozíciója és karakterei rendesen kidolgozás közben romlanak meg. Mikor még tervel, akkor a földön van és minden körülményről tud számolni. De amikor írni kezd, akkor már nincs a földön, hanem a felhők között, mint Icarus. Itt már nem bírja magát zabolázni és nagy fantáziája, röpke szárnya elviszi a saját tervétől [II, 55]),

s ez az „eleven alakformálás" közvetlen, tulajdonképpen mimetikus kapcsolatban lenne a mindennapi életben való jártasság és tapasztaltság mélységeivel. Jókai jellemábrázolása Mikszáth szerint azért bírálható, mert

> keveset érintkezett emberekkel, s kevés viszonylatban. Inkább könyvekből ösmerte, mint élő mintákból. […] Különösen tájékozatlan az asszonyokról; normális nőt úgyszólván nem ösmert. Innen van, hogy *egyéneket* hibátlanul rajzolni nem tudott, inkább csak típusokat (II, 56);

s ugyanígy megfordítva is: erényei annak köszönhetőek, hogy mégis találkozott az élettel, s amit megismert, megtapasztalt, azt híven tudta majd visszaadni. A példázat szerint: Jókai ifjúkorában egy mérnökkel járta a Kecskemét melletti pusztákat, aki

> nagy népbarát volt, mindenkit ösmert, mindenütt megállott, beszélt a hadnagyokkal, akik a betyárokat üldözték és komázott a betyárokkal, akik a hadnagyok elől bujdostak, betért a juhászhoz, a halászhoz, meghált a cserényben a bundán, bográcsban

[11] *Uo.,* 74.

> tüze mellett, pásztorok társaságában töltvén az estét. Jókai itt szedte föl az egészséges magyar nép tősgyökeres gondolkozását, logikáját, észjárását és humorát. Ez volt az a nagy stúdium, melytől a szárnyai megizmosodtak. (I, 62)

Az irodalom ezek szerint akkor működik igazán, ha alakjai és jelenetei a földön járó realizmus kereteit nem hagyják el – az író gesztusai, fogásai csak arra kellenek, hogy érzékletes kalandokkal és egyénített különösségekkel telítsék meg ezeket az „eleven" kereteket; Mikszáth alighanem e feltevés nevében nyilatkozik majd utolsó regényének utószavában a regény riporthoz való közelítésének szükségességéről is:

> Meggyőződésem, hogy úgy a színpadi, mint az elbeszélő témáknak még mindig jobban kell közeledniök az élethez, lehányván azokat a békókat, melyeket az esztétika az öreg témákra azoknak a gyermekkorában rakott. […] E szabályokból némelyek – még a legjobbak, a szinte nélkülözhetetlenek közül is – ártanak a természetességnek, és rontják az illúziót. […] A riport az egyetlen, mely a maga eredeti természetességében folyik. Legközvetlenebb rajzolata a valóságnak, s azonfelül szabad és független a szabályoktól.[12]

Másrészt azonban rendkívül fontosnak látszik a mese fikcionalitásának bűvöletigénye: az irodalomban Mikszáth elsősorban az elbeszélés megvesztegető és megnyugtató, szinte ráénekléskénti ható „hangját" méltatja: a regényeknek tartalmi jellegű ismertetésére soha nem tér ki, legfeljebb ha tematikus tárgyukat jelöli meg, de az elbeszélő hangjának, stílusának különlegességét és varázsát mindig a legmagasabb tenorban idézi fel:

> Megvesztegetőbb író nálánál talán a világirodalomban sincs. Vannak olvasók, akik, ahol meglátnak valamely regényéből egy tárca-folytatást, sietve vetik magukat rá, habár nem tudják az elejét és nem fogják esetleg olvasni a folytatást. Ezt a különbséget így magyarázza meg egyikök: – Nekem mindegy az összefüggés, nem törődöm a mesével. Én a Jókai hangját akarom hallani, éppúgy, mint a Blahánéét. Az gyönyörködtet és üdít fel. (II, 54)

Vagy máshol:

> Jókai a *fülével* írt, az ő nyelvezete muzsika, de csak a magyar idiómából hangzik ki. Mint a villamáram nem megy keresztül a selymen és az üvegen, nyelvének zengzetessége nem vihető át idegen nyelvekbe. A gondolatok bekapcsolásának csodás módja változást szenved az átültetésnél, a hímpor a fordítók ujjain tapad. Csak gyengeségei jutnak ki teljesen, a szerkezet, mely sokszor pongyola, a mese, mely valószínűtlen, a jellemek, melyek se nem mindig igazak, se nem mindig következetesek. (II, 145)

[12] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XXI, *A Noszty fiú esete Tóth Marival,* s. a. r. Rejtő István, Budapest, Akadémiai, 1960, II, 230–234 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 21).

Mert másrészt a mese kerete minden elbeszélés alapjául van elgondolva: Mikszáth még az irodalomtörténetet is meseként adja elő; nála Jókai alakja nem is regényben, hanem mesében fog megfogalmazódni.[13] Teljesen nyilvánvaló ez, ha arra a furcsa, naiv verses Jókai-eposzra gondolunk, amelyet *Jókai Mór, vagy a komáromi fiú, ki a világot hódította meg* címmel 1883-ban jelentetett meg[14] – itt a hősnek már születése is csodás, jóslat mondja meg, hogy világhódító lesz, politikusként óriás lesz belőle, aki csodát tesz, választási győzelme földrengésbe torkollik, s végül a király kegyelmébe is belekerül, a szerzőtől pedig megkapja a halhatatlanság ígéretét. De ugyanez a mesei struktúra hatja át a nagy Jókai könyvet is – Mikszáth itt is számtalanszor él mesei fogásokkal, maga a narratíva eleve üdvtörténeti horizontban kezdődik és fejeződik be, a csodás teljesítmény a folyamatos elragadtatás modalitásában nyer méltatást (nagyon sokszor éppen azért, hogy Jókainak épp érintett pszichológiai, erkölcsi és politikai következetlenségeit elkendőzze, s egy elvárható kedvezőtlen ítélet erejét eleve relativizálja), a főhős pedig, akinek gyermeki, jámbor és ártatlan mivoltát az elbeszélő nem győzi hangsúlyozni, szinte predesztinálva van arra, hogy eljátssza a legkisebb fiú királyságra törekvő sikertörténetét (nem mellőzve a ténylegesen uralkodó királynak egyszerre történeti s mesei interpretációját!).[15] Úgy vélem, ennek a mesei jelleg dominanciája okozta e mű befogadásának bizonytalanságát s azt, hogy tulajdonképpen sem irodalomtörténetként, sem regényként nem nyerhetett kielégítő recepciót: hisz amint Mikszáth az irodalomról is le akarta pergetni a kritika autoriter meghatározásait, úgy az életrajzról és történetírásról is leválasztotta a szakmai egyértelműség korabeli elvárásait.[16]

Az irodalom ezek szerint mintha egyszerre két póluson helyezkednék el: egy oldalról nézve a nemzeti szellemi intézményrendszer legfontosabb és legmagasztosabb

[13] E kérdést, ha röviden is, de nagyon érdekesen elemzi Mikszáthnak Jókaival való összevetése során Schöpflin Aladár, *Mikszáth Kálmán,* h. n. [Budapest], Franklin, é. n. [1941], 89–90.

[14] Mikszáth Kálmán, *Jókai Mór, vagy a komáromi fiú, ki a világot hódította meg,* Budapest, Révai Testvérek, 1883 (Jó könyvek). – Megemlítendő, hogy Gyulai Pál rendkívül élesen megbírálta e szerinte léha, hízelgő, valótlan, azaz egyértelműen rossz könyvecskét: Gyulai Pál, *Bírálatok: 1861–1903,* Budapest, MTA, 1911, 238–240. – A könyvecskéről és fogadtatásáról lásd Császtvay Tünde, *A halottak nem kérdeznek vissza, = Kegyelet és irodalom: Kultusztörténeti tanulmányok,* szerk. Kalla Zsuzsa, Budapest, PIM, 1997, 60–68. – Csak érdekességként említem meg, hogy a könyv hirdetései között szerepel egy ígéret is, amely szerint már készül egy *Arany János élete versekben* című kiadvány is!

[15] Rendkívül tanulságosnak látom, hogy Mikszáth a saját írói pályájáról tett vallomásában is a mesei narratíva dominanciáját hangsúlyozza; tömör visszatekintését a következő keretben fogalmazza meg: „Hol volt, hol nem volt, egy ember, aki könyveket írt, és ezek a könyvek szétmentek, jártak-keltek a világban, aztán egy napon csak élő emberekké változtak és azt mondták […]"; s írói tehetségét is mesei jellegű csodaként prezentálja: „szinte elementáris, valami csodaszerű dolognak tartom; mintha addig meséltem volna, míg én is belekerültem valami meseforgatagba, és az én kis íróasztalom azt mondta volna – mint a táltos a mesében –: Ülj fel, édes gazdám, és elviszlek oda, ahova meséid hőseit szállítgatom" (*Mikszáth Kálmán negyven éves jubileumának története,* Budapest, Révai Testvérek, é. n. [1911], 47).

[16] E kérdéskört illetően alapvetően fontos T. Szabó Levente idézett interpretációja, amely mind a személyiségfelfogás, mind az életrajzírás terén körüljárja a Jókai-könyv konvenciósértő újításait.

institúciójaként mutatja be magát, a másik oldalról nézve pedig úgy, mintha maga lenne a megtestesült mesei jellegű szórakoztatás. A két pólus ugyan távol esik egymástól, de nem zárja ki egymást – amit kizárnak, az nem más, mint a kritikai normák szerint szabályozott és előírt magas művészeti elvárásrend: mintegy megkerülik azt a szabály- és intézményrendszert, amelyet a 19. század második felében elsősorban a Gyulai-iskola, majd később más irányzatok is képviseltek. Az irodalom e körben csak a közönség körében elért recepciós szint szerint értékelhető – oly elvont és az irodalom fölé rendelt normák, mint az intézményes esztétika vagy poétika, idegenként és irodalomellenesként tűnnek fel. Az irodalom itt nem úgy jelenik meg, mint elkülönült intézményrendszer, hanem mint (a szinte „természetes elemként" felfogott) közönséggel, társasággal folytatott társasági diskurzus, amelynek nem szabályai vannak, hanem hagyományai és megrögzött szokásai működnek. Mikszáth ezért hivatkozik állandóan a „közönség" kategóriájára mint végső instanciára, akár az általa sikeresnek tekintett írók (elsősorban persze Jókai) esetében, ezért mond majd köszönetet írói pályájának végén ismét a „közönségnek" („Kifejezni nem tudom azt a hálát, azt az elérzékenyedést, amelyet kedves közönségem jósága okoz"),[17] ezért hangsúlyozza mindig az irodalom működtetésében a kiadóknak kiküszöbölhetetlen szerepét,[18] ezért mutatja be úgy az irodalmi folyamatot és termelést, mint ugyan egyénekből álló, de egyének felett szerveződő és működő társasági aktust (például a Jókai-könyv kortörténeti fejezeteiben: *A Pilvax-asztal, Élet a hó alatt, A műhely és környéke*), ezért írhatja a régebbi irodalom egészéről az organikus egymáshoz tartozás vélelmét sulykolva azt, hogy „egy családnak látszott az írói világ így együtt" (I, 85), s ezért jellemzi saját irályát, sőt a majdan továbbfejlődő irodalmiságot is úgy, mintha abban mind keletkezését, mind funkcionálását illetően csak a társasági jelleg dominálna: „Úgy képzelem a dolgot, mint rendszerint szokott történni a társaságokban, hogy szó van valamiről, mire egyik is, másik is előhoz egy esetet vagy egy példát, mely bizonyít vagy megvilágít." [19]

Mikszáth e téren is szervesen folytatja nagy (és vállalt) művészelődeinek (például Petőfinek, Jókainak ismert) kritikaellenességét és irodalmi intézményellenességét: amit mond, amit mint kategóriarendszert felmutat, az akár Jókai szájából is elhangozhatott volna. Idézzük fel Jókainak Jósikáról írott emlékbeszédét:

> Egy egész új világ tárult Jósika művében elém. Nemzeti alakok, ahogy valóban élniök, szólniok, tenniök kellett; ős típusai a régi magyar sajátságoknak, úgy odaállítva

[17] *Mikszáth Kálmán negyven éves…, i. m.,* 46.

[18] A kiadókkal kapcsolatban figyelembe veendő ironikus és önironikus nyilatkozata: „Nem tudom bizonyosan, a jelennek írok-e vagy a jövőnek, de annyit tudok, hogy a kiadóimnak írok". Lásd a *Szent Péter esernyője* kritikai kiadásában: Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* VII, *Szent Péter esernyője,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1957, 211 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 7).

[19] *Utóhang* a Noszty-regényhez (Mikszáth, *A Noszty fiú esete Tóth Marival, i. m.,* II, 232).

> nemcsak viseletökben, alakjaikban, arcvonásaikban, de lelkök következetes eszmejáratában, tetteik indokaiban, végzetök teljesülésében, hogy mindenkinek azt kelle mondani: ezek valóban a mieink; látjuk, értjük őket; velök érzünk, magokkal ragadnak; és az idők és a helyek, hová magokkal ragadtak, a mi saját történetünk kora valóban, a mi saját hazánknak arculatja. […] S minő ragyogó ecsettel volt rajzolva ez arculat! […] mindez oly megkapón, oly elevenen, oly tárgyhíven volt elénk rajzolva, hogy az olvasó egy másik otthonára vélt találni. Így Jósika Miklós minden újabb regényének megjelenése egy-egy ünnep volt az olvasóközönségre, egy-egy diadal az irodalomra nézve.[20]

Íme, Jókai is a nemzeti önismereti funkciót a varázslatos hangon bemutatott kalandossággal párosítja! S továbbmenve: ha Petőfi irodalomszemléletének dilemmáit vizsgáljuk, azt kell látnunk: nála is egymás mellett él, minden zavar nélkül, a nemzeti reprezentáció affirmatív igénye (erre, azt hiszem, most nem kell kitérnem) a legkonvencionálisabb értelemben vett szórakozásigénnyel; az irodalom egyik legfőbb funkciója nála is a mulattató, megnyugtató, terapikus értelemben szinte panaceaként működtetett hatáskeltés; gondoljunk csak az Aranyhoz írott vers soraira:

> Nagy fáradalmait ha nem enyhíti más,
> Enyhítsük mi költők, daloljunk számára,
> Legyen minden dalunk egy-egy vigasztalás,
> Egy édes álom a kemény nyoszolyára![21]

Vagy arra a nagy tirádára, amelyet Dumas regényei kapcsán hangoztatott:

> Nincs is több szellem senkiben, mint őbenne. Nála is vannak nagyobb írók akárhányan, de kedvesebb, szeretetreméltóbb egy sincs. […] Senki jobban nem ismeri az emberi szívet, mint ő; senki oly szépnek nem festi az életet, mint ő. Valaha roppant ember- és világgyűlölő voltam, annyira, hogy a föld egy óriás szemétdombnak tetszett előttem, melyen az emberek mint undorító féregmilliárdok nyüzsögnek; hogy e nyavalyából kigyógyultam: nem egészen, de nagy részben Dumasnak köszönöm, ő segített levenni orromról az epéből készült sárgazöld pápaszemet, az ő munkáinak olvasása után kezdtem eszmélni, hogy talán mégis szép a világ.[22]

S úgy vélem, még távolabb is mehetnénk: Mikszáth nem szépirodalmi alkotásai, hanem az irodalomról kifejtett (vagy éppen ki nem fejtett) nézetei alapján alighanem annak az irodalomszemléletnek volt utolsó nagy képviselője, amely a 18–19. század fordulójától a század közepéig még teljes virágjában élt, s amely az éppen adott olvasó

[20] Jókai Mór, *Jósika Miklós emlékezete* [1867] = J. M., *Írói arcképek,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Művelt Nép, 1955, 142–153.

[21] Petőfi Sándor, *Arany Jánoshoz* [1847] = P. S. *Összes költeményei: 1847,* s. a. r. Kerényi Ferenc, Budapest, Akadémiai, 2008, 22 (Petőfi Sándor Összes Művei [új sorozat], 5).

[22] Petőfi Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* [1847] = P. S. *Vegyes művei,* s. a. r. V. Nyilassy Vilma, Kiss József, Budapest, Akadémiai, 1956, 74–75 (Petőfi Sándor Összes Művei, 5).

és társasági közönség (közösség) ízlése és konvenciója alapján elutasította a radikálisan egyénített műalkotásokat, valamint az általános érvényűként feltüntetett esztétikai normákat, s a kiépülő kritika intézményét mint közösségellenes individuális erőszakszervezetet utasította el; s az épp formálódó, elkülönülő, individualitásra törekvő irodalmiságot gyanakvással kísérte (Hász-Fehér Katalin kitűnő leírását követve: „az organikus nemzetfelfogás közösségi irodalomszemléletének irányából a kritikusi státus a maga individualitásában sohasem válhat sem szerves részévé, sem kívülről hatalmat gyakorló független tényezőjévé a szerző és a közönség közötti kapcsolatnak").[23] A közösség önaffirmációjaként értett nemzeti reprezentáció a szórakoztatás és mulattatás konvenciójával fért össze, az íróknak e gesztusrendszerben elfoglalt helye és szerepe fontosabbnak (sőt néha kizárólagosabbnak) látszhatott a létrehozott művek egyediségével és minőségével szemben (ezért beszél Mikszáth is a művek helyett az íróknak figurájáról, életéről és a közönséggel való viszonyáról); e szemlélet számára a már hagyományozódott konvenciórendszer működtetése fontosabbnak és értékesebbnek tűnik az esztétikai újítás igényénél,[24] s az a magas irodalmi normarendszer, amelyet a modern kritika és esztétika előírt volna, s amely az egyedi műalkotás megismételhetetlenségével operált, e szemlélet számára távolinak s idegennek látszhatott – talán emiatt marad ki akár Jókai, akár Mikszáth irodalmi leírásaiból a műalkotásoknak egyedítése és egyediként való recepciója, ezért volt olyan éles és kibékíthetetlen viszonya Petőfinek, Jókainak, Mikszáthnak az intézményesített kritikával.[25] Ha más megközelítésből is, Hajdu Péter nagyon hasonló eredményre jut, amikor Mikszáth irodalomról való megnyilatkozásait elemzi: „Mikszáth szövegei azt sugallják, hogy az irodalmat nem olyasminek képzeli el, amit magányos zsenik teremtenek a semmiből, hanem valamiféle kollektív tevékenységnek, amelyben csoportok, intézmények működnek együtt, folytatják egymás kezdeményezéseit, és amelyben alapvető jelentőségű az írók és a közönség kölcsönhatása."[26]

---

[23] Hász-Fehér Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye),* Debrecen, Csokonai, 2000, 52.

[24] E konvenciókhoz ragaszkodó beállítódásnak egyszerre affirmatív s egyszerre parodisztikus megjelenítését olvashatjuk a Beöthy Zsolt regényéhez írott bevezetésben: „Pedig az út világos, a mutató táblái mindenütt láthatók, még a tízparancsolatban is benne van az esztétikai recept. – Tiszteljed atyádat, hogy hosszú életű légy a földön. (T.i. tiszteljed Kemény Zsigmondot, Jókait, szóval a *magyar elődöket,* mert maradandó csak úgy lehetsz, ha *nemzeti* vagy.) – Ne legyenek idegen isteneid. (Ne utánozd Dickenst, se Balzacot és semmi idegent.) – Ne paráználkodj. (Kerüld a francia regények frivolitásait.) – Ne ölj. (A rémregények után, ahol tömeges gyilkosságok okozzál a hatást, ne indulj.) Stb." – s Beöthy dicséretét azzal fejeli meg, hogy novellái „a fent jelzett parancsolatok ellen nem vétettek, azon fölül gondos, gördülékeny nyelven, s egyéni hangon voltak tartva" (Mikszáth, *Írói arcképek, i. m.,* 143–144).

[25] Ismét Hász-Fehér Katalin leírására hivatkoznék: „a hivatásos, esztétikailag képzett kritikus, aki az együtt élő tudatformákból egyetlen egyet, az esztétikait kiemeli és elkülöníti, vagyis az irodalmat zárt és önreferenciális rendszernek tekinti, feleslegesnek, sőt károsnak bizonyul, mert jelenlétével megbontja a különböző társadalmi területek közötti közvetlen átjárhatóság állapotát" (Hász-Fehér, *i. m.,* 60).

[26] Hajdu, *i. m.,* 265.

Ez az irodalomszemlélet azonban a század végére már komoly összeütközésbe is került a korabeli „magas" irodalom elvárásaival – mind azzal az erősen klasszicizáló szemlélettel, amelyet a Gyulai-iskola képviselt, mind pedig a kibontakozó modernség programjaival. Az az ellentét, amely Gyulai és Mikszáth között feszült, eléggé ismeretes – Gyulai mindvégig képviselt fenntartásai abban a hírhedt bírálatban összegződtek, amelyet a *Galamb a kalitkában* című Mikszáth-kisregényről írt: itt a kritikus, miközben elismeri Mikszáth elbeszélő tehetségét, egyértelműen és nagyon súlyosan elítéli Mikszáthnak a könnyedségét és, amint ő mondja, komolytalanságát, s kifogásait az érintett problémáknak felszínes kezelésében látja, s a kérdéseknek bölcs és emelkedett mérlegelését várja el („Mihelyt mélyebb lélektani föladatot tűz maga elébe, vagy társadalmi viszonyainkat akarja rajzolni […] nincs elég tájékozottsága a viszonyok fölfogásában, sem elég képzelme, hogy érdekes cselekvényt tudjon alkotni […] ha elmélkedni vagy ítélni kezd, üres vagy félszeg"), s radikálisan elutasítja az írónak az irodalomhoz kialakított viszonyát („A kinek ily zavaros eszméi vannak a költészetről, nem csoda, ha a maga elébe tűzött föladatot oly furcsán oldotta meg"), s Mikszáth mulattatásra hajló gesztusait egyáltalán nem hajlandó tolerálni, s legfőbb kifogása éppen azt érinti, hogy szerinte a mű „minden komolyság nélkül" fogalmazódott meg.[27] S a másik oldalról, az irodalmi „újítók" részéről is kifogás tárgya lett ez az irodalomszemlélet – annak dacára, hogy Mikszáthnak sok írói erényét, elbeszélői varázsát minden egyes bírálója a legmagasabb retorikával dicsérni is tudja. Legélesebben talán Ambrus Zoltán fogalmazott a *Szent Péter esernyője* kapcsán, amikor a művet egyenesen „a nagymama meséi" elvetendő típusába sorolta be (Jókai regényeivel egyetemben), s nyíltan gondolattalanságot vetett a szemére (a legnagyobb kortárs világirodalmi tekintélyek felsorakoztatásával), miközben magát az irodalomszemléletet azzal vádolta meg, hogy szándékosan fordul el az „életnek" és a „valóságnak" égető problémáitól („Nem találják önök különösnek, hogy a mi kitűnő íróink Trenk Frigyes változatos kalandjaival mulattatnak bennünket, vagy egy esernyő hányattatásait mesélik el pompás előadásban? Hogy azok, akik autoritással szólhatnak akármiről, előszeretettel keresik azokat a témákat, amelyek kiváltképpen a naiv lelkeket érdeklik, s óvatosan hallgatnak arról, ami a felnőtt embereket szokta érdekelni. Mintha csak arra való volna nekik az írás, hogy eltitkolják vele a gondolataikat.").[28]

Ugyanígy nagyon hasonló bírálatban részesült Hevesi Sándortól az *Új Zrínyiász* írói módszere is: a kritikus itt a magas esztétikai normák kerülését az újságírás közönségigényének kielégítésével hozta kapcsolatban, s ennek okán vélte úgy, hogy e regény, bár „sokkal több, mint újságírói alkotás, de az irodalmi alkotásnál valamivel kevesebb. […] Fájdalom, a munka nem tud állandóan megmaradni a korrajz színvonalán".

[27] Gyulai Pál, *A galamb a kalitkában* [1893] = Gy. P., *Bírálatok, i. m.,* 383–387.

[28] Ambrus Zoltán (Tiborcz néven) írott bírálatát lásd a regény kritikai kiadásában: Mikszáth, *Szent Péter esernyője, i. m.,* 261.

Az újító modernség elvárásait pedig a legszélesebb kitekintéssel és a legmélyebben talán Csáth Géza foglalta össze terjedelmes cikkében, amely – nagy elismerések mellett is – az „élet" problémáinak negligálását vélte felfedezni Mikszáth beállítottságában, amikor Mikszáth írásainak cselekményességét, mesélőkedvét, a Noszty-utószóban kifejtett vallomását túl komolyan véve, egyszerűen riportnak, nem pedig művészetnek tekinti, s Mikszáthtal szembeállítva fejti ki igényeit az „igazi" irodalom iránt („Ezzel a típussal szemben mint ellentétet – ha úgy tetszik, haladottabbat – állítanám azt az írásművészetet, amelynek számára egység: az emberi élet. […] Azok az írók, akiknek a művészi látótere az »emberre« van beállítva, akiknek az »egység« nem a mese, hanem *egy emberi élet, ezek* képviselnék a másik csoportot. Ők írják azt a regényt, amely nem mese, hanem élmény, aminek olvasása nemcsak gyönyörűség, hanem még egy darab élet is, de ami nem riport, hanem líra. […] Őket nem az események egymásutánja érdekli, hanem az események okait keresik meg a lelkekben"), s Mikszáth humoros beállítottságát is erőteljes bírálatban részesíti („Sok mindenről nem vesz tudomást: a tudományokról, a művészetekről, a nagyszerű muzsikáról és a nagystílű életről. Minek, mondja Mikszáth, mikor az, amit látok, nekem untig elég gyönyörűséget ad. Minek!? – mondja ő a humorista bölcs mosolyával, egy jó pipa dohány és egy jóízű kacagás – ennél többet az élet – akárhogy forgassuk – úgyse ad").[29] S ezeket a súlyos irodalomszemléleti kifogásokat mára már csak kevéssé tudják ellensúlyozni a korabeli konzervatív kritikának azon megnyilvánulásai, amelyek rajongva ünnepelték a mikszáthi mesélőkedvnek ellenállhatatlan áradását – miközben Mikszáthot, kétes értékű dicséretként, egyszerűen ifjúsági íróvá minősítették („Márpedig sem én, sem senki más, aki Mikszáthot olvassa, nem érzi hiányát a filozófiai látkörnek és az emberismeretnek. Pokolba mind a kettővel. Akit az isten megáldott ilyen mosollyal, az nem szorul filozófiára, sem emberismeretre. Jó kedvvel bogozza a meséjét s konstruál magának olyan embereket, aminőkre éppen szüksége van. […] Ezért tartom Mikszáthot, a magyar »humor« mesterét, voltaképpen klasszikus ifjúsági írónak, az egyetlennek, aki ért hozzá, aki úgy tud a gyerekek nyelvén beszélni, hogy a felnőtt ember észre sem veszi").[30]

Ám azt, hogy a Mikszáth-féle irodalomfelfogás kétpólusú funkcionálása a 19. század végére már Mikszáth körében is mily dilemmákhoz vezetett, s mennyire nem volt problémátlanul összeegyeztethető, nagyon szépen mutatja az a két megnyilatkozás, amely Mikszáth pályájának végén, a jubileumi ünnepségen hangzott fel: az ünnepeltet köszöntő Beöthy Zsolt hatalmas retorikájával már csak a nemzeti reprezentáció példamutató alakját méltatja Mikszáthban („Köszönjük meg neki! köszönje meg egész

[29] Csáth Géza, *Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről* = Cs. G., *Rejtelmek labirintusában: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek,* szerk. Szajbély Mihály, Budapest, Magvető, 1995, 123–134.

[30] Lásd a *Beszterce ostroma* kapcsán írott kritikát Kiss József lapjában, A Hétben: Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* VI, *Beszterce ostroma,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1957, 261–262 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 6).

nemzetünk! A mint teljes életében azon dolgozott, hogy ez a föld a mi nemzetünké maradjon: fejezzük ki hálánkat iránta azzal, hogy ennek a földnek azt a kicsiny darabját, melyet az ő eleinek, apáinak verejtéke öntözött, ajándékozzuk neki."),[31] amire Mikszáth a maga visszafogott iróniájával csak annyit válaszolt:

> Én már körülbelül megírtam, ami énbennem volt. Megírtam azzal a tudattal, hogy azért nem jár nekem semmi külön érdem: hiszen azért, mert az ember az anyját szereti, még sohasem dicsértek meg senkit. Én csak a hazámat szeretem. Az nem igaz, hogy negyven évig dolgoztam. Én csak mulattam negyven évig.[32]

[31] Beöthy Zsolt beszédét lásd *Mikszáth Kálmán negyven éves…, i. m.,* 13.

[32] *Uo.,* 47. Mikszáth beszédét idézi és kommentálja: Kosztolányi Dezső, *Mikszáth Kálmán* [1910] = K. D., *Írók, festők, tudósok: Tanulmányok magyar kortársakról,* kiad. Réz Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1958, I, 35–38.

Hermann Zoltán

Aranykor

Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora I–II.*

Tanulmányomban nem az – értelmezője válogatja, mettől meddig tartó – 19. század magyar emlékezetirodalmáról, irodalmi emlékiratairól szeretnék beszélni, bár aligha kerülhetem el, hogy néhány mondat erejéig ne érintsem a nemzeti klasszikának ezt a hagyományát; a téma más: Mikszáth Jókai-életrajzának regényes elbeszélői attitűdje s az a kérdés, hogy ennek a „regényességnek" pusztán műfajpoétikai okai vannak-e, vagy a Jókai-kor emlékezetanyagának sajátos, amorf, széttartó diszkurzusát igyekezett Mikszáth valamiképpen elbeszélői formává alakítani.

Mikszáth már Jókai halálának másnapján, 1904. május 6-án nekiállt anyagot gyűjteni az életrajzhoz; sőt feltehetőleg már korábban is tervezhette a Jókai-életrajz megírását. Levelet írt a fiatal özvegynek, beszélt a családtagokkal, Jókai barátaival, ismerőseivel, feljegyzéseket készített, sajtóanyagot gyűjtött, és sajtófelhívásban kért segítséget a kortársaktól. 1904. november 20-án Az Újság hasábjain írt Jókaihoz fűződő viszonyáról, 1906 januárjában pedig a Vasárnapi Újságban, a beszédes, *A „tökéletes könyv"* című cikkében tudósított a munkáról.[1] Mindkét kötetből tíz-tizenöt próbapéldányt is nyomatott, azokat a családtagoknak és másoknak megküldte, véleményt, helyreigazításokat várva tőlük. Fennmaradt a Gyulai Pálnak küldött példány, Gyulai kötözködő, néhol „pikírt" lapszéli megjegyzéseivel, amelyből aztán a Mikszáth–Gyulai-viták történetében külön fejezet is nyílt.

Ezek persze nem ismeretlen tények. A Mikszáth kritikai kiadás „fősorozatában", 1960-ban kiadott két kötet még „kritikai jegyzetek nélkül" jött ki, de az 1961-es akadémiai, újabb kiadás tartalmazza az azt sajtó alá rendező Rejtő Istvánnak a mű keletkezéstörténetével kapcsolatos jegyzeteit.[2] Rejtő posztumusz, 1992-ben megjelent *Mikszáthiáda* című tanulmánygyűjteményének két további fejezete az 1961-es

[1] Vö. Mikszáth Kálmán, *Cikkek, tárcák: 1906,* kiad. Hajdu Péter, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2006, http://mek.oszk.hu/10400/10474/10474.htm.

[2] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XVIII–XIX, *Jókai Mór élete és kora,* I–II, s. a. r. Rejtő István, Budapest, Akadémiai, 1961 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 18–19). (A két kötet egybekötve jelent meg, a második kötetnél a lapszámozás újrakezdődik. A továbbiakban a zárójelben szereplő kötet- és oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.)

kritikai kiadás kiegészítéséül szolgál: *Az életrajzi regény keletkezése* és a *Gyulai Pál széljegyzetei* című tanulmányok.[3] T. Szabó Levente 2007-es *Mikszáth, a kételkedő modern*[4] című könyvének megjelenése óta, a könyv kilencedik, a Jókai-életrajzról szóló fejezetének téziseit követve könnyen helyére illeszthető mindaz, amit a keletkezéstörténet és a textológia (mit változtatott Mikszáth és mit nem a rokonoktól, illetve Gyulaitól érkező megjegyzések nyomán stb.) filológiai tényként felhalmozott az utóbbi évtizedekben.

T. Szabó Levente érvelése mögött a 19. századi magyar íróéletrajzok látens tipológiája húzódik meg, az írói önéletrajzoktól, a tudományos vagy a tudományos *és* a szépírói határán mozgó íróportréktól, a romantikus személyiségképektől a már-már a taine-i determinizmusba hajló pályarajzokig. Tanulmányában Toldy Ferenc *Magyar államférfiak és írók* (1868) és *Magyar költők élete* (1970) című köteteit idézi T. Szabó, szóba kerül Szemere Pál megíratlan Kölcsey-életrajza és – világosan: a Mikszáth–Gyulai-polémiák miatt – Gyulai Vörösmarty-életrajzának „módszertani" következményei. A tanulmány szerint a 19. századi íróéletrajzaink retorikai pozícióit, az esztétikai és ideológiai emlékezethez – mint a nemzeti identitásképzés beszédmódjainak megjelenési formáihoz – kötött elbeszélő műfajt eleve az írói *ön*életrajzok hitelességében való bizalmatlanság határozta meg. A tanulmányíró nem említi, de talán a legbeszédesebb példája ennek a bizalmatlanságnak Toldy 1859–1860-ban írt és szintén félbehagyott *Kazinczy Ferenc és kora* című munkája. (A Toldy-szöveg számunkra nemcsak a Mikszáth Jókai-életrajzához hasonló, talán innen is eredeztethető címe miatt érdekes, hanem azért is, mert láthatólag Toldy sem csak pályaképben, hanem egyfajta korszak-monográfiában is gondolkodott.) Toldy visszatérő retorikai művelete a szövegben, hogy Kazinczy önéletrajzi szövegeiből, mindenekelőtt a *Pályám emlékezete* 1828-as, Tudományos Gyűjtemény-beli folytatásos közléséből és a *Fogságom naplója* kéziratából[5] (amelyből 1848-ban csak részleteket közölt) vett idézeteket szembesíti – a két Kazinczy-szövegre negyvennél többször hivatkozik az elkészült részekben és a vázlatokban – az egykorú levelezésekben és más írásos forrásokban fennmaradt emlékezésekkel és természetesen saját kommentárjaival is.

A Toldy-féle retorika a Kazinczy-önéletrajzokban foglaltak kritikátlan átvételétől az egyes szám első személyű elbeszélői szólam harmadik személyű, narrátori

[3] Rejtő István, *Mikszáthiáda: Cikkek, tanulmányok,* Budapest, Akadémiai, 1992, a Jókai-életrajzól szóló részt lásd 156–198, illetve 199–210.

[4] T. Szabó Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában,* Budapest, L'Harmattan, 2007, 273–290.

[5] A két Kazinczy-mű új, kritikai kiadása: Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete,* s. a. r. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009; illetve Kazinczy Ferenc, *Fogságom naplója,* s. a. r. Szilágyi Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. Toldy alaposan ismerte a *Pályám emlékezete* akkor még Kazinczy Gábor tulajdonában levő kéziratait, sőt a szövegváltozatokról is tudomása volt, írja Orbán László a kötet jegyzeteiben: Kazinczy, *Pályám emlékezete, i. m.,* 800–802.

„kisajátításán" keresztül a kritikus kiigazításokig terjed:[6] vagyis ahol bizalmatlan, ott önmagára, az életrajzíró elbeszélői pozíciójára cseréli le a kiszemelgetett Kazinczy-szövegek narrátorát. Ebben az értelemben a tudós életrajzíró szépírói formaérzéke is megszólal, azaz – ahogy más szövegek kapcsán T. Szabó Levente említi[7] – a szövegek „kerekdedségének" igénye is felmerül Toldyban. (Ez a magyar irodalomtörténetben Kazinczynak a Dayka-kiadáshoz írt, novellaformájú utószava óta egyfajta evidencia.) Gyulai Pál Vörösmarty- vagy Riedl Frigyes Arany-életrajzának (1866, illetve 1887) sajátossága, hogy terjedelmesebb, összefüggő önéletrajzi források *híján* ők is a Toldy-féle „mindentudó" életrajzíró-elbeszélő szerepéből szólnak ki. (Riedl munkája abban talán jobban hasonlít a Toldy-féle koncepcióhoz, hogy ha mással nem is tudja, legalább az Arany-líra egyes, életrajzi tényekké átalakított szövegtöredékeivel szembesíti másodlagos forrásait vagy saját interpretációit.[8])

Mikszáth elbeszélői pozíciója és karaktere abban kétségkívül elüt a felidézett hagyományrendtől – s ebben maradéktalanul igaza van T. Szabó Leventének: őt idézem –, hogy Mikszáth „radikálisan felülvizsgálja az énnek saját magáról tett kijelentéseit", gyanakszik „a túlzó és kultikus kijelentéseket illetően", és leszámol a Jókaitól származó, „szerepjátékszerű megnyilatkozásokkal".[9]

Mikszáth lényegében a tudományos értekezői pózt számolja fel, radikális „forráskritikájának" megszólaltatója helyébe nem a filológust, hanem az írót, a regényírót teszi. A mikszáthi – illetve akkor már ragaszkodjunk a kánontörténeti nézőponthoz: a Gvadányinál, Kisfaludy Károlynál, Fáynál megjelenő és Jókainál abszolutizált – ironikus, több nézőpontú elbeszélésmóddal váltja fel a tudományos érvelés monologikus retorikáját. „A Jókai-életrajz írója – olvassuk T. Szabó Levente könyvében – így annak a poétikai problémáját hozza vissza, próbálja meg visszanyerni módszertanilag is, hogy *mit lehet tenni az életről mindig is többes számban és minőségileg többféleképpen létező reprezentációkkal*."[10]

Ez a mikszáthi radikalizmus bőszítheti Gyulait: az első kötet *Élet a hó alatt* című fejezetében az *Egy magyar nábob*ról és a *Kárpáthy Zoltán*ról elmélkedvén, Jókait Keménnyel és Victor Hugóval összevetve ezt írja Mikszáth: „*De végre is hibátlan ló, hibátlan asszony és hibátlan regény nincs*" (I, 197) – erre Gyulai, széljegyzetben: „*De még hibátlan életrajzíró sincs.*"[11]

Mikszáth kétségkívül több félig tudományos, félig szépirodalmi konvencióval is szakít a *Jókai Mór élete és kor*ában. Ezek közül talán csak az egyik, amit a már annyit

[6] Vö. Toldy Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora: Életrajzi emlék 1859–1860,* kiad. Szalai Anna, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 131.

[7] Horváth Mihály, *Gondolatok a történetírás' theoriájából* (1839), idézi T. Szabó, *i. m.,* 278–279.

[8] Riedl Frigyes, *Arany János,* Budapest, Franklin, 1904, lásd különösen a második, *Egyénisége* című fejezetet: 30–43.

[9] T. Szabó, *i. m.,* 276.

[10] *Uo.,* 283.

[11] Lásd még Rejtő, *i. m.,* 208.

hivatkozott 2007-es monográfia hosszan is tárgyal: az a 19. századi, íratlan életrajzírói szabály, hogy a halál – *„én azt szeretném, ha élőket nem is biographizálnánk”,* idézi a monográfia Döbrentei Gábort[12] – és a halál után legalább egy évtizednyi eltelt idő ad csak korrekt perspektívát az életrajzok megírásához. Mikszáth nem várta ki ezt az időt, igaz, legalább betartotta azt a ki nem mondott kívánalmat, hogy a monográfia szerzője részben kortársa is legyen a „célszemélynek”.

Az életrajz műfajának gyökeresen másfajta értelmezését azonban, ha a Kazinczy/Toldy-mintára gondolunk, elsősorban az motiválhatta, hogy Jókai esetében nem állt rendelkezésre – ahogy az említett Vörösmarty/Gyulai- és Arany/Riedl-példákban sem – terjedelmesebb önéletrajz Jókaitól. Jókainak két ilyen, kanonikus, rövidebb terjedelmű „autoportréja” van, a *Negyven év visszhangja* és az *Önéletírásom* című szövegek, és egy, a szakirodalom által az utóbbi időkig szinte figyelmen kívül hagyott, *Életem* című verses önéletrajza.[13] Jókai sajátos, szinte morbidnak nevezhető elbeszélői pozíciója ebben az utóbbi, verses önéletrajzban az, hogy önmagát egy nemzedék túlélőjeként mutatja be, és az elbeszélés a 19. századi magyar irodalom és közélet nevezetes öngyilkosságainak fonalára fűződik fel: Czakó Zsigmond, Petőfi, Széchenyi, Teleki László, Nyáry Pál, Rudolf trónörökös és mások a történet „mellékszereplői”. Ezekből az írásokból azonban Mikszáth csak magának az életrajzi *elbeszélésnek* a normától elkülönülő attitűdjeit leshette volna el. (Aligha kellett azonban ilyesmit Jókaitól utólag ellesnie, hiszen ez lényegében ugyanaz a beszédmód – vagy ennek egy változata –, amelyet Eisemann György az *Aranykisasszony* metaelbeszélői funkciói és elbeszélői stratégiái kapcsán kimutatott.)[14] Ellenkezőleg, Mikszáth Jókai-életrajza mintha kettejük írói észjárásának rokonságáról, a mindkettejük által előszeretettel alkalmazott, a lévi-straussi *bricolage*-technikára hasonlító írói beszédmódról nyilatkozna, s mintha ez is volna a Jókai-életrajz vagy -életregény (?) voltaképpeni témája is.

Mikszáth Jókai-életrajza nemcsak amiatt összetettebb a 19. századi magyar életrajzírói konvencióknál, mert „eltérő perspektívák között kénytelen létezni, ezeket kényszerül egyeztetni vagy legalábbis ezekkel kell megkerülhetetlenül szembenéznie, hanem azért is, mert az életrajz »tárgya«, a személyiség is rendkívül rétegzett” – írja T. Szabó Levente.[15] „Nos, hát melyikhez nyúljak a Jókai Mór*ok* közül?” – írja Mikszáth a második kötet végén (II, 188). Ezt a megfoghatatlanságot, felfejthetetlenséget írja le

[12] Idézi T. Szabó, *i. m.,* 276.

[13] A szöveg egésze kiadatlan, részleteket közölt belőle Az Újság 1911 áprilisában, folytatásokban. Jókai verses önéletrajzáról lásd Török Zsuzsa, *Öregkor és az életút elbeszélése = „…író leszek, semmi más…” Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző szerkezetek a Jókai-szövegekben,* szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015, 46–60 (Tempevölgy könyvek, 19).

[14] „*Az aranykisasszony* kompozíciójának minden rétegét […] az elbeszélő hagyomány bizonyos elemeinek ironikus felidézése képezi – ezért akár a meglévő készletből újrakomponált, szembeötlően »barkácsolt« darabnak is nevezhető” (Eisemann György, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Korona, 1998, 13).

[15] T. Szabó, *i. m.,* 284.

Mikszáth nevezetes „selyemgubó" hasonlata Jókairól. Sejthetjük azonban, hogy magát a hasonlatot vagy az interpretátor által emlegetett „eltérő perspektívák között" létezést mi nemcsak Jókaira, de az életrajzíró Mikszáthra is érthetjük: valamiképpen – poétikai? – önportré is a *Jókai Mór élete és kora*. Ha úgy olvassuk, mind a Jókai-értést újrarendező, 2000-ben megjelent Szilasi-monográfia,[16] mind a 2007-es, Mikszáthot mint a modernitás mintázataiban gondolkodó prózaírót értelmező munka ugyanebből a mikszáthi (önértelmező?) *selyemgubó* metaforából indul ki.

„A regénypoétika központi magja a befogadás irányítása" – írja Szilasi László Jókairól,[17] de ez az axióma feltehetőleg igaz a mikszáthi regénypoétikára is. Vagyis azt a kijelentést is bátran vállalhatjuk, hogy a Jókai-életrajz megírására – az életrajz ebben az értelemben az 1904-ben éppen lezárult Jókai-életmű kísérőszövege – a Jókai-olvasás uralhatóságának fenyegető elvesztése indíthatta Mikszáthot. Erre bizonyos tekintetben valóban a Jókai/Mikszáth-regények poétikai-retorikai megoldásainak állandó használata (például a forrásanyag bőséges kiaknázása és az intertextusokat érintő folyamatos elbeszélői transzfiguráció) tűnhetett a legmegfelelőbbnek: ez az a mód, ahogyan – közvetlen és átvitt értelemben is – a *Jókai Mór élete és kora* elbeszélője uralni tudja az életrajz olvasói stratégiáit és az életrajzon keresztül a Jókai-életmű értelmezői folytonosságát. Szívderítően mulatságos, ugyanakkor egyfajta műfajelméleti telitalálat is, hogy ötvenegynéhány évvel ezelőtt a kritikai kiadás a *regények (!) alsorozat* 18. és 19. köteteként jelentette meg Mikszáth Jókai-életrajzát.

A mikszáthi életrajzírói radikalizmusnak azonban olyan okai és következményei is vannak, amelyekkel T. Szabó Levente monográfiája nem vetett számot – vagy nem hangsúlyozta ezeket kellőképpen.

Mindenekelőtt egy nagyon lényeges, forráskritikainak nevezhető nézőpontra van szükségünk ahhoz, hogy mind a radikalizmus, mind az életrajz „kerekded", „anekdotikus", intertextuális elbeszélői eljárásainak kérdésében tisztábban lássunk. A mikszáthi életrajzírói kísérlet lényege ugyanis az – Jókai gyakorlatilag nem hagyott hátra szerepjátékmentes önreprezentációkat –, hogy Mikszáth nem kizárólag Jókai szépírói vagy publicisztikai műveinek szöveghagyományát, nemcsak a Jókairól írott visszaemlékezéseket vagy a próbapéldányok szövegét kiigazító bejegyzéseket tekinti forrásnak (ezek mind az írásbeliséghez köthető emléknyomok), hanem az anyaggyűjtés során jó másfél évet szán arra, hogy minden elérhető szemtanúval, rokonnal beszéljen, és a lefolytatott beszélgetéseit igyekszik *rögzíteni,* feljegyezni, az írásbeliségbe átkonvertálni azt a szóbeli hagyományt is, amely a még élő kortársaktól elérhető. Jókainak a *társalgás*ból – mint a magyar reformkortól kezdve komoly társadalmi presztízst is kivívó, szóbeli „műfajból"[18] – kinyerhető szöveges hagyatékát, mondatait,

[16] Szilasi László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés"*, Budapest, Osiris, Pompeji, 2000.

[17] *Uo.*, 247.

[18] Az úgynevezett „második nyelvújításra", a politikai és kulturális nyelvi praxis reformkorban kezdődő tudatos fejlesztésére (Széchenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Kossuth), a közéleti szóbeliség,

vicceit, politikai *bon mot*-it is forrásnak tekinti. Olyan szöveghagyomány/hagyaték leletmentőjének szerepét veszi magára az 1904 és 1906 közötti gyűjtés során, amely addig szinte példátlan. Vegyük észre, hogy sem a szóbeliséggel eleve bizalmatlan, írásbeliség-központú filológia, sem a folyton dolgozó és mindent megíró Jókairól szóló irodalomtörténeti közhelyek felől nem lehet könnyű megközelíteni Mikszáth koncepcióját. Jókai – a feltételezhető Mikszáth-prekoncepciók felől nézve – nemhogy mindent megírt, mindent regénnyé változtatott azokból az írott és filológiai értelemben visszakereshető forrásokból, amelyek a keze ügyébe akadtak. Ellenkezőleg: csak töredékét írta meg annak a filológiailag nehezen – mert csak írásos áttételeken át – ellenőrizhető szóbeli, *konverzációs* szöveguniverzumnak, amelynek nemcsak megfigyelője, hanem a mikszáthi modernség előtti korban, ebben az értelemben: az „aranykorban", alakítója is volt.

Még egyszer visszautalnék Toldy Kazinczy-életrajzára: Kazinczy egy róla elnevezett korszak írásbeli, levelezői szöveguniverzumának volt – egy hálózatelméleti kifejezést kölcsönvéve – a *sűrűsödési pontja*. Mikszáth feltehetőleg – bár a hálózatelméletről aligha voltak fogalmai – azt vette észre, hogy Jókai pedig az 1850-es évek után az irodalmi *és* a közéleti *szóbeliség* szöveghálójában töltötte be ugyanezt a szerepet; hogy az 1894–1907 között megjelent százkötetes Nemzeti Kiadás („scripta manent"!) felett – mondjuk így – ott lebeg a tünékeny szóbeli hagyomány („verba volant"), amelyet rögzíteni kell.

Innen nézvést aztán már végigszámlálhatjuk a *Jókai Mór élete és kora* újraolvasásának forráskritikai szempontjait. Érdemes úgy olvasni a szöveget, hogy figyelünk azokra az észrevehető vagy észrevétlenné tett utalásokra, amelyek az életrajznak a szóbeliségből – vagy a filológiai arisztokratizmus miatt alábecsült hírlapi forrásokból – átemelt szövegrészeket megjelölik. Figyelni arra, hogy Mikszáth megjegyzeteli-e, megcsillagozza-e az adatközlőit vagy sem. (Csak utalok az életrajz egy helye kapcsán keletkezett plágiumvádra:[19] de hiszen a szóbeliséget próbálná meg bárki plágiumként számon kérni!) Érdemes odafigyelni egy régi elbeszélői konvenció tudatos alkalmazására is: mikor tér át a Jókai-életrajz elbeszélője múlt időből jelen idejű elbeszélésbe, azaz hogyan igyekszik a jelenidejűséggel mentális képeket megidézni, szituációkat az olvasó elé vetíteni. Hogyan vezeti fel „kerekded", poentírozó elbeszéléseivel a Jókai szájába adott vagy az életrajzírói szólamokban elsütögetett mély értelmű aforizmákat.

A Jókai-életrajz második kötetének *Aranykor* című – beszédes cím! – fejezetében voltaképpen nem is az életrajzi kronológia szerint elrendezhető események

a *Konversationskultur* identitásképző erejére szeretnék hivatkozni. Vö. Veliky János, *A politika nyelve – a politikai nyelvek az 1840-es években,* illetve Miru György, *Kossuth a politikai nyelvújító = „Politica philosophiai okoskodás": Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig,* szerk. Fazakas Gergely Tamás, Miru György, Velkey Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2013, 267–276, illetve 277–289.

[19] Vö. Rejtő, *i. m.,* 176–198.

leírása a fontos – főképpen 1865 és 1870 közötti történéseket említ itt Mikszáth –, hanem valamiféle „második szándék" is kiolvasható a fejezetből: a társalgási kultúra, a közéleti szóbeliség tipográfiai térbe való áthelyezésének-áthelyezhetőségének egyértelmű szándéka. Az életrajz egészében is nagy számmal találunk olyan helyet, ahol Jókai szóbeli hagyatékának átmentéséről van szó, az *Aranykor* című fejezet azonban mintha Mikszáth munkamódszerének, gyűjtői és „konvertálói" tevékenységének az önleírása is volna.

A fejezet sorra veszi az 1860–1870-es évek társasági/társalgási kultúrájának színtereit, „intézményeit" (a parlamenti folyosót, a felszólalásokat és riposztokat, a társasági *cercle*-eket stb.), és elégikus hangon beszél ezeknek az intézményeknek az eltűnőben levő, mély intellektualitásáról:

> A parlamentarizmus első mézes éveiben (később mindjobban ráunt a Házra és belőle is „mezei had" lett) [Jókai] egészen vérbeli képviselő volt, aki ha nincs is dolga, ha nincs is kit hallgatni, ott őgyeleg többi társaival a büfében, az olvasószobában vagy a folyosón; egész délelőtt hallgatta a pletykákat, anekdotákat és mindenféle eseményeket. Itt ül udvarától környezve, érdektelen ülések alatt, keresztbe rakott lábakkal, szíva kabanoszát Deák Ferenc, s incselkedik környezetével, […] vagy régi történeteket mond el; nem árt, ha Jókai megragad itt, oda is inti egyszer-másszor: „Hopp, megállj poéta, hallgasd meg ezt az esetet". Deák tövében ülni nem időmulasztás elbeszélő írónak; a kis könyvecske, melybe a témákat bejegyzi, gyakran vándorol ki most a zsebből. (II, 64)

> A folyosó csodálatos bőségszaruja a témáknak. Ide az egész országból elhoznak minden történetet. Itt van lélekben-testben minden vidék, némelyek több testben is. A folyosó a magyar elbeszélő írónak a tizenharmadik iskolája. Aki ezt nem járta, nem egészen kész. Aki csak beutazta az országot, az még nem ösmeri, csak az ösmerheti alaposan, aki a folyosón élt huzamosabb ideig. Annak nem kell etnográfia, se Conversations Lexikon, se a krónikák ismerete. A folyosó maga a teljes tudás. (II, 65)

A fejezet tele van a közéleti szituációk, konfliktusok által kitermelt *bon mot*-kkal és anekdotákkal:

> Az ellenzéken, ahol nem alkotni kell, hanem akadályozni az alkotókat, megbecsülhetetlen erő volt Jókai; hatalmas jelszavakat tudott beadni a közönségnek az ő plasztikus nyelvén, mely mindeneknek fölötte áll s ha nem mondhat is érdemileg új és meglepő dolgokat, olyan ruhába öltözteti a közelfekvő, sőt már esetleg használt argumentumokat, hogy roppant hatást idéznek elő; szóval, *Deák szerint Jókai olyan puskaporral is tud lőni, amellyel már lőttek egyszer.* (II, 63; kiemelés tőlem – H. Z.)

Azt a bohózatba fulladó esetet, amikor Jókai 1869-ben a Hon egyik cikke miatt, a cikkíró Csernátony Lajos nevében párbajba keveredik Pulszky Ferenccel, Mikszáth hosszú, epikus bekezdésekkel vezeti fel, és az eseménysort a következőképpen zárja le:

> Pulszky háromszor lőtt, de a pisztolya mindannyiszor csütörtököt mondott. Jókai a levegőbe sütötte ki a maga pisztolyát. S mikor ezek után kezet fogtak, akkor vallotta be, hogy voltaképpen nem is olvasta a kérdéses cikket s éppenséggel nem tudja, milyen sértésért verekedett.
>
> Ez alkalomkor mondta munkatársainak kedveskedő haraggal:
>
> – Annyi közöm van *nekem tihozzátok, mint a fűszeres bolt címertábláján a vadembernek – hozzá tartozik ugyan a bolthoz, de se nem az övé a bolt, se nincs bent soha a boltban.* (II, 71; kiemelés tőlem – H. Z.)

A társalgási kultúra tipikus vagy atipikus színtereinek, szituációinak a leírása nemcsak az éppen keletkezőben lévő „bemondások" kontextuális-szituatív leírásait adja, de mindannyiszor a csattanóvá tett *idézet* retorikai előkészítésének is tekinthető. Mikszáth nem egyszerűen anekdotafüzérként írja meg az *Aranykor* című fejezetet – és a *Jókai Mór élete és kora* más fejezeteit sem –, hanem a Jókai-anekdoták létrejöttének szituációit igyekszik rekonstruálni, a *bon mot*-t a keletkezése pillanatában tetten érni. Ezt az is alátámasztja, hogy a fejezetben nem a leírt események/történések tematikus összefüggése a legerősebb: a Gyulaitól és másoktól származó egykorú bírálatok éppen ezt tekintették az életrajz megbocsáthatatlan hibájának. Legfeljebb is csak kronológiai összefüggésről beszélhetünk a leírt epizódok kapcsán, valószínűleg a hírlapi cikkekből idézett, a szemtanúktól nyert szóbeli beszámolókból átemelt forrásanyag, a jegyzetek, cédulák időrend szerinti elrendezését jelzi a fejezet felszíni narrációja.

Közelebbről nézve Mikszáthot a Jókai-kor szóbeliségének – Walter J. Ongtól véve a kifejezést – *pszichodinamikája*[20] érdekli. A szituációk és a Jókai-„bemondásokhoz" vezető kontextusok leírása mögött a társalgási kultúra elvont és magas értékként való beállítását figyelhetjük meg, valami olyasmit, hogy a 19. századi közéleti és kulturális elitjéhez, annak intenzív közösségi létéhez való tartozás többet jelentett (utalok ismét az *Aranykor* fejezetcímre!), mint ennek a szóbeli diszkurzusnak az utólagos leírása; hogy a kérdéses időszakban (1865–1870-ig) ennek a konverzációs kultúrának a *sűrűsödési pontjaiban* Deák Ferenc, Erzsébet királyné és Jókai állnak, de Jókai – mint majd Mikszáth is – maga már nemcsak alkotója, teremtője, hanem felhasználója, kitermelője és tiszteletnek és népszerűségnek örvendő közvetítője is ennek a köz- és

[20] Walter J. Ong, *Szóbeliség és írásbeliség: A szó technologizálása,* ford. Kozák Dániel, Budapest, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Gondolat, 2010, 34–56. Ong a következő jellemzőket tulajdonítja a szóbeliségnek: (i) inkább mellérendelő, mint alárendelő, (ii) inkább halmozó, mint elemző, (iii) redundáns, avagy „bőséges", (iv) konzervatív, avagy tradicionális, (v) az emberi életvilághoz közel álló, (vi) versengő hangnem, (vii) inkább empatikus és közvetlen, mint objektív és távolságtartó, (viii) homeosztatikus, (ix) inkább szituációfüggő, mint elvont.

magánéleti szóbeliségnek:[21] „Ha valamelyik honatya jó adomát vagy csak egy zamatos mondást hall, olyat, aminek hasznát veheti, azzal dicséri meg: »No, ezt elmondom Jókainak«" (II, 65).

Ugyanakkor az idézetek kapcsán fel kell figyelnünk arra, hogy a Mikszáth által felidézett Jókai-bemondások ironikusan Mikszáth saját leletmentői munkájára is vonatkoztathatók. A „Deák szerint Jókai olyan puskaporral is tud lőni…" mondatot az élet- és korrajzot író Mikszáthra is érthetjük. Deák kijelentésével Mikszáth – illetve az életrajz elbeszélője – is azonosul: Deák esetében a konkrét parlamenti szituációkra, az elbeszélő felől nézve a sajtóanyagokból és a szóbeliségből való átvételekre utal az ominózus mondat. Másfelől azonban önreflexív is a Jókai-életrajzba beleírt Deák-idézet, hiszen az írásbeli vagy a szóbeli Jókai-források újrahasznosítójaként maga Mikszáth éppen *azzal* a puskaporral lő, amelyet Jókai már elsütött egyszer. A „vademberes", „címertáblás" elménckedés is olvasható Mikszáth öniróniajaként. Úgy kell beszélnie az életműről és a korról, hogy kénytelen időlegesen elvenni Jókaitól az anekdotai „vadember" szerepét: „nem az övé a bolt", mégis egy konkurens életmű és írói személyiség a témája; és „nincs bent soha a boltban", mert egy olyan korszakot kell bemutatnia a fejezetben, amelynek ő maga nem volt szem- és fültanúja.

Mikszáth felfigyel arra is, hogy ennek a társasági, szóbeli diskurzusnak a terjesztését néhányan foglalkozásszerűen is űzik: „Ő [Erzsébet királyné] már tudhatott Jókairól, ha egyebünnen nem, a magyar nyelvtanítójától Falk Miksától, vagy Ferenczy Ida kisasszonytól" (II, 69). A fejezet „második szándékú" sugallata szerint a királyné azért tanul magyarul, mert nem kíván távol maradni ettől a – különben a támogató viselkedése által is magasabb társadalmi presztízst élvező – magyar nyelvű társalgási műveltségtől. Ha belegondolunk, Ferenczy Ida kisasszony is, akit a kritikai kiadás a jegyzetekben a királyné „felolvasónőjének" nevez (II, 232), éppen hogy *társalkodónői (!)* minőségben van jelen.[22]

További példaként említem a fejezetből Jókai saját leírásában fennmaradt, Erzsébet királynéval folytatott beszélgetését.[23]

> Így történt aztán, hogy egy udvari estélyen (azon, mely „A lélekidomár"-ban van leírva), a királyné *cercle* alkalmával megszólította az országgyűlési képviselői minőségben megjelent Jókait, kérdezősködve, hosszú lesz-e még a most folyó regény [a *Szerelem bolondjai* című Jókai-regény folytatásos közléséről van szó] és mikor jelenik meg önálló kötetben, mert szeretné olvasni mire Jókai *egy udvari ember*

[21] Nemcsak Mikszáth, de Jókai maga is lelkes adomagyűjtő volt. Az Üstökös című lapjának levelezési rovatában adta közre, javította és bírálta is a beérkező szövegeket. Vö. Landgraf Ildikó, *Jókai anekdotái = Jókai & Jókai: Tanulmányok,* szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Budapest, KRE, L'Harmattan, 2013, 135–152.

[22] Németül: *Gesellschaftsdame*.

[23] Jókai Mór, *Királyi estélyen* = J. M., *Életemből,* I, Budapest, Révai, 1904, 126–127 (Nemzeti Kiadás, XCVI).

> *(de nem a bécsi udvari embert értve, hanem a XIV. Lajosét) szikrázó szellemességével* felelgetett… (II, 69; kiemelés tőlem – H. Z.)

A lábjegyzetben olvasható a párbeszéd leírása:[24]

> – Régen láttam már önt – szólt a királyné.
> – Én pedig – felelte Jókai –, még mindig magam előtt látom felségedet azon pillanat óta, midőn megadatott a kegy szerény munkámat átnyújthatni.
> – Ön azóta is sokat dolgozott.
> – Azt hiszem, hogy porszemeket hordok vele hazám épületéhez.
> – S ön mentől többet ír, nekem annál többet kell olvasnom.
> – Felséged az irodalom pártolásában is első asszonya nemzetünknek.
> – És ön mindig dolgozik?
> – Ez az élet rám nézve.
> – Akkor ön boldog ember.
> – Ma, valóban az. (II, 70)

Maga a párbeszéd is egy hétbekezdésnyi, Jókainak az udvarhoz való különös viszonyát leíró, epizodikus elbeszélés csattanója. A fejezetnek ez a szakasza így kezdődik:

> [Jókait] magát pedig egyetlen műve se tette olyan boldoggá, mint éppen ez. Hiszen *már úgyis boldog volt.*
>
> A külföld figyelme is feléje kezdett fordulni. Módja, egészsége jó, testben, lélekben, években fiatal, csak a haja indult pusztulásnak, de a kopaszságot eltakarja a babér… (II, 68)

Mikszáth a *negyvennyolcas párti* Jókait tehát Deák és a királyné szentimentális rajongójává teszi.

Hogy a párbeszéd magyarul vagy németül zajlott-e le (elképzelhető, hogy magyarul!), nem tudjuk. Mikszáth szarkasztikusan, a zárójelbe vetett megjegyzésével – „de nem a bécsi udvari embert értve, hanem a XIV. Lajosét" – *gáláns* szópárbajjá hangolja át, erősíti fel Jókai eredetileg pusztán érzelgősnek ható előadását: Mikszáth átkontextualizálása nyomán látjuk csak tisztán az arisztokratikus, kifinomult társalgás retorikai bravúrjait, azt, hogy az etikettet semmiképpen megsérteni nem óhajtó párbeszédben a királyné azt mondja, hogy irigykedik Jókaira, mert *folyton dolgozik,* Jókai pedig ugyanígy, a társalgás szabályait nem megsértve, mégis frivol módon *udvarol, teszi a szépet* a királynénak.

Az 1860–70-es évek társalgási kultúrájáról adott kép tehát metaforikus és utópisztikus körülírása – mondjuk inkább így, regénybe illően fiktív elbeszélése – egy olyan világnak, amikor az ellenkező eszméket képviselő vagy a társadalmi hierarchia nagyon különböző rétegeiből származó beszélők még *közös nyelvet* beszéltek, és Jókain kívül feltehetőleg óvakodtak attól, hogy az elejtett mondataikat nyomtatva lássák viszont.

[24] Egyes kiadások – például a MEK oldalán található elektronikus változat: lásd http://mek.oszk.hu/00900/00945/html/ – a főszövegbe tördelik.

Fábri Anna

Mikszáth közelről

Kortárs vélemények

A *Jókai Mór élete és kora* utolsó lapjain az életrajzírással kapcsolatos kételyeinek, egyszersmind életrajzírói munkamódszerének bemutatása során Mikszáth feltárta, hogy miután először pontot tett a mű végére, különféle „szakértőket" kért fel előzetes bírálatra.[1] Úgynevezett próbakiadásban harminc példányt[2] küldetett szét olyan férfiaknak és nőknek, akik közelről ismerték Jókait, élete eseményeit és színtereit, pályáját és műveit, az irodalmi élet történéseit és belviszonyait. A cél nyilvánvalóan a konkrétumokat illető tévedések lehetőség szerinti kiküszöbölése volt, egyszersmind persze valamiféle filológiai felelősségmegosztás is. De alighanem másról is szó lehetett: ismerkedésről mások Jókai-képével vagy legalábbis Jókai-képük bizonyos vonásaival.[3] Másfelől pedig aligha vitatható, hogy akárcsak történeti témájú műveinek megalkotásakor, Mikszáth ez alkalommal sem történetíróként, hanem náluk jóval nagyobb alkotói szabadságot élvező elbeszélőként tekintett önmagára; ugyanakkor éppen a maga választotta műfajhoz igazodva, tőle telhetően (és tőle szokatlan módon) igyekezett „tényszerű" maradni.[4] Mindemellett tisztában volt a kortársi nézőpontból,

[1] Bizonyos értelemben T. Szabó Levente véleményéhez is csatlakozva állapítom meg, hogy Mikszáth a műfajt érintő nagyon is lényegig hatoló előfeltevésekkel kezdett hozzá Jókai életrajzának megírásához. Lásd T. Szabó Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában,* Budapest, L'Harmattan, 2007, 281–290.

[2] A mű kritikai kiadásának a sajtó alá rendező Rejtő István által írt keletkezéstörténeti áttekintésében az áll, hogy a próbapéldányok számáról nincsenek pontos adatok: Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XVIII, *Jókai Mór élete és kora,* s. a. r. Rejtő István, Budapest, Akadémiai, 1960, I, 213 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 18). Ezzel szemben Révay Mór János visszaemlékezéseiben egyértelműen 30 példányról beszél (Révay Mór János, *Írók, könyvek, kiadók,* Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1920, II, 211).

[3] Így tekintve, persze, különösen felerősödhettek Mikszáth kételyei, más oldalról nézve pedig felerősödhetett a saját módszerének helyességét illető meggyőződése is. Minderről mintegy menet közben, 1904. január 1-jén (ironikus-önironikus hangon) maga is tájékoztatta meglévő és leendő közönségét: Mikszáth Kálmán, *A „tökéletes könyv": Levél a „Vasárnapi Ujság" szerkesztőségéhez* = M. K., *Tárcák, karcolatok (1869–1910),* összeáll. Domokos Mátyás, h. n. [Budapest], Magyar Helikon, 1970, 380–384 (Mikszáth Kálmán Művei, 15).

[4] Sajátságos, hogy miközben az e műben megörökített „korban" saját kora is benne foglaltatott, a kortárs kritikák éppúgy, mint a későbbi értékelések, a Mikszáth által át nem élt kor, azaz Jókai gyermekségének és ifjúságának elbeszélését jóval sikerültebbnek ítélték, mint az ezután következőket.

Mikszath_kotet.indb 33 2016.11.05. 11:01:27

mondhatni: a közelségből adódó értelmezési gondokkal is, amelyeket azonban mint természetes következményt, öntudatosan felvállalt.[5]

Ha az ő életrajzának megírására (mindmáig) jelentős író, sőt egyáltalában véve: író nem is vállalkozott, már kortársai tolla alól is több (köztük maradandó értékkel is bíró) életrajz, kisebb-nagyobb monográfia került ki. Időrendben az első, Várdai Béla *Mikszáth Kálmán élete és munkái* című könyve a Kisfaludy Társaság felkérésére íródott. Keletkezésére nézve fontos körülmény, hogy nemcsak a felkérésre, hanem a mű megírására is még Mikszáth életében – nyilvánvalóan a jubileumi készülődések keretében – került sor. Akkor, amikor még szó sem lehetett az életrajzírás kiinduló helyzeteként (hagyományosan) megkívánt lezárult életről, pályáról, életműről. E hiányt azonban sajátosan ellensúlyozta a tervezett jubileum grandiózus volta, amely mintegy életében a halhatatlanok közé emelte az írót (talán elegendő, ha itt most csak a szülőfalu, Szklabonya Mikszáthfalvára való átnevezésére hivatkozom).

Ezt követte, már az író halála után, Gyöngyösy László *Mikszáth Kálmán*ja (1911), majd Rubinyi Mózes „áttekintése" (*Mikszáth Kálmán élete és művei,* 1917).[6] Egyértelműen megállapítható, hogy e kortársakban nem élt kétség afelől, hogy Mikszáth kritikai elismertsége éppúgy hosszan fennmarad, mint írói népszerűsége, sőt többé-kevésbé afelől sem, hogy előkelő helyre számíthat a magyar elbeszélő irodalom történetében.

A kortársi életrajzok, pályaképek értelemszerűen nem bajlódtak sokat az események, a társadalmi-politikai történések elemzésével, úgy is mondhatnánk: a „kor"-ral. Többé-kevésbé joggal számíthattak ugyanis olvasóközönségük idevonatkozó ismereteire, hiszen Mikszáth kora (részben) az ő koruk is volt. Másfelől pedig jószerivel elfogadták, hogy minderről „hősük", munkáik tárgya, Mikszáth eleget tudott, sőt sokkal inkább lényeglátó véleményalkotó volt náluk, úgyhogy ha egyáltalán foglalkoztak ezzel az aspektussal, legtöbbször magára Mikszáthra hagyatkoztak. Mindemellett Mikszáthról és műveiről természetesen e korszakban is számos olyan kisebb-nagyobb tanulmány, esszé, kritika született, amely kortörténeti szempontból is figyelemre méltó megállapításokhoz, illetve általánosításokhoz juttatta el az olvasóit. Kétségtelen azonban, hogy mindez Mikszáth Jókai-életrajzához mérve rendkívül szegényesnek hat.

---

[5] „Mert ha közelről láttam Jókait és környezetét s tanúja voltam cselekedeteiknek, ugyancsak közelről látták őket az olvasók is, és éppen úgy belefonódhattak életviszonyaikból egyes szálak emezekéi közé, mint ahogy velem történt, és minthogy mindenki a saját szemével lát és a saját koponyájával ítél és konstruál, ahány szem annyiféle Jókai és Jókai-környezet él a kortársak tudatában. Dolgokat, melyeket sokan ösmernek, nehéz úgy adni elő egynek, hogy azokat mindenki elfogadja, hézagtalanoknak és valóknak, az indokokkal és következtetésekkel együtt, mivel minden egyes másképp, más sorrendben, más világításban látta" (Mikszáth, *Jókai Mór élete és kora, i. m.,* II, 185–186).

[6] A teljes képhez tartozik, hogy a Mikszáth-kutatáshoz először nyelvészként kapcsolódó Rubinyi szintén a jubileum alkalmával adta ki többéves munkájának eredményét összefoglaló művét (Rubinyi Mózes, *Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve,* Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1910).

Mások munkáira is érvényes az, amit Kuncz Aladár az első Mikszáth-monográfiával kapcsolatban leszögezett: „Várdai nem látszik észrevenni, hogy Mikszáth műveibe egy más, a maitól sokban különböző világ van bezárva. Hogy az ő emberei: az adomázók, a furcsák, a kicsinyesek ma már kivesző alakjai vidéki társadalmunknak, s az a politikai világ is, melyben élt, melynek alakjait megörökítette, ma már nincs meg. Mikszáth Várdai könyvében kikapcsoltan él korából és az irodalmi életből."[7] Úgy vélem, ez a többekre kiterjeszthető megállapítás (meglehet, szándéktalanul) a kortársi nézőpont behatároltságára is felhívja a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy a kortársi mivolt nem jelent perspektívaazonosságot. Az eltéréseknek számos oka lehet. Az egyik legközönségesebb nyilvánvalóan az, hogy az ember ritkán tekint(het) úgy saját korára, mint „történelemre", azt mondhatni: nézőpontja általában túl közeli, így véleményei túl személyesek. S mivel a kortársak nem mind nemzedéktársak, és még a nemzedéktársakat is számos egyéni és csoportos különbözőség osztja meg, ez a személyesség a jelenről való gondolkodást rendkívül változatossá teszi. Mindezt szem előtt tartva is feltűnő Várdai könyvében a történeti érzék fejletlensége (vagy óvatosságból eredő visszaszorítottsága),[8] s ami ezzel összefügg: az irodalom közéleti indíttatásainak mint szempontnak csaknem teljes mellőzése. Minthogy Mikszáth közíró és politikus is volt, s minthogy elbeszélő műveiben a napi politikára és a politikára mint működésmódra való reflektálás igen nagy szerephez jut, ez a hiány Várdai egyébként jól szerkesztett és a szakszerűségre következetesen törekvő munkájában mind az életrajz, mind pedig a pályakép tekintetében lényegi hiányosságként tűnik fel.

1911-ben megjelent „életrajzi vázlataiban" Gyöngyösy Lászlónak már nem kellett bajlódnia az életmű nyitottságával, így tehát joggal és bizonyos kényelmességgel helyezkedhetett volna el az emlékező szerepében, könyve előszavában mégis azt hangsúlyozta, hogy műve elsőrendűen Mikszáth egykori szóbeli közlésein alapuló feljegyzések gyűjteménye, amelyben „saját megfigyeléseinek csak csekély része van".[9] Mindez azonban inkább csak arra szolgálhatott, hogy a hitelesség („az igazság") zománcával vonhassa be művét, egyszersmind pedig, hogy indokolja azt a szembetűnő hevenyészettséget, amely a szerkezetben és a kidolgozottságban egyaránt megmutatkozik. Más kérdés, hogy Gyöngyösy a maga számára kiválasztott tanú- vagy még inkább diktafonszerepet még azokban a fejezetekben sem képes következetesen

[7] Kuncz Aladár, *Várdai Béla: Mikszáth Kálmán,* Nyugat, 1910/9, 640.

[8] Meglehet, Várdai éppen a személyesség jelenlétét akarta így kiküszöbölni munkájából, hiszen a közelmúltról vagy a jelenről szólva, saját véleményei, vonzalmai vagy kötődései is óhatatlanul megnyilvánultak volna. Ahogy az előbbiekben már szó esett róla, Jókai-életrajzában Mikszáth éppen ellenkezőleg járt el, s erre csak az egyik magyarázat az, hogy egyáltalán nem akart tudományos művet alkotni, legalább ilyen lényeges körülménynek kell tekintenünk szkepticizmusát a „történelmi igazság" megközelíthetőségét illetően, továbbá a személyközi kapcsolatokra és a társadalmi intézmények működésére egyaránt kiterjedő elmélyült érdeklődését, e tekintetben kivételes megértő (értelmező) képességét.

[9] Gyöngyösy László, *Mikszáth Kálmán (1849—1910),* Budapest, k. n. [Franklin], 1911, 5.

alakítani, amelyekről feltételezhető, hogy (bizonyos mértékig) Mikszáth személyes közléseire épülnek.[10] Azokban pedig, amelyekben hőse írói/újságírói portréját kívánja felvázolni, illetve elbeszélő művészetének jellegzetességeit összegezni, merőben más, valamiféle sajátos irodalomkritikusi szerepben tűnik fel.[11]

Összességében tekintve is úgy tetszik, e korai életrajzok, életrajzi fejezetek nagyban támaszkodtak Mikszáth életrajzi mozzanatokat sejtető műveire. Ez még (magán)élete talán legközelebbi tanújának és részesének: feleségének visszaemlékezéseit illetően is így van.[12] Pedig a Kisfaludy Társaság megbízásából született (s a Katolikus Lexikon Várdai szócikke szerint: máig mértékadó) Mikszáth-életrajzról az író maga jegyezte meg Takáts Sándornak:

> Mondd meg Várdai barátodnak, hogy élvezettel olvasom szép művét, de némi igazítani való lesz rajta, mert ő mindazt, amit én magamról írtam, készpénznek vette, pedig az legnagyobbrészt költött dolog! Aztán a regényeimet kissé túl szigorúan kritizálja.[13]

Mindazonáltal a feltehető „igazítások" után is maradt Várdai művében téves vagy hiányos adat, s ennek okát nem csak a kutatási háttér (és érdeklődés) viszonylagos szűkösségében találhatjuk meg. A tévedéseknek, hibás adatoknak és belőlük kiinduló összefüggés-teremtéseknek van egy másik és meglehetősen nyomós oka is, amely a személyes közlések filológiai forrásértékének általánosságban is megragadható kérdésével kapcsolódik össze. Várdai könyvének esetében például azzal szembesülünk, hogy Mikszáth jóváhagyásai sem küszöböltek ki minden hibát, máskor pedig azzal, hogy olykor Mikszáth emlékei korrigálására szorultak.[14] Az „emlékezet bűneitől" nyilvánvalóan ő sem volt mentes, de mindenkori életrajzírójának ezeknél nagyobb gondot okozhatnak a műveiben, leveleiben, nyilatkozataiban vissza-visszatérő

[10] A *Bevezetés* első mondatai szerint e szóbeli közlésekre és lejegyzésükre 1886-ban, azaz abban az évben került sor, amikor mindketten a Pesti Hírlap munkatársai voltak.

[11] Mindebből (is) ered a zavaró hangnemi sokféleség (és eldöntetlenség), amely Gyöngyösy egész munkáját jellemzi.

[12] Nagyon is egy mélyebb, a magánéletre is kiterjedő elemzéseket sem elkerülő, Mikszáth-életrajzba illő, hogy miként is lehetséges ez. Aligha csak szokványos szépítésről és idealizálásról lehet itt szó, hanem inkább az élet és irodalom olyan egybemosásáról, amely Mikszáth én-elbeszélői (nemegyszer szóbeli!) közléseire támaszkodik.

[13] Takáts Sándor, *Emlékezés Mikszáth Kálmánra* = T. S., *Hangok a múltból,* Budapest, Athenaeum, é. n. [1930], 406. Mindez nyilvánvalóan arra a korrektúrapéldányra vonatkozik, amelyet Várdai 1909. december 10-én kelt levelének tanúsága szerint (jóváhagyásának reményében) juttatott el Mikszáthhoz (Mikszáth Kálmán *Levelezése,* III, *1909–1910,* s. a. r. Méreiné Juhász Margit, Budapest, Akadémiai, 1961, 113 [Mikszáth Kálmán Összes Művei, 26]).

[14] Példa erre a kassai Kazinczy Kör alelnökének 1909. április 29-én írt levelének két változata, az első, saját kezű fogalmazványában azt állította, hogy 7. osztályos gimnáziumi tanulóként *Rimaszombatban* Kazinczy műveit kapta önképzőköri pályadíjként, az elküldöttben, amely már nem az ő keze írása, azonban már a helyes, korrigált adat szerepelt, azaz hogy a jutalmat ötödikesként kapta (a 7. osztályt ugyanis már *Selmecbányán* járta): Mikszáth *Levelezése, i. m.,* III, 179–180.

utalások, adatközlések, fejtegetések, amelyek mintegy szándékosan ferdítették, illetve homályosították el, úgy is mondhatnám: „dolgozták át íróilag" élete egyes eseményeit, tényeit. Mindez végső soron személyiségének azt a jellemző vonását emeli ki, amelyet írói énjéről szólva Kosztolányi hangsúlyozott: a rejtőzködést.[15] Számos jel szerint önmagából is csak annyit mutatott meg, amennyit nagy gonddal kialakított „személyes homlokzata" megőrzésével, illetve (a saját ízlése szerint) mind tetszetősebbé alakításával megtehetett. A leginkább szembeötlő egyben a legismertebb példa erre az úgynevezett válságos esztendők kisatírozása az önéletrajzából. Így jártak el első életrajzírói is. Sőt egyikük, Rubinyi Mózes, mintegy életrajzírói kötelességeként fogalmazta meg az „elhallgatások" tiszteletben tartását: „nemcsak vérének és nevének örökösei, hanem a mi érzésünk sem engedné, hogy pályájáról, főként annak ismeretlen eseményeiről szólván, fennhangon beszéljünk olyasmiről, amiről ő is csak halkan szólt, vagy a leghalkabban: amire csak némán emlékezett vissza".[16] Ezen a maga idejében az életrajzírással kapcsolatosan nagyon is elfogadott állásponton[17] azonban Rubinyi többször is túllépett, például akkor, amikor az író egy korábbi, ugyancsak „homályosnak" nevezett életszakaszáról, a pesti (?) jogászkodás éveiről szólva a következőket írta: „valószínűnek tarthatjuk, hogy ezek az évek a komoly tanulás és elmélyülés idői voltak".[18]

Nem könnyítette meg az életrajzírók dolgát, hogy Mikszáth maga olykor élete legalapvetőbb tényei némelyikéről is zavarba ejtően nyilatkozott. Itt van mindjárt születési dátumának kérdése: a lexikonok, kézkönyvek (anyakönyvi bejegyzések nyomán) az 1847. január 16-át adják meg, ő maga azonban (mondhatni) következetesen két évvel későbbre helyezi születése napját. Még saját kezűleg kitöltött népszámlálási lapján is az 1849-es évszám szerepel.[19] A születési dátum kérdését ugyan már Várdai Mikszáth által jóváhagyott életrajza is tisztázta,[20] de Gyöngyösy egy évvel később

---

[15] „Ő az álarcos író. Szerény maszkkal takarja tartalmát, okosságát, kegyetlen, csontig ható kajánságát [stb. stb.]" ([Kosztolányi Dezső,] „*A mi halhatatlanjaink*": *Három portré,* az itt idézett, Mikszáthról szóló részt cím nélkül közli: Kosztolányi Dezső, *Írók, festők, tudósok: Tanulmányok magyar kortársakról,* kiad. Réz Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1958, I, 42).

[16] Dr. Rubinyi Mózes, *Mikszáth Kálmán élete és művei az összes művek bibliográfiájával,* Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1917, 1–2.

[17] „Az életrajzírói kegyeletet olyan parancsolóan érvényesnek tartotta – írja Schöpflin Aladár egy korabeli életrajzíróról –, hogy erőszakot tett a saját érzésén. Ez alighanem a szélső véglet az életrajzírói kegyelet irányában, de némiképpen jellemző az egész műfaj-felfogásra nézve. A diszkréció a hős magánéletével szemben, ha az kényes dolgokat érintett, mindenesetre kötelező volt. Ha valaki megsértette, pamfletistának minősítették" (Schöpflin Aladár, *Az életrajz indiszkréciója,* Nyugat, 1933/9, 538–541). Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a Jókai-életrajzot író Mikszáth egyértelműen kinyilvánított álláspontja lényegesen eltért ettől: Mikszáth, *Jókai Mór élete és kora, i. m.,* II, 189.

[18] Rubinyi, *Mikszáth Kálmán élete és művei…, i. m.,* 12.

[19] A dokumentumot a 9. oldalon fakszimilében közölte a Magyar Nemzet 1941. február 4-én.

[20] „Mikszáth születési dátumául összes eddigi életrajzában a *1849*-i év olvasható, a mi nyilván egy régi toll- vagy sajtóhibának hűséges tovább adása. Huszágh Gyula nagykürtösi evangélikus lelkész úr

megjelent munkájának címlapján (!) mégis az 1849. év szerepel. Még különösebb, hogy a Mikszáth Kálmánné *Visszaemlékezései*hez jegyzeteket író Rubinyi Mózes szó nélkül hagyta az özvegy itt következő állítását: „1909. január 16-án, 60-ik születése napján küldött Benczúr Gyuláné 60 piros rózsából egy szép csokrot. Odavittem a rózsákat az ágyához, lassan suttogta: 60 rózsa, ez a hatvan évet jelenti."[21] Rubinyi ugyanis néhány évvel korábban a maga Mikszáth könyvében a Várdai által helyesbített születési évszámot (1847) adta meg.

Mikszáthról, az íróról alkotott kortársi véleményeket bírálatok, elemzések és méltatások tucatjai őrizték meg, és ezek együttese ugyan, mint az egyidejűség lenyomatát őrző forrásanyag, sajátos filológiai értékkel bírhatott volna már az első életrajzírók számára is, ők (ahogy a későbbiek is) gondolatmenetük és a formálódó kánon megerősítésének érdekében mindebből (természetesen) csupán szemezgettek. Műveikben ekként örökítődött át néhány, Mikszáth kritikai recepciójában szinte kezdettől fogva jelenlevő és igen gyorsan általánosan elfogadott értékítéletté vált megállapítás. Ezek közül most csupán példaként hozom fel azt a máig nagy hatású kritikai észrevételt, amely szerint Mikszáth a kisebb epikai formák nagymestere, regényírói teljesítménye egyenetlen és vitatható értékű.[22] Erről Várdainak is, Gyöngyösynek is van szava, Rubinyi pedig, akinek árnyaltabb szempontrendszere és finomabb elemzőkészsége Mikszáth-könyvét a másik kettő színvonala fölé emeli, egyenesen a következőket mondja: „írói nagyságát Mikszáth nem *regényeivel* érte el. […] Nem is a regénynek, hanem a *novellának,* a *rajznak* mestere, első mestere Mikszáth Kálmán".[23]

Az akadémikus irodalomtörténet-írás és irodalomkritika tanulmányaik során elsajátított szempontrendszerét szakmai előmenetelük érdekében is követő életrajz- és pályaképírók: Várdai és Rubinyi[24] mellett az érvényesülés merőben más perspektívája előtt álló Gyöngyösy legalábbis hasonló mértékben igazodott a szakmai tekintélyek által hangoztatott vagy elfogadott értékítéletekhez. Hármuk közül egyébként egyedül Rubinyi érdeklődését kötötte le tartósan, mondhatni mindhalálig a Mikszáth-életmű.

---

teljes pontossággal volt szíves közölni velem egyháza anyakönyvei IV. kötetének 25. lapját, mely szerint Mikszáth születési évéül minden kétséget kizárólag az 1847-ik év veendő" (Várdai Béla, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Franklin, 1910, 4).

[21] Mikszáth Kálmánné *Visszaemlékezései,* Budapest, Athenaeum, 1922, 203.

[22] Ilyen megállapítás szerepelt már Szász Károly akadémiai ajánlásában is: „Az amerikai Bret Hartehoz sokban hasonló, s abban is: hogy nagyobb alkotásban, pl. a regényben, ahol a compositió egységével, s a jellemek következetes fejlesztésével kellene hatni, nem bír oly sikert mutatni fel, mint ahol egy helyzetet vagy alakot kell […] papírra vetni s lelkünkbe nyomni." (Az ajánlás teljes szövegét közli: Méreiné Juhász Margit, *Mikszáth Kálmán akadémiai tagsága,* Magyar Tudomány, 1960/12, 762.) Megjegyzendő azonban, hogy az ajánlás megszövegezése idejéig, 1889-ig Mikszáth még valóban inkább a kisebb epikai műformákban jeleskedett.

[23] Rubinyi, *Mikszáth Kálmán élete és művei…, i. m.,* 83–84.

[24] Mint említettem, a Beöthy-tanítvány Várdait a Kisfaludy Társaság, Rubinyit pedig a Mikszáth Jubileumi kiadás ügyében az Akadémiával és a Kisfaludy Társasággal együttműködő kiadó (Révai Testvérek) bízta meg az életrajz és a pályakép megírásával.

Egy alaposabb Mikszáth-recepciótörténet nem is mellőzhetné, hogy részletezően foglalkozzon Rubinyi ide vonatkozó egyedülálló, több mint félévszázados munkásságával, amely több tekintetben lényegesen meghatározta az író irodalomtörténeti recepcióját is. Mindenekelőtt szövegkiadói tevékenységével: ő volt a Hátrahagyott Iratok sajtó alá rendezője (a sorozat 19. köteteként jelent meg Mikszáthról írt életrajzot és pályaképet egyesítő munkája), az 1956-ban indult kritikai kiadásnak (Mikszáth Kálmán Összes Művei) pedig tíz éven át állandó munkatársa: az 1965-ig megjelent köteteknek ő volt – majdnem minden esetben egyedüli! – szakmai lektora.[25] Állításainak és véleményeinek súlyát nemcsak kivételes anyagismerete növelte nagymértékben, hanem az is, hogy a Jubileumi kiadás köteteinek sajtó alá rendezése során szoros munkakapcsolatban állt magával az íróval.[26]

Feltűnő, hogy amiképp Várdai és Gyöngyösy, Rubinyi is, aki pedig Mikszáthot még 1917 után is „az irodalmi jelen erősen ható tényezőihez" sorolta,[27] figyelmen kívül hagyta a modern magyar irodalom harcosainak és híveinek, az akadémiai világ értékrendjét megdönteni vágyó, új irodalmi kánonok elismertetését szorgalmazó Nyugatosoknak a kortárs Mikszáthról való véleményeit. Ezek gyakran azt a távolságtartást, nemegyszer idegenkedést jelenítik meg, amely a századelő legsikeresebb magyar írójától az irodalmi modernség első nagy nemzedékét elválasztotta. Az első Mikszáth-életrajzokban szó sem esik arról, hogy Mikszáth élete utolsó éveiben csaknem teljesen visszahúzódott az irodalmi élettől, s ennek talán ez a nyilvánvaló, ha jobbára nem is túlélezett, de „hadi készülődéseken" nemegyszer túllépő szembenállás is okozója lehetett.[28]

> Én már egy évtizede nem voltam semmiféle redakcióban (azon egy évet kivéve, míg magamnak volt lapom), s író, kiadóféle emberrel már évek óta nem érintkeztem. Ha írok, telefonon üzenek a szerkesztőségi szolgának – s e szolgán kívül tíz év óta más személyiséggel nem beszéltem, sem élőszóval, sem írásban. Már ti. az irodalmi köröket értve. Mert egyébként elég jól érzem magam, s pajtáskodó ember vagyok a politikusok közt. Irodalmi érintkezésektől azonban régen megcsömörlöttem.[29]

[25] Több mint harminc kötetről van szó.

[26] A kiadó, Révay hosszan és a legnagyobb elismeréssel beszélt Rubinyiról emlékirataiban, hozzátéve, hogy maga Mikszáth is nagyra becsülte: „minden tekintetben támogatta őt munkájában és maga is elcsodálkozott azon, hogy minő érdekes és értékes dolgokat hozott *Rubinyi* felszinre, olyanokat, amikről ő már régen megfeledkezett. »Ez az ember jobban ismeri munkásságomat, mint én magam«, – szokta volt mondani róla" (Révay, *i. m.,* II).

[27] „Maga Mikszáth is az irodalmi jelen erősen ható tényezőihez tartozik, hogyne tartoznának ide hát azon írók, kik vele parallel haladtak, vagy utána következtek s esetleg hatását mutatják" (Rubinyi, *Mikszáth Kálmán élete és művei…, i. m.,* 76).

[28] E szembenállás kiterjesztettebb (Mikszáth álláspontját azonban éppen csak megemlítő) tárgyalását nyújtja: Szénási Zoltán, *„Az irodalom hajdani bárói és koronaőrei": A* Nyugat *és a* Holnap *fogadtatása, különös tekintettel a konzervatív kritikára,* Literatura, 2013/1, 3–26.

[29] Mikszáth *Levelezése, i. m.,* III, 72.

Ezek az 1909 tájékán ismeretlenhez íródott leveléből idézett kijelentések erősen túloznak, hiszen benső baráti köre, a kéthetenként[30] összeülő Mikszáth-asztal is nagyobb részt irodalmárokból, szerkesztőségi, kiadói emberekből került ki, más kérdés, hogy e társaságot Enyedi Lukács és Nagy Miklós halálával (1906-ban és 1907-ben) súlyos veszteségek érték, s egyre ritkábban gyűlt egybe. Persze az is elmondható, hogy a Mikszáth-asztal tagjai közül többen szorosan kötődtek a politikai élethez,[31] és hogy összejöveteleiken az adomázás mellett nagy szerepet játszott a politizálás.[32] Politikai nézeteik pedig minden kétséget kizáróan éppúgy vagy még inkább eltértek a Nyugat körül csoportosuló fiatal írókéitól, mint irodalomfelfogásuk, irodalmi ízlésük és írói törekvéseik. Mikszáth fentebb idézett szavai azonban talán az irodalmi élet eme újabb keletű megosztottságára is vonatkoztak, hiszen csaknem egyidejűek *Hadi készülődések* című írásával,[33] amelyben olyan lekezelő iróniával szólt az irodalmi életben jelentkező mozgalmi indíttatásokról és törekvésekről, mintha csak egyfajta irodalmi gyermekbetegségként tekintene rájuk.

Noha a Nyugatosok közül többen is felszólaltak a cikk apodiktikus kijelentései és különösen véleményértékű hangneme ellen,[34] többüket vissza-visszatérően foglalkoztatta személye, egy-egy műve vagy olykor teljes írói pályája. A folyóirat egyik vezető kritikusa, Schöpflin Aladár bírálatok mellett terjedelmes esszét, majd harminc év múltán erre épülő monografikus igényű könyvet is írt róla. Megjegyzésre érdemes,

[30] Korábban havonta. Lásd Mikszáth Kálmán, *Mikszáth-asztal* [Levél a Pesti Hírlap szerkesztősége tagjaihoz, Budapest, 1893. október 24.] = Mikszáth, *Tárcák, karcolatok, i. m.,* 268. A későbbiekről lásd Szabó Endre, *Cigányvilág: Anekdoták magyar írók és művészek életéből,* Budapest, Franklin, 1919, 78–79.

[31] Endrődi Sándor például a képviselőházi napló szerkesztője, Enyedi Lukács több ciklusban is országgyűlési képviselő, Kenedi Géza nagy tekintélyű politikai újságíró volt, Sebők Zsigmond pedig (főként a kilencvenes években) a Budapesti Hírlapban jórészt magára vette a politikai karcolatok írásának feladatát.

[32] Ezek a „politizálások" azonban nem lehettek túl derűsek. Levelek és visszaemlékezések sora tanúsítja, hogy Mikszáth bizalmas körben már évek óta meglehetősen keserűen nyilatkozott a politikai viszonyokról. Rudnayné Veres Szilárda lányának, Marchallné Rudnay Ilonának 1909. február 19-én írott levelében például így: „Édesmama […] négyoldalas levelet írt, egy közkérdés felett elmélkedve. Irigylem ezt a nemes, soha nem csüggedő energiát a közügyek iránti szeretetben, és a tevékenységnek ezt az izzó, törhetetlen erejét. Különösen irigylem most, mikor huszonöt éves képviselősködés után kiábrándultam mindenből, s apathiával nézem, aminek jönni kell" (Mikszáth *Levelezése, i. m.,* III, 13; lásd még Szabó, *i. m.,* 78–79).

[33] Mikszáth Kálmán, *Hadi készülődések,* Az Ujság, 1908. december 10., 1–3.

[34] Ignotus önérzetesen, egyszersmind higgadt érveléssel utasította el Mikszáth kijelentéseit és („nagypapás") hangnemét: Ignotus, *Hadi készülődések,* Nyugat, 1908/24, 449–454. Ezzel szemben Ady végül is gazembernek aposztrofálta Mikszáthot egy dühös cikkben, amelynek közlését a Nyugat nem vállalta (vö. Fenyő Miksa levele Hatvany Lajosnak, 1909. február 22. = *Levelek Hatvany Lajoshoz,* vál., szerk. Hatvany Lajosné, Budapest, Szépirodalmi, 1967, 64). A teljes képhez tartozik azonban, hogy Ady a jubileum alkalmával némi fenntartással ugyan, de mégis elismerő hangon szólt az ünnepeltről: Ady Endre, *A legíróbb író* [Vasárnapi Ujság, 1910. május 15.] = A. E. *Összes prózai művei,* X, s. a. r. Láng József, Vezér Erzsébet, Budapest, Akadémiai, 1973, 51–53.

hogy Schöpflin Mikszáthról szólva, már csak a maga korában (is) szinte egyedülálló kritikusi habitusánál fogva sem fejez ki soha semmilyen ellenérzést vagy titkos neheztelést, éppen ellenkezőleg, szinte élvezettel beszél róla. Megkockáztatnám: a kortársi irodalmi méltatók közül talán – meglehet éppen közös társadalommagyarázói indíttatásuk, mondhatni szociológiai szemléletmódjuk miatt is – egyedül ő az, aki az alkotó Mikszáth leginkább kiegyensúlyozott portréját alkotta meg.

Teljesen más úton járt Kosztolányi, aki élete folyamán többször is írt hosszabban róla, és több mint húsz év alatt, mintegy lépésről lépésre jutott közelebb hozzá. Kétségtelen idegenkedéssel kezdte. A Mikszáth-jubileumra írt cikkében finoman, de határozottan s mintegy nemzedéki hitvallásként hangoztatta a korszerűtlenség vádját.[35] *Az én kortársaim* 1916-ban papírra vetett méltatásában pedig a háborús évek magyarázatokat és felelősöket kereső fojtott és keserű indulata munkált.[36] Az 1928-as utolsóban azonban, minden nyilvánvaló és vállalt szubjektivitása (elvégre a saját Mikszáth-képét rajzolta fel) mellett is, lényegi és találó – továbbgondolkodásra ösztönző, csaknem aforisztikus – megállapításokat sorakoztatott fel, amelyek nemegyszer sarkosan ellentmondanak korábbi véleményeinek. Lássunk itt erre egy jellemző példát: „Jókai a kétségbeeső, Mikszáth a szomorú. Valahonnan a felföldről, a szürke tót hegyek közül magával hozott egy csendes, állandó szomorúságot, egy kis szláv szentimentalizmust, nem sokat, csak annyit, amennyi a boldogságot még édesebbé teszi, pikáns ízül egy kis keserűséget a mézbe" – olvashatjuk a jubileumi cikkben,[37] az 1928-asban pedig ugyanerről már ezt: „Kezében boncolókés van, mellyel sebészi módon kinyitja, feltárja hőseit. Félelmetes gúnyolódó, minden nyájasságában is démoni krónikás, szigorú bíró."[38]

Csaknem ezzel egy időben Babits (francia közönség számára) a következőket látta szükségesnek megjegyezni: „A kor vezető írói, Jókai és Mikszáth; mindkettő ismeretes a külföldön is: ők tették a magyar elbeszélés stíljét szinte boszorkányos könnyűvé, hogy emellett néha még a legmulattatóbb idegen író is nehéznek, lassúnak tűnhetik fel. […] Mikszáth realisztikus művészete bizonnyal a legnagyobb európai – kivált angol – írók mértékével mérhető: egyedül a nagy író felelősségérzete és komolysága hiányzik belőle. Mikszáth a háború előtti évtizedek költője, s kissé apatikus és megalkuvó, mint kora. […] Mikszáth típusa a kor irodalmának, mely leszállva a magas költészet piedesztáljáról, a mindennapi élet földerítőjéül szegődik."[39]

---

[35] Oggi [Kosztolányi Dezső], *A boldog író: Aktuális feljegyzések Mikszáth Kálmán művészetéről* [Élet, 1910. április 7.] = K. D., *Írók, festők, tudósok, i. m.,* I, 37.

[36] Kosztolányi Dezső, *Vasárnap délutáni olvasmány* [Világ, 1916. december 3.] = K. D., *Írók, festők, tudósok, i. m.,* I., 39–42.

[37] Kosztolányi, *A boldog író, i. m.,* 37.

[38] Kosztolányi, „*A mi halhatatlanjaink*", *i. m.,* 43.

[39] Babits Mihály, *Tanulmány a magyar irodalomról* [1927] = B. M., *Esszék, tanulmányok,* kiad. Belia György, Budapest, Szépirodalmi, 1978, II, 195.

Babits itt nem, vagy alig érinti a századvégi/századfordulós modernitás nagy problémáját, az értékvesztést, amely otthagyta a nyomát oly sok kortársi életmagyarázaton és alkotáson, s amely Mikszáth oly sok írásának lett (központi vagy mellék)témája. Elítéli viszont a stiláris (és szemléleti) hétköznapiasodást, amellyel Mikszáth e kérdéshez közelít. Végső soron pedig Mikszáth nemegyszer ugyanazt a problémát vetette fel, amelyet *mutatis mutandis* – igaz, már Mikszáth halála után – a máig nagy hatású szociológus, Max Weber az élet varázstalanodásaként írt le.[40] Ehhez kapcsolódva itt csak utalni lehet a mikszáthi életmű mindeddig meglehetősen elhanyagolt aspektusára, a beléépült és átlényegített szociológiai tudásanyagra. Feltárásra vár, hogy milyen rejtett vagy látható szálak kapcsolták a szociológiai szempontokat hangsúlyozó történelemszemlélet híveiként feltűnő korszerűekhez és radikálisokhoz, illetve a korabeli szociológia néhány nagy témájához (így például a divat vagy a presztízs kérdéséhez).[41] Feltehető, hogy újságokból és folyóiratokból, mindenekelőtt pedig hallomásból s nemegyszer szakemberektől tájékozódott. (Ahogy Takáts Sándor már idézett visszaemlékezéséből vagy Horánszky Lajos hozzá intézett leveleiből kitűnik,[42] történeti ismereteinek egy részét is ekként szerezte meg.) Mindenesetre kivételes fogékonysággal bírt az e tudomány által tárgyalt kérdések önálló felvetéséhez, de köznapias előadásmódja sokak elől elfedte gondolkodásmódjának mélységét és következetességét.

Ugyanakkor kritikusai és méltatói egyaránt páratlannak és magával ragadónak ítélték ezt az előadásmódot. Hangsúlyozták közvetlenségét és *élőbeszédszerűségét*. Arról a „könnyűségről", amely Babits fentebb idézett véleményében oly elmarasztaló hangsúllyal, s tegyük hozzá: az erkölcsi feddés színezetével említődik, többségük egyértelmű értékként szól. Így van ez az Akadémia által kiküldött bizottság[43] jelentésében is, amely az 1908. évi nagyjutalom kérdésében hozott döntést indokolta: „Mintha csak élőszóval beszélne, a mesemondónak tréfálkozó, kitéregető kedvével, sokszor szerkezetbontó lazaságával, de kárpótlásul rendkívüli elevenségével, sohasem

[40] Weber ennek a tudomány számára olyannyira reménykeltőnek tartott folyamatnak kiteljesedésében a művészet elkerülhetetlen veszteségeivel (is) számolt: Max Weber, *A tudomány mint hivatás* [*Wissenschaft als Beruf,* 1918] = M. W., *Állam, Politika, Tudomány,* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970, 128–156, különösen 155.

[41] Ezt a kérdést már felvetettem két korábbi tanulmányomban is: Fábri Anna, *A Köntös: Öltözet és identitás Mikszáth műveiben* = F. A., *Mi ez a valósághoz képest? Kérdések és válaszok Jókai, Mikszáth és Krúdy olvasása közben,* Budapest, Kortárs, 2013, 105; *„Paktum a krónikásokkal": Mikszáth a történetírásról és a történelmi regényről = Varietas Europica Centralis: Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére,* szerk. ifj. Berényi Iván, Géra Eleonóra, Mészáros Andor, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015, 133, 136.

[42] Lásd például Mikszáth *Levelezése, i. m.,* III, 27. Itt jegyzem meg, hogy visszaemlékezéseikben többen, mindenekelőtt Szabó Endre és Révay Mór János nyomatékkal szóltak személyes befolyásukról Mikszáth irodalmi műveltségének alakulására.

[43] A bizottság tagjai: Beöthy Zsolt és Heinrich Gusztáv rendes, valamint Hegedüs István, Riedl Frigyes és Herczeg Ferenc levelező tagok voltak.

lankadó energiájával és bájos közvetetlenségével. Szatírájának mérgét is mézben adja. A kedvesnél kedvesebb képek szinte áradnak ajakáról s meseszövésének legkanyargósabb útja is az elbeszélés által a legrövidebbnek és legtermészetesebbnek látszik. Az elemző vizsgálat kimutathatja művészetét, de amint hallgatjuk: tréfái sohasem tetszenek kigondoltaknak, képei kikeresetteknek, csattanói kiszámítottaknak, hanem mindig a pillanat alatt szülötteknek."[44] A Nyugatosok többségéhez hasonlóan Mikszáthot egyébként meglehetősen kritikusan szemlélő Móricz másként fogalmaz, de voltaképpen ugyanezt mondja, amikor (mindenekelőtt Mikszáth tárcáiról szólva) megállapítja: „a magyar dzsentri diskuráló tehetségét virágoztatta ki irodalmilag. Nem volt könyvszagú, mert nem könyvből tanult írni. A beszédjét írta le, s ezért vitte be oly üdén az élet hangját a nyomtatás ólomoszlopaiba. S nem fonográftű volt a tolla, hanem biztos művészet pompás eszköze."[45] Schöpflin pedig (ezzel csaknem egy időben) kijelenti, hogy nem ismer írót „az egész világirodalomban, akinek elbeszélő hangja annyira közel állna az élőszóhoz, mint Mikszáthé",[46] és ebből a (nyilvánvalóan teremtett) természetességből vezeti le a Mikszáth-művek legtöbb prózapoétikai jellemzőjét.[47]

A bírálók és méltatók mellett tanulságos lehet a visszaemlékezők Mikszáth-képét is szemügyre venni. Mert ha nincsenek is annyian, mint a kritikusok, pályaképrajzolók és életrajzírók, s ha nyilvánvalóan és hangsúlyozottan személyesek is írásaik, nyilatkozataik (amelyek nemcsak Mikszáthot, hanem őket magukat is jellemzik), nekik is vannak egybecsengő megállapításaik.[48] A legszembetűnőbb mind közül az, amely Mikszáthra mint utolérhetetlen társalgóra, pontosabban: társasági elbeszélőre vonatkozik. A Mikszáth életét és írói munkamódszerét feltárni igyekvő számára jelentős többletjelentéssel bírhat, hogy e megállapítások zömmel a társasági élet jellegzetes színhelyeihez kapcsolódnak: kávéházakhoz, vendéglői különtermekhez vagy klubok társalgóihoz és szalonokhoz, olyan színterekhez, amelyeket (a szalonokat leszámítva) kizárólag férfiak látogattak. Az elbeszélői képességeit előszóban gyakorló Mikszáth

[44] *Jelentés az 1908. évi nagyjutalomról és a Marczibányi-mellékjutalomról,* Akadémiai Értesítő, 19. kötet, 1908, 263.

[45] Móricz Zsigmond, *Mikszáth Kálmán* [1910] = M. Zs., *Tanulmányok,* kiad. Szabó Ferenc, Budapest, Szépirodalmi, 1978, I, 283.

[46] Schöpflin Aladár, *Mikszáth Kálmán* = Sch. A., *Magyar írók: Irodalmi arcképek és tollrajzok,* Budapest, A Nyugat folyóirat kiadása, 1919, 42. (Az eredetileg 1910-ben a Nyugatban folytatásokban megjelent írás egyik fejezete szinte teljes egészében az előbeszédszerűség Mikszáth-narrációkban való jelenlétével és következményeivel foglalkozik: *uo.,* 42–53).

[47] Schöpflin álláspontját elemzően (egyszersmind polemikusan) ismertette Barta János, *Mikszáth-problémák,* Irodalomtörténeti Közlemények, 1961/2, 140–161; újabban pedig Tahin Szabolcs, *„Élőbeszédszerűség" Mikszáth prózájában,* Tiszatáj, 2003/11, 53–71.

[48] Ha itt és most el is tekintek az effajta emlékezések természetét és forrásértékét elemző és leíró szakirodalom bemutatásától, annyit meg kell jegyeznem, hogy esetlegességükben is hasznos, elemzésekben és következtetésekben egyaránt jól gyümölcsöztethető megfontolásokkal szolgálhatnak tudományos igényű munkák számára is.

tehát igen sokszor homogén férfi hallgatósághoz beszélt, és meglehet, hogy a hangnemi kérdésekre oly érzékeny Csáth éppen ezt hallja ki írásaiból is, amikor azt állítja, hogy Mikszáth a férfiak írója.[49] Az már más kérdés, hogy felesége és sógornője visszaemlékezései szerint számos témáját először éppen családi vagy családias körben adta elő, vagy inkább: mesélte el.

Azt azonban férfiak és nők egyaránt hangsúlyozzák, hogy társaságban és családi körben egyaránt nagy mesélőnek és kiváló előadónak mutatkozott.[50] „El volt bűvölve, aki beszélt vele. Nem érezte fogfájását, nem búsult, ha elhagyta a kedvese; tán még az adósságok se jutottak eszébe azalatt" – írja Fesztyné,[51] nyilvánvaló azonban, hogy amikor úgy fogalmaz: el volt bűvölve, aki beszélt vele, akkor azt akarja mondani: el volt bűvölve, aki hallgathatta. Hasonlóan nyilatkozott Révay Mór és Herczeg Ferenc, s ha több fenntartással, de Szabó Endre is. Ifj. Mikszáth Kálmán az egyik apjáról szóló hírlapi beszélgetésében ide vonatkozóan idézte Thallóczy Lajos megjegyzését: „Kálmán, te nagy író vagy, ez azonban eltörpül amellett, ahogy a történeteidet el tudod mondani", majd így folytatta: „Egyik állandó partnere állapította meg azt is: apám a társalgásba helyezte a zsenijét, az írásaiba csak a tehetségét adta."[52] Elképzelhető, hogy ez az élőszóval való történetmondásban elért virtuozitás nagyban segíthette az írót, ahogy talán az sem elképzelhetetlen, hogy az író is segítette a diskurálót, az adomázót. Fesztyné (a festő!) külön kiemelte kivételes mimetikus, mondhatni színészi kvalitásait,[53] s ezzel akaratlanul olyan témát pendített meg, amely Mikszáth, az író elbeszélő művészetét is közelről érinti. Arra a mimetikus képességre gondolok, amelynek révén a Mikszáth-művekben felidéződnek, mintegy újrateremtődnek a szóbeli történetmondás terei és hangnemei.

Ifj. Mikszáth Kálmán (anyjával és nagynénjével megegyezően) azt állította, hogy apja legtöbb írását először (és olykor nem is egyszer) elmesélte, és csak ezután vetette papírra: vagyis mintegy elpróbálta a „megírást", illetve előre felmérte a lehetséges hatást, s annak megfelelően alakított az előadáson vagy a cselekményen.[54]

[49] Csáth Géza, *Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről* [1910] = Cs. G., *Ismeretlen házban: Kritikák, tanulmányok, cikkek,* kiad. Dér Zoltán, h. n. [Újvidék], Forum, 1977, 421.

[50] Meg kell jegyezni, hogy mindez csak meghitt köreire vonatkozik. Nagyobb társaság előtt (akár szalonban, akár irodalmi társaságokban vagy irodalmi esteken) többnyire még művei felolvasására sem volt hajlandó, erre általában barátait kérte fel.

[51] Feszty Árpádné, *Akik elmentek,* Budapest, Athenaeum, 1923, 47.

[52] Keményi István, *Mikszáth Kálmán halálának negyedszázados fordulóján régi emlékekről, a legjobb apáról és a nagy íróról beszél ifjabb Mikszáth Kálmán,* Magyar Hírlap, 1935. május 26., 27.

[53] „Ha víg dolgot mesélt, egy-két-három tokája nőtt, s ha komolyra fordult a dolog, sovány, beesett hosszú lett az arca. Szája s bajusza csodálatos, titokteljes kanyarulatokkal segítették a szavakat; alsó ajkának egy-egy elgörbülése úgy hatott, mint ételen a legpikánsabb fűszer. Szemeiben jóság, megfigyelés, emberismeret, filozófia, gúny, humor, tragikum csillant fel váltakozva" (Fesztyné, *i. m.,* 46).

[54] Idősebb korából egyetlen ellenpéldáról van tudomásunk. Révay Mór János említi, hogy Jókai életrajzát írva Mikszáth minden nap meglátogatta és (kisebb-nagyobb) társaság előtt felolvasta az elkészült részeket: Révay, *i. m.,* 205.

Nyilvánvaló tehát az is, hogy az íráshoz (legalábbis az előkészületekhez) segítőket, társakat keresett, de az olvasást sem tekintette az író és olvasó szigorú magánügyének. Általában olyan mesélő/történetmondó szerepében lépett fel, aki nem egy, hanem több hallgatóhoz szól: egy társasághoz. Tekinthetjük ezt egyfajta elbeszélői nagylelkűségnek, de egyfajta társas érzület kifejezésének is, amellyel olvasói számára olyan virtuális tereket nyit meg, amelyben nem érzik magukat egyedül, de nem érzik magukat intim kettesben sem. S minthogy valóságos mestere volt a nyelvszociológiai értelemben vett „többnyelvűségnek" is, ezek a terek az olvasók legkülönfélébb csoportjait (voltak) képesek befogadni.

Praznovszky Mihály

Az íróvá válás önmítoszai Mikszáthnál

„…én a *semmiből* lettem" – írja 1882-ben Mikszáth Kálmán Mauks Ilonkának, az egykorvolt-újralesz feleségének, a váratlan írói siker hatására kialakult, felfoghatatlan méretű népszerűsége láttán.[1] Ha komolyan vesszük kijelentését, akkor ezt bízvást alkalmazhatjuk mindenki másra, mert az írók ritkán szoktak teljes fegyverzettel kipattanni különböző istennők fejéből. Azt sem mondhatjuk, hogy születésüktől kezdve tudatosan készülnek az írói pályára. De még csak pontos magyarázatot sem tudunk adni az írói létezés szándékának a definíciójára.

Úgy véltük, Szilágyi Zsófia egyik tanulmányában: *A pályakezdés: mítosz vagy konstrukció?,* megtaláltuk a problematika elvi magyarázatát, vagyis az írói ambíció keletkezésének mögöttesét. „Bármely író pályájáról gondolkodunk, a pályakezdés kérdése megkerülhetetlen: hiszen minden szerző, akit az irodalomtörténészek vizsgálni szoktak, belépett valahogyan az irodalomba, akár feltűnően, »üstökös-szerűen«, fiatalon, akár megkésetten, csaknem észrevétlenül történt meg vele ez. Erre az eseményre pedig az írók többnyire reflektálnak is később: interjúkban beszélnek róla, ha kérdezik őket, vagy visszaemlékezésekben képeznek meg történeteket az indulásukról. És ugyancsak kialakul valamiféle kép az egyes pályakezdésekről az irodalomtörténeti összefoglalókban, az irodalomkönyvekben: szinte minden írói életrajzban rá szokás mutatni, általában röviden, arra az időszakra, amikor a későbbi író láthatólag »nem találja a helyét«."[2]

De ez sem segít bennünket, mert valóban a pályakezdés esete ez, amely már időben messze túl van azon a gyermekkori elhivatottság érzelmen, akaraton, amely az ifjút leendő hivatása felé irányítja. Nyilvánvaló, hogy sokan tesznek ilyen fogadalmat, de kevesen tartják meg. (Vö. a gyermekkori versírás és a költői önmegvalósítás párhuzamát.) Mikszáthnál sincs ez másként.

---

[1] Mikszáth Kálmán levele Mauks Ilonkának, 1882. október 14. után = M. K. *Levelezése,* I, *1865–1884,* s. a. r. Méreiné Juhász Margit, Budapest, Akadémiai, 1961, 213 [Mikszáth Kálmán Összes Művei, 24].)

[2] Szilágyi Zsófia, *A pályakezdés: mítosz vagy konstrukció? (Változó feltételek, változó mintázatok a XX. századi magyar irodalomban) = Karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások,* szerk. Bíró Annamária, Boka László, Nagyvárad, Budapest, Partium, reciti, 2014, 305.

Pályakezdését e szempontok alapján vagy ezek nélkül is a Mikszáth-filológia minimum száz éve már alaposan körüljárta, de nem mondható, hogy minden kérdésre meg is felelt. Feladatunk alapján ugyanakkor továbblépünk, visszafelé az időben, azt szeretnénk röviden körüljárni, hogy a pályaválasztás, az ambíció, az elhivatottság milyen összetevőkkel indult Mikszáthnál, milyen hatások alapján alakult ki, egyáltalán: feltárható-e ennek a tetten érhető egy vagy több élethelyzete. Nem könnyű a feladat, mert Mikszáth soha nem nyilatkozott erről a kérdésről, amit pedig erről írt, az inkább a prózájának része, mintsem érvényes és értékelhető dokumentumérvényességű adat. (Ez általában a teljes Mikszáth önbiográfiára érthető, amelynek az adatait annak idején a kortársak az írótól kapták meg.)

Vagyis semmiképpen nem tudunk válaszolni sem dolgozatunk kezdéseként, majd lezárásaként arra kérdésre, amely a később itt fontosnak tartott és bemutatatott írásának a címe: *Hogy lettem én író?* Vagyis mi történt vele 19 éves koráig, a középiskola befejezéséig, ami majd elindítja őt a szüleitől remélt pályával egészen ellentétes irányba, s amely választás az első házasság reményét is szétfoszlatja, és a kezdés sikertelensége tán még őt is elbizonytalanítja. Mert valóban, a pályakezdés nála egy valóságos csődtömegnek látszik. Nála nagyobb elhivatottságú ifjú is visszatántorodna ettől a sorsreménytelenségtől. Mikszáth nemcsak hogy szemérmes, de rendkívül visszafogott, amikor írói pályája eredetéről beszélnie kell. Nincs is miről: csupa kudarc, s erről nem szívesen vall a már befutott ember. Bukott gimnáziumi érettségi, hazugságokra épülő, nem létező egyetemi tanulmányok, meg sem kezdett, de máris félbeszakadt hivatali pályafutás, budapesti sikertelenség az irodalomban, nélkülözés, elsietett és kudarcba fulladt házasság – s csak a szegedi indulástól vállalható számára az írói pályája. Az ezt megelőző időkről nem szívesen mesélt a későbbiekben. S ha válaszolt is, akkor inkább a kontrasztra hívta fel a figyelmet: a világsiker és a szerencsétlen kezdés hatalmas különbözőségére.

Sokáig úgy véltük, hogy az a Németh László-i idézet lesz a kiindulás számunkra e kérdésben, amelyet 1926-ban fogalmazott meg Móricz Zsigmond írói jubileumára: „Az író vállalkozás. Öröklött képességei: az alkat; gyermekkorának emlékezetnépesítő élményei: a szülőföld; az átvett tradíciók kényszere: a nemzet; a szellemét termékenyítő áramlatok: a kor akarnak művé öröklődni és hatni benne."[3] Talán elegendő lesz egyesével felfejtve ezt és Mikszáthra ráfeszítve eljutunk a kérdésünk megválaszolásához. Sikerült is ezekre vonatkozóan sok tényt (vagy annak látszó mikszáthi megfogalmazást) összegyűjtenünk, de ahelyett, hogy közelebb kerültünk volna kiindulópontunkhoz, inkább egyre távolodtunk tőle. Vagyis máris kijelenthető, hogy nem lehet választ adni a kérdésünkre: hogyan lett Mikszáthból író. (Vagy csak nagyon esetlegeset, amelyben elsősorban a feltevések a meghatározók.)

[3] Németh László, *Móricz Zsigmond* = N. L., *Két nemzedék,* Budapest, Magvető, Szépirodalmi, 1970, 94.

Nyilvánvaló, hogy azt sem lehet kijelenteni, hogy melyik az a nap, amelytől ő maga, az olvasók vagy kritikusok is írónak tekintik. Ez egy olyan folyamat, amelynek egyes szakaszai felerősítik vagy gyengítik a kialakulás menetét. Nincs az a naptári nap vagy megjelenés, amely pontot tenne az eredendő szándék beteljesülésére: na, most már író vagyok. Mindezekkel együtt mégis csak azt nézzük, hogy vajon mi lehetett az a kiváltó eset, körülmény, amely a gyermek vagy ifjú figyelmét az íróság felé fordította. Még egyértelműbben szólva: ki vagy kik lehetettek azok, akik a gyermeki lélek, tehetség felismerésével segítettek Mikszáthnak eldönteni jövőbeni sorsát, azaz az írói, irodalmi pálya felé irányítani őt. Pontosabban szólva az újságíróság felé, hiszen ekkor ez volt az íróvá válás első grádicsa.

A legveszélyesebb út az, ha magánál az írónál keresünk választ, ha műveit fejtjük fel szálanként, holott mindig is óvatossággal kell eljárnunk, az életműből szinte semmi konkrét, hiteles és valóságos életrajzi elem nem vehető ki.[4]

Valójában Mikszáth erről soha nem beszélt. Eddig még nem találkoztunk olyan nyilatkozatával, amelyben egyértelműen kijelentette volna, mi váltotta ki belőle az íróvá válás szándékát. Ha ugyan lehet erről egyáltalán szólni vagy megfogalmazni ezt. Sokat megmagyarázó erővel és óvatosságra intő figyelmeztetéssel hat ránk egy mondata, amelyet a nagy írói ünneplés évében, 1910-ben Várdai Béla róla megírt életrajzához[5] fűzött. Takáts Sándor jegyezte fel, aki Mikszáth egyik asztaltársaságához tartozott, az író üzenetét: „Mikor ez a munka elkészült, Mikszáth kéziratban megkapta azt. Elolvasván, így szólt hozzám: »Mondd meg Várdai barátomnak, hogy nagy élvezettel olvasom szép művét, de némi igazítani való lesz rajta, mert ő mindazt, amit én magamról írtam, készpénznek vette, pedig az legnagyobb részt költött dolog.«"[6] Majd még hozzáteszi Takáts Sándor a maga véleményét, amellyel mintegy megerősíti Mikszáthot, és elutasítja a későbbi Rubinyi Mózes-, Gyöngyösy László- stb. féle életrajzi következtetéseket: „miként e nyilatkozata világosan hirdeti, hogy miként Jókai, úgy ő is maga-magáról, nem annyira valóságot, mint inkább költészetet adott".

Egy másik kortársi érdeklődésre is kitérő választ adott, még 1892-ben. Egy díszes albumban, amely a magyar írók, művészek életét, életkezdetét firtatta, Mikszáth a szokás módón válaszol. Egy pontos szava, mondata sincs arról, miért lett író. Minden másról beszél, de ezt gondosan kerüli. Szellemes kis karcolat a legelemibb ténybeli adat nélkül.[7]

Lehet, hogy a Németh László megfogalmazta elemek lennének azok az összetevők, amelyeket egyenként értelmezve, majd végül összerakva, együttesen felfejthető lenne

[4] Így járunk felesége emlékirataival, amelyet egyrészt nem is ő írt, hanem Rubinyi Mózes, másrészt amit benne Mikszáth szájára ad mint életúti történetet, az mind Mikszáth írásaiban szerepel elsődlegesen (Mikszáth Kálmánné *Visszaemlékezései,* Budapest, Athenaeum, 1922).

[5] Várdai *Béla, Mikszáth Kálmán,* Budapest, Franklin, 1910.

[6] Takáts Sándor, *Hangok a múltból,* Budapest, Athenaeum, é. n. [1930], 406.

[7] Mikszáth Kálmán, *Hova ér az ember? = Magyar szellemi élet: Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből,* szerk. Igmándi Mihály, Budapest, Hornyánszky, 1892, 199–200.

Mikszáth íróvá válásnak háttere? De hogy valóban lehettek ilyen jellegű válaszai, azt ő maga is írja egy interjúban (vagy helyett), mert elég nehéz volt őt megszólaltatni, meg volt a véleménye az interjúk sekélyességéről és a riporterek felkészületlenségéről.[8]

Így tehát kénytelenek vagyunk elsősorban az életrajz tényadataira hivatkozni, hogy azokban keressük meg azokat a lehetőségeket, amelyek talán, hangsúlyozzuk: talán, elvezetnek bennünket kérdésünk részleteinek a megfogalmazásához, feltárásához, de megoldásához semmiképp. Hiszen számunkra ma már az is nagy eredmény lenne, ha ezekre rá tudnánk mutatni. Látnunk kell azt az életútkörnyezetet, amelynek hatására eldönthette, meghatározhatta, hogy számára az irodalmi pálya az egyetlen jövőkép. Továbbmegyünk: nyilvánvaló, hogy elsődlegesen az újságíró pályakép fogalmazódott meg benne, hiszen a magyar író számára ez volt akkor a pályára lépés első lehetősége. Maga is nagy újságolvasó volt, korai levelezéséből tudjuk, hogy a középiskola befejezése után számos lapot olvasott még Szklabonyán, s elsősorban a szatirikus cikkek, figurák érdekelték.

De ez még mindig zsákutca, hiszen a Mikszáth család történeti dokumentációja rendkívül szegényes, mondhatnánk semmi, tegyük hozzá: e vonatkozásban is. Amit dokumentumnak vélnénk, az vagy a mikszáthi másodlagos megfogalmazás, vagy Mauks Ilonka mesefüzére, vagy az egykori, ifjúkori pályatársak öregkori visszaemlékezései, amikor az emlékeket már elhomályosítja Mikszáth sikerességének a hatása. (Ez az „én is a barátja voltam" mentalitás.)

Mindezekkel együtt, bármennyire el akartuk is kerülni a fikciók előtérbe állítását, kénytelenek vagyunk mindezeket számba venni s persze megfelelő kritikával kezelni. Itt van például elsőként a családon belüli írásbeliség léte vagy nem léte. Ha ezt bemutatjuk, akkor sem tudjuk egyetlen dokumentum meglétére hivatkozva sem megállapítani, hogy vajon Mikszáthnak mi volt a véleménye famíliája és az irodalom viszonyáról.

A családon belül feltárható írásbeliség tradícióját, egyáltalán annak létezését is meg lehet vizsgálnunk, hiszen ebben az életszakaszában Mikszáth apja gazdálkodó, bérlő. Tehetős ugyan, de semmi köze az irodalomhoz, műveltségéről sem tudunk sokat. Gyöngyösy László Mikszáth-életrajzában, amely inkább csak legendárium és tévedések halmaza, ennyit ír: Mikszáth apja szeretett olvasni.[9] Az író nagyapja, Sámuel, hasonlóképpen a mezőgazdasággal foglalkozik, lesz árendás Szklabonyán. Odáig viszont a felkutatható Mikszáth-ősök férfiágon – legalábbis generációként legalább egy fő – evangélikus lelkészek voltak. Nyilvánvaló, hogy ez olyan hivatás, amely nem nélkülözi az esetleges alkotó írástudás meglétét, a könyv használatát. Mikszáth tudott ezen művelt ősökről, noha csak olykor emlegette, hogy tanult evangélikus lelkészek leszármazottja.

[8] Mikszáth Kálmán, *A körkérdések = Tizenkét Mikszáth-interjú,* szerk. Praznovszky Mihály, Horpács, Mikszáth Kálmán Társaság, 2010, 8–11.

[9] Gyöngyösy László, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Franklin, 1911, 13.

Mixadt Mátyás a korponai iskolában tanult, aztán Lőcsén és Eperjesen. Jó iskolák ezek, majd a lelkipásztori hivatását gyakorolva köt ki 1719-ben Nagykürtösön, Mikszáth majdani szülőföldjén, s innen a család már nógrádinak nevezhető. Leszármazottai is mind lelkészek. Ők azonban már külföldi egyetemeken is tanulnak, ahogyan az szokás volt. Mikszáth szépapja és két testvére evangélikus lelkész lett, mindannyian külföldi egyetemjárók, főleg Wittenberg és Jéna fogadja be őket. Sorsukban szerepet játszik a szokásos pályakezdési lehetőség: jelentős nemes családoknál nevelősködnek, amely egyfelől anyagi biztonságot jelent, másfelől műveltségük növelésének lehetőségét is. Itt tűnik fel Mikszáth János a sorban, aki már verseket is ír. Másikukból a körmöcbányai iskola rektora lett, latin nyelvű egyházi iratokat fogalmaz. A genealógiát összeállító, hajdani Nógrád megyei levéltáros, Miskolczy-Simon János már itt utal arra, hogy ezek a pap ősök valamilyen módón (családi, szóbeli hagyományozódás útján) esetleg jelen lehetnek a mikszáthi életkezdés orientációjában: „E klasszikus műveltségű pap elődök emléke gyakran szeme előtt lebegett az író Mikszáthnak is. A falujába elzárkózó, egyedül családjának és híveinek élő, feddhetetlen életű, komoly pap-típust jellegzetesen és érdekesen megrajzolta Mikszáth Kálmán több munkájában, így a Szent Péter esernyőjében és a Prakovszkyban."[10] (A levéltáros így fogalmaz: *esetleg* – mivel erre vonatkozóan neki sincs írásos bizonyítéka.) Evangélikus pap őseiről Mikszáth persze tudott, hiszen ő maga büszke volt rájuk, noha semmi közelebbiről nem volt tudomása, műveiket nem olvashatta. Valószínűleg evangélikus hite erősítette fel benne a nagy ősök emlékezetét.

A 18. század végén zárul be a családi írástudó ősök sora. Oly messzire Mikszáthtól, hogy nehéz felfedeznünk, bármennyire is szerette volna Miskolczy János, a közvetlen hatást, kimutatni a könyv, az írás, az irodalom kapcsolatát. Az anyai ág, a Veres család történetében sem találunk írástudókat, kisebb-nagyobb birtokon gazdálkodó kisnemesek ők.

Ez a vizsgálati tényező tehát nem visz közelebb válaszunkhoz. Egy másik területen kell továbblépnünk: milyen volt a gyermek Mikszáth és az olvasás viszonya, vagy fogalmazzunk másként: milyen volt a gyermek és a könyv viszonya?

Az otthoni olvasást, az olvasmányélményt mint orientációt talán már jobban tudjuk követni. Várdai Béla még harminc évvel könyve megjelenése után, 1947-ben is emlegette Mikszáth irodalmi mintáit, magára az íróra hivatkozva. Ezek szerint „pályája első felében Dickensért rajongott, […] majd a jeles orosz írókat szerette meg, főkép Gogolt". Később Csehovot kedvelte, és ezt így hallotta tőle: „Ezzel szemben elfogult vagyok, valósággal szerelmes belé, minden dolgát csak szeretni tudom. Ha induló írók tanácsot kértek tőle, az oroszok olvasását ajánlotta." Nyilvánvaló, hogy

[10] Miskolczy-Simon János, *A Mikszáth család története,* Budapest, k. n., 1914 (Különlenyomat Az Újság 1914. március 29-ei számából); Melich János, *Mikszáth Kálmán és a Mikszáth nemzetség viszonya a magyarsághoz* = M. J., *Dolgozatok,* I, Budapest, Akadémiai, 1957 (Nyelvtudományi értekezések, 11).

ez már a kései, befutott Mikszáthra lehet igaz.[11] Hiszen elhangzik itt is: „pályája első felében", de ez már messze nem a gyermekkor olvasmányvilága.

S ha már az olvasmányélményeknél tartunk, amelyek befolyásolhatták a gyermek Mikszáth képzeletvilágát, a könyvekhez, olvasáshoz való viszonyát, tőle vehetünk át idézetet, amelyet elég jól ismerünk, s amelyet szintén fenntartással kell kezelnünk. Már csak azért is, mert kétségeink vannak afelől, vajon volt-e könyv s éppen Jókai, Dickens stb. a szklabonyai házban. Elméletileg igen, hiszen ehhez hozzá lehetett férni, de maga Mikszáth írja, hogy a palóc falvakban leginkább két könyvet tartottak a mestergerenda mögött: a kalendáriumot és a Bibliát. A kalendáriumban aztán akadt elég sok regényes olvasnivaló, ami a gyermek Mikszáth fantáziáját megindíthatta.

Ez a bizonyos idézet így hangzik egy 1904-ben keltezett körkérdésre válaszolván, amelyben a kortárs írókat legkedvesebb íróikról, olvasmányaikról faggatták.[12] Mikszáth úgy emlékezik, az első olyan könyvélménye, amely megszabadította vagy felszabadította őt az olvasás addig nyűgnek tartott kötelmétől, az természetesen Jókai volt, elsőként a *Törökvilág Magyarországon:* „lihegve rohantam végig a lapokon, s azontúl rabja lettem az olvasmányoknak". Ha hiszünk neki, ekkor ez már rimaszombati középiskolás korában történhetett. A gimnáziumnak kitűnő könyvtára volt. A visszaemlékezők szerint pedig Mikszáth hamar rákapott az olvasás mellett a könyvvásárlásra is. A Jókai műről szólván ennyit tesz még hozzá: „nagy hatással volt rám tizenhat éves koromban".

A következő, aki befolyásolta őt diákkorában, Dickens volt, valószínűleg a *Twist Olivér* lehetett (ez is csak feltevés), amelyet négyszer-ötször is elolvasott. Igaz, ebben a nyilatkozatában a *Copperfield Dávid*ot említi, de az már valószínűleg későbbi olvasmány, mert ezt fűzi hozzá: „Ez a könyv annyira imponált, hogy három évig nem nyúltam utána tollhoz, elkedvetlenedve az összehasonlítás miatt." (Ami persze szintén nem igaz, Mikszáth pályáján nemhogy három év, három nap sincs, amikor ne dolgozott volna.) Szerepel az írói pályája meghatározottságára vonatkozóan Dosztojevszkij *Raszkolnyikov*ja, ahogyan ő emlegeti a *Bűn és bűnhődés*t. Idézzük ide szellemes szavait, mint e vonatkozásban számunkra fontosakat.

> Kevésre becsülöm azokat az írókat, akik egy könyv benyomása alatt lesznek írókká. Egyetlen asszonyt szeretni egy életen át majdnem annyit jelent, mint nem ismerni az asszonyokat. Egyetlen művet hagyni dominálni magunk fölött, gyengeség jele. Egy mű még egy írót se jelent, akármilyen nagy mű is az.

(Kitűnő *bon mot,* de nem biztos, hogy mögöttes tartalma igaz Mikszáthra nézve.)

Egy mondata ebből a válaszból majd még fontos lehet, hiszen azt írja, hogy a Jókai-regény elolvasása után szenvedélye lett az olvasás, kontroll nélküli szenvedély.

---

[11] Várdai Béla, *A százéves Mikszáth,* Magyar Nemzet, 1947. augusztus 7.

[12] Mikszáth Kálmán, *Legkedvesebb könyveim = Mikszáth Kálmán ars poeticája,* szerk. Illés Béla, Budapest, Szépirodalmi, 1960, 275–278.

„Kritika nélkül olvastam azóta mindent, ami a kezembe akadt, jót, rosszat vegyesen." (Mi az, hogy azóta? Felnőttként, íróként?)

Láttuk tehát, hogy az ifjú Mikszáthot több hatás is érte, amely befolyásolhatta pályaválasztását. Leszámítva a szülői szándékot (papi pálya, ügyvédi karrier reménye stb.), figyelnünk kellett a családban talán mintaként felemlegetett pap ősökre, az esetleg otthon lévő könyvekre, amelyek közül kétségtelenül a kalendárium az érdekesebb, mert Mikszáthból soha nem vált igazi Biblia-olvasó. Mindezek után természetesen az iskolát kell szemügyre vennünk, amelynek hatása valószínűleg végleges pályaorientációval járt. S ezen belül elsősorban természetesen Mikszáth tanárai a meghatározók.[13]

Az elemi iskolát a falujában végzi. Az 1830–1840-es évek Nógrád megyei iskolai összeírását ismerve láthatjuk, hogy az, amit ebben a még fele magyar, fele szlovák lakosságú településen kapott a tudományból, kevésbé orientáló. Többször emlegeti az egyetlen szklabonyai tanító, Tusnay András nevét, aki kivételesen létező személy volt, a korabeli anyakönyvekben megtaláltuk a nevét és hivatása megjegyzését is. *Ludi director*nak titulálták, ami egyedül a helyiek büszkeségét jelenthette, semmint a tényleges oktatási szerepét. Amikor a kisdiákot elviszi édesanyja (legalábbis 1907-ben Mikszáth így írja) Rimaszombatra, beíratni a hatosztályos gimnáziumba, kiderül, hogy a kisfiú tán lehet, hogy jó eszű, de alapvető ismerethiányokkal küzd. Vagyis az alapok, amelyeket kapott a falusi iskolában, elégtelenek lesznek a sikeres iskolai tanulmányokhoz.

A rimaszombati gimnázium hatása minden szempontból elgondolkodtat bennünket az írói pályaválasztás kérdésében.[14] Az kétségtelen tény, hogy Mikszáth gyenge tanuló volt. Minden osztálynaplója, azaz iskolai közös értesítője megmaradt, és abból látjuk a rossz jegyeit s főleg az elmarasztaló tanári ítéleteket, amelyek a szorgalmára, érdeklődésére utalnak. Vagyis lusta volt, nehezen érte utol a városi iskolákból jövő társait. Fejlődés természetesen mutatkozik, ha a évenkénti megjegyzéseket nézzük: „tűrhető felfogás és előmenetel"; „nehézkes felfogású, jó tehetség"; „jó tehetség, de kissé hanyag". Érdemes ezzel összevetni, hogy a szülői akarat miként változik Mikszáth sorsát illetően, hiszen évente megkérdezték a szülőket a gyermek jövőbeni hivatásáról. Nála ez így szerepelt: négy éven át a beiratkozáskor kereskedőnek szánták, majd két éven át már az ügyvédi pálya lebegett a szülők szeme előtt. Valószínűleg a folyamatosan emelkedő tanulmányi eredmény bátorította őket nagyobb álmok

[13] Krúdy Gyuláról írva Fráter Zoltán szintén a gimnázium s egy tanár, Porubszky Pál személyét említi: Fráter Zoltán, *Krúdy Gyula,* Budapest, Elektra, 2003, 12. Szentkuthy Miklósnál is a gimnázium és a magyar irodalom tanára meghatározó: Hegyi Katalin, *Szentkuthy Miklós,* Budapest, Elektra, 2001, 15.

[14] Rejtő István, *Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák,* Budapest, Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti füzetek, 27); Uő., *Mikszáth és a rimaszombati algimnázium* = R. I., *Mikszáthiáda,* Budapest, MTAK, 1992, 5–51; Praznovszky Mihály, *Mikszáth Kálmán tanárai* = P. M., *Hatodik, hetedik ember az országba,* Veszprém, Mikszáth, 2006, 5–31 (Mikszáth-könyves téka, 5).

kimondására, és persze a család vagyoni helyzetének megerősödése is, amely a továbbtanulás feltételeit elősegítette volna.

Noha Mikszáth messze volt az eminens szereptől, bizonyos tárgyakban határozottan a legjobbak közé tartozott. Mondanunk sem kell, ez elsősorban a magyar irodalom és nyelv tantárgyra értendő. Jelentős volt az előrehaladása az első osztályhoz viszonyítva, ahol ezt írták be summázatként: „olvasásban akadozó, előadása nehézkes, nyelvtanban jártas, alkalmazásban kielégítő, fogalmazásban gyenge". A harmadik osztályban pedig ott a nagy ugrás: „jeles az elméletiekben, dolgozati jók-szépek, nyelve erőteljes". A végzéskor már csak ennyit írtak: „kitűnő". Egyértelmű lehet a következtetés: a siker számára a többiek közül való kiemelkedést jelentette, és önbizalmat adott egy még körvonalazatlan jövőkép megfogalmazásához.

Másfelől az iskola önmagában csak egy intézmény, Mikszáthra igazi hatással a tanárai voltak. Ismerjük mindegyiküket most már, tudjuk, ki milyen tudományágban jeleskedett az iskolai munka mellett. Hogy például Terray Károly, az igazgató már az 1830-es években komoly filozófiai tanulmányokat írt. Fábry János[15] jelentős botanikai kutatásokat végzett a környéken, Baksay István[16] történelmi dolgozatai is ismertek, Szeremley Károly latin klasszikusok fordításait adta ki stb. Vagyis Mikszáthnak, ha akarta, ha nem, rá kellett jönnie, hogy hinnie kell a rimaszombati tanárainak és azok tudományról vallott nézeteinek, mert az intelmek mögött felmutatható tudományos tevékenység áll.

Igazat kell adnunk az iskola 1910-es értesítőjében megjelent jubileumi tisztelgő írásnak is, amelyben az akkori igazgató, Veress Samu így összegzi a gimnázium hatását a gyermek Mikszáthra: „A mi gimnáziumunk kiindulási pontja volt annak a dicsőséges írói pályafutásnak, melyet a magyar nemzet osztatlan elismerése megkoszorúzott."[17] Az igazgató úr mindezt a kultikus nyelvhasználat legmagasabb szintjén fogalmazza meg: „A rimaszombati alma máter joggal mondhatja el róla, hogy: ez az én szerelmes fiam, kiben nekem kedvem telik."

De ugyanígy elfogadjuk a tizenöt évvel később írt dolgozat szerzőjének, Kálniczky Gézának a megállapításait,[18] aki minden addiginál alaposabban vette szemügyre Mikszáth rimaszombati diákéveit, nem is igazán keresve az íróvá válás vagy az írói hivatással való találkozás összetevőit, hanem inkább a város hatását a később megszületendő Mikszáth-prózára. Van ebből bőven: Rimaszombat polgári szelleme, a városban született, élt, a magyar tudományban, irodalomban, művészetben jelesek eleven emléke, a város és az iskola kapcsolata, a város polgárainak viszonya a diákokhoz stb., stb. S persze ő maga is elemzi Mikszáth tanulmányi előmenetelét,

[15] Mikszáth Kálmán, *Fábry János,* Vasárnapi Újság, 1908. február 9., 102–104.

[16] Mikszáth Kálmán, *Az öreg Baksayról,* A Hét, 1894. július 1., 408.

[17] Veress Samu, *Mikszáth Kálmán a rimaszombati iskolában 1857–1863 = A rimaszombati egy. prot. főgimnázium LVII-ik értesítője az 1909–1910. tanévről,* Rimaszombat, Lévai, 1910, 3–16.

[18] Kálniczky Géza, *Mikszáth Kálmán diákévei Rimaszombatban,* Kassa, Glóbus, 1925, 1–33.

iskolai fejlődését, kedvelt tantárgyait és tanárait s főleg az önképzőköri munkát. Idézi Mikszáth egyetlen későbbi rimaszombati látogatását 1893-ból, amelynek fénypontja a Három Rózsa Szálló nagytermében tartott műsoros est volt, amelyen Mikszáth a *Hány az óra?* című karcolatát olvasta fel.

Ez a rendkívül szellemes írás egyike Mikszáth maga kedvelte alkotásainak, még 1891-ben írta, s ahová hívták felolvasni, rendszerint ezt vitte magával. A későbbi kiadásokban ennek az írásnak csak a főszövege jelenik meg, amit viszont Rimaszombaton bevezetésként mondott a karcolat elé, az már bennünket is segít. Mikszáth, emlékezve diákkorára, felidézve a várost, annak hangulatát és a régi személyeket, így sorolta fel a neki fontosakat:

> A derék, gömbölyű háziasszonyom, a híres főztű Dobos néni, még tán most is meglátszik rajtam a kosztja. A hatalmas Perec bácsi, a szűrszabó, aki pompás meséket mondott. Ezekkel kóstoltam bele az irodalomba. Talán ő tett engem íróvá és az egészen mindegy. A Helikon hegyet épp oly virtus nyikorgó taligán, mint öveges hintóban elérni. No, a Perec bácsi meséi ugyancsak taligák voltak.[19]

Mikszáth emlékezete pontosan működött. Az iskolai dokumentumokból tudjuk, hogy valóban a Dobos családnál lakott három esztendeig mint kosztos diák. És Perec bácsi is létezett, mint jeles iparos, aki a könyveknek nagy olvasója és vásárlója volt. S valószínűleg ő is segített a diáknak könyveket válogatni, olvasmányokat ajánlani s így a fantáziáját egyre gazdagabbá tenni. (Hogy milyen könyveket olvas egy szűrszabó Rimaszombaton, el tudjuk képzelni.)

Túl sokat időztünk a rimaszombati diákéveknél, amelyet végül is általában meghatározónak tartunk. Nemcsak amiatt, hogy annyi rimaszombati emlék lép elénk az életműből: *Két koldusdiák* (1885), *Az öreg Dankó bácsi* (1878), *A mi jó tanárunk* (1882), *A rossz matéria* (1883), *Ne okoskodj, Pista!* (1895), *Vén gazember* (1904), mert ilyen visszatükröződésű emlékeket Mikszáth ifjúságának minden helyszínéről tudunk említeni, hogy a szülőföldi emlékezet kimeríthetetlen hagyományozódását ne is említsük. Hanem azért ragadtunk le Rimaszombaton, mert Mikszáth itt lesz tagja az irodalmi önképzőkörnek, s a megmaradt önképzőköri napló megőrizte ekkor írt műveit. Nyilvánvaló, hogy egy 10–15 év közötti ifjú írásai ezek, és nem többek, de hogy Mikszáth itt érzi meg az írás örömét, az kétségtelen. És persze sikerét, mert például 1862-ben, az intézeti Kazinczy-ünnepélyen az iskola értesítője szerint „az 5-6-dik osztálybéli növendékek közül a Lengyel György és Mixát Kálmán munkái ítéltettek jutalomra".[20] (Állítólag Kazinczy műveit kapta volna díjként.) Egyébként a gimnáziumban is 1859. október 27-én tartották a Kazinczy-jubileum ünnepét, s a padokban ott ült a kisdiák Mikszáth is.

---

[19] *Uo.,* 27–31. Ugyancsak ő említi meg, hogy Mikszáth másik kedvenc írója ekkor Jósika Miklós volt, könyveket pedig a Friedman nevű könyvárus boltjában vásárolt.

[20] Lásd Rejtő, *Mikszáthiáda, i. m.,* 30.

Az önképzőkör elnöke Mikszáth idejében Terray Károly volt, a már említett filozófiai publikációkat szerző és ifjúkorában verset író tanár-igazgató. Az iskolai önképzőkörökben a saját műveiket is bemutató s azt megbíráló diákok közé általában csak a felső osztályosokat vették be, ám a rimaszombati iskola csak hatosztályos volt, így már az ötödikes Mikszáthot is ott találjuk a körben. Utalunk itt az előbbi Kazinczy-pályázaton nyert elismerésére, amely mindenképpen kiemelte őt a szintén írogató diáktársai közül. Mikszáth rendkívül aktív volt, de azt nem tudjuk, valójában mennyit írhatott, hiszen nem maradt meg minden évről az úgynevezett Érdemkönyv. Ez viszont őrzi 1861-ből két beszélyét: *Magyarok bejövetele, A ló és a szarvas,* valamint az 1862-es kötetből a *Jurisics Miklós Kőszegen és a Róma gyöngye* című írását. A rimaszombati önképzőkörből ismert versei: *Hunyadi* (óda, Mikszáth első ismert verse), *14 éves Szilágyi Erzsébet levele Hunyadi Mátyáshoz* (vers), *Aradi országgyűlés* (vers), *A bizonytalan hajó* (vers), *Lehel* (ballada), *Egy Magyaroktól elválhatatlan szív méltányos kitörése 1860-ban* (szatirikus költemény), *Egyházi ének* (vers), *Andorás* (ballada).

Ezek az írások mind megtalálhatók, elolvashatók, de semmiképpen nem illeszthetők az életműbe, Mikszáth maga sem foglalkozott velük többet, de úgy látszik, nem felejtette el egyik-másikat. Emlékezete e vonatkozásban is jól működött, hiszen a majdnem fél évszázad múlva írt a *Vén gazember*ben (1904) az Inokay bárófiú a gimnáziumi vizsgára egy nagy költői beszélyt kezdett komponálni *Jurisics Miklós Kőszegen* címmel. Megjegyzendő, hogy a versírás majd a pályakezdő Mikszáth egyik műfaja is: nem sokkal különböző minőségű versekkel jelentkezik 1869–1870-ben a fővárosi sajtóban.

Ezután kerül át Mikszáth 1863-ban Selmecbányára, hogy befejezze a még hátralévő két gimnáziumi osztályt, és leérettségizhessen. Most tekintsünk el attól, hogy a két osztályt három év alatt végzi el, ne foglakozunk az elbukott s pótvizsgára utasított matematikaérettségivel (hálás irodalmi motívuma lesz neki a matézist és a német nyelvet nem kedvelő diákok szerepeltetése), és azzal se foglalkozzunk, hogy a selmecbányai irodalmi önképzőkörből majd kizárják.

De még csak arra sem figyeljünk, hogy miként Rimaszombatnál, itt Selmecen is annyi emlék őrződik meg benne a városról, annak hangulatáról, embereiről, hogy kötetnyit kitenne ezek szövege. Hiszen *A tót atyafiak* is egy selmeci novellával indul, ez A*z aranykisasszony* (1877), de a *Tavaszi rügyek* (1887) kisregényének is ez a diákváros a helyszíne, hogy aztán soroljuk még a többit: A *Petőfi legenda Selmecen* (1882), *A csodálatos gomba* (1874), *Garibaldi butéliái* (1874) stb., stb. Ez már azonban mind irodalom s nem önképzőköri teljesítmény.

Számunkra az a fontos, hogy Selmecre érkezvén azonnal felveteti magát az önképzőkörbe. Nyilvánvaló, hogy ha van valami, ami még az iskolában érdekli, az az irodalom, pontosabban szólva az írás maga. Nem is lehet másként: egyfelől nagyon sokat fejlődött irodalmi tanulmányaiban és magában az írásban, másfelől a folyamatos

iskolai dicsőség e területen határozottá tették, s már kirajzolódott előtte a remélhetően sikeres pálya képe. Az iskolai jegyzőkönyvekben a szorgalmánál továbbra is hanyagként említik, de az irodalmi önképzőkörben ő a hangadó, a főszereplő, mondhatjuk: diák vezetője, egy ideig főjegyzője is. Ír, felolvas, verset szaval, pályázatokat szervez, mentor, az önképzőkör sokszorosított újságját, a Korányt szerkeszti, írja, s közben alkot. Nem tudjuk bizonyítani, de úgy érezzük, ez a selmecbányai három év fejezi be szándékának kialakulását, amit Krúdy Gyula majd annak idején így ír: „én írónak készültem: semmi másnak".[21]

Verseit többször meg is dicsérik. *Egy fogoly levele fiához, Az öreg nemes, Petőfi sírja, Otthon,*[22] *Képzeletem újra, Gyula vezér* – ismerjük ezeket, szövegük is megvan. A *Gyula vezér*rel díjat nyert, a *Petőfi sírja* és az *Otthon* című versét így dicsérik meg: „Az elsőben mind az eszme, mind a kivitel megfelel céljának s a mű ezen fényoldala könnyen felejteti el velünk azon csekély hibát, amely imitt-amott az ütem dallamossága hiányában áll. A másik mű tökéletesen sikerült, mert az események benne lélektanilag és természethíven vannak ecsetelve. Mindkettő egyhangúlag arra ítéltetik, hogy az érdemkönyv lapjain foglalja el méltó helyét."[23] Így is történt.

Ám ezek azok a versek, amelyeket általában a tehetséges vagy kevésbé tehetséges diákok sokasága ifjúkorában elkövet, s majd idejében abbahagyja a versírást. Ám történik valami a selmeci gimnáziumban Mikszáthtal, ami véleményünk szerint véglegesen az irodalom felé fordítja ambícióit. Ennek többféle, de egyfelé mutató emlékeit tudjuk konkrétan felidézni. Ez egy novella és annak sikere.

Az első bizonyíték, előrelépvén az időben, egy levéltöredék 1910 májusából. Mikszáth irodalmi jubileumát az egész ország üdvözli, özönlenek hozzá a gratulálólevelek, táviratok, díszoklevelek a haza minden pontjáról. Ezekre képtelenség válaszolni, s nem is tud, majd, gondolja, ha vége a nagy ünnepnek és a parlamenti választásnak, amelyen Máramaros megyében jelölteti magát. Ám e válaszok megírására már nem lesz ideje. Kivételt képez ez a levél, amelyet elkezdett írni, de már befejezni ezt sem tudta, ottmaradt az íróasztalán. Mindenesetre számunkra nagyon is figyelemre méltó, hogy éppen ezt a levelet írja, ráadásul annak, aki már több évtizede nincs is az élők sorában! Elképzelhető, hogy egy rövid, csendes, nyugalmas pillanatában Mikszáth végiggondolta sikeres életútja állomásait, s visszatért a kezdetekhez. Ekkora már szinte minden ifjúkori balassagyarmati jogász cimborája halott, tanárai közöl az utolsó, éppen Baksay István 1910 márciusában hunyt el. Egyedül maradt emlékeivel.

A levelet Selmecbányára címezi, Scholz Vilmos tanár úrnak, az önképzőkör elnökének, aki ráadásul a nemszeretem német nyelvre oktatta őt, s részben az újkori történelmet is előadta. Megjegyzendő, hogy Mikszáth erről az egyet-

[21] Krúdy Gyula, *50-ik karácsony* = K. Gy., *Vallomás,* Budapest, Magvető, 1965, 165.

[22] Ez a vers megjelent: Mikszáth Kálmán, *Utazás Palócországban,* Horpács, Mikszáth, 1997, 22–23.

[23] Rejtő, *Mikszáthiáda, i. m.,* 56.

len selmecbányai tanáráról emlékezett meg a későbbiekben, a többiekről soha. A levéltöredék így szól:

> Kedves Scholcz tanár úr! Tudom, hogy ön nem kapja meg ezt a levelet, mert Ön meghalt és mintegy húsz éve porladozik már a selmeci földben, ahol az ön szíve arannyá fog változni és kibányásztatik egy napon, de nem is az ön testéhez van adreszálva ez a levél, a lelkéhez szól, senki máshoz nem is szólhat, az ön lelke pedig ott él azokban, akik az Ön dolgait folytatják a selmeci Petőfi körben, ahol Petrovics Sándor bontogatta ki szárnyait s ahol az első ingadozó lépéseket tettem én is a Parnasszus felé, negyven és nehány év előtt az ön meleg, simogató, biztató tekintetétől felvillanyozva.[24]

Mindez még csak egy szép emlékező diákgesztus lehetne, de ennek van irodalmi, azaz alkotói magyarázata is. Mikszáth első sikeres prózája, *Az én Gyuri bácsim* rendkívüli elismerést aratott az önképzőkörben. Mindazok, akik valamilyen módón kapcsolatba kerültek ezzel az írással, hangsúlyosan említik a kis diákremekművet és Scholz tanár úr reakcióját. Törs Kálmán szerint is az örömtől felhevült tanár, „aki fölismerte benne az írói tehetséget", a tanáriba lépve imígy jelezte az élményt: „meglássátok, e gyerekből még író válik. Persze nem hitték el neki s kinevették tanárt is, kitüntetett kedvencét is".[25]

A líceum történetét 1889-ben megfogalmazó igazgató, Breznyik János még hitelesebb tanúnk lehet, aki az önképzőköri fejezetben külön is kiemelten említi ezt a jelenetet. „Ez utóbbi elmeszüleményénél [ti. *Az én Gyuri bácsim*] nyilatkozott előttünk Solc, ha Mikszáth így fog fejlődni, kitűnő beszélyíró válik belőle."[26]

Az elbeszélést elveszettnek hitték, hiszen az a bizonyos Korány című iskolai újság, amelyben ez szerepelt, eltűnt. Ám Mikszáthnak megvolt a maga Eckermannja, Gajdács Pál nevű diáktársa, későbbi tótkomlósi evangélikus lelkész, aki valósággal rajongott érte. (Mikszáth egyetlen diákkori fotója is vele együtt készült.) Gajdács eltette a kéziratot, majd 1909-ben beküldte Az Újság szerkesztőségébe, megismételve levelében ezt a bizonyos Scholz-mondatot, de nem közölték az írást, bizonyára Mikszáth kérte, hogy ezt a diákkori zsengét nem kellene a nagy ünnepségben közreadni. Így az csak 1911-ben jelent meg.[27] A magyarázat nyilvánvaló: e rajongó ifjú eltette a kéziratot diákkori emlékei közé.

---

[24] Mikszáth Kálmán *Levelezése,* III, *1909–1910,* s. a. r. Méreiné Juhász Margit, Budapest, Akadémiai, 1961, 132 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 26).

[25] Törs Kálmán, *Mikszáth Kálmán,* Vasárnapi Újság, 1882. április 16., 242.

[26] Breznyik János, *A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története: Második és harmadik füzet,* Selmecbánya, Joerges, 1889, 350.

[27] *Az én Gyuri bácsim,* valamint még négy rimaszombati diákkori dolgozta olvasható: Mikszáth Kálmán, *Elbeszélések,* I, *1861–1873,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1962, 201–229 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 27). Lásd még Gajdács Pál, *Mikszáth Kálmán a selmeci diák,* Az Újság, 1914. április 12., 82–84.

Az ő emlékezése a szerkesztőségnek küldött levelében még szemléletesebben állítja elénk a valószínűleg mindent eldöntő önképzőköri jelenetet. A beszéllyel „oly élénk derültséget okozott, hogy maga, a máskülönben komoly Scholz Vilmos irodalomtörténeti tanárunk, az önképzőkör akkori vezetője is úgy nevetett, hogy szinte könnyezett bele, s tanártásai előtt valóságos prófétai ihlettséggel s eksztázissal beszélt Mikszáth jövendő nagysága felöl".[28]

De Gajdács még többet is tett, s tán ez volt az utolsó lépés, amely Mikszáthot a végső döntésig elvitte. Beküldte *Az én Gyuri bácsim*at és a *Térdepeljetek le* című verset a Vasárnapi Újságba. Legalábbis Bisztray Gyulának az a véleménye, hogy ő küldte be, mert ennek a két Mikszáth-írásnak a másolata maradt meg Gajdács nemrégen előkerült diáknoteszében. 1866. április 1-jén, a lap 13. számában az alábbi szerkesztői üzenet volt olvasható: „*Az én Gyuri bácsim*. Jó kedvű kísérlet, meglehetősen érdektelen tárgyról. További gyakorlatot ajánlunk; a véna, úgy látszik, meg van."[29]

Mindezeket azért említjük, mert ezt tudjuk leginkább szembesíteni Mikszáthnak egy korán, 1878-ban írt elbeszélésével, amelynek címe: *Hogy lettem én író?* Ha elemeire bontjuk, bizonyos részleteiben talán előbukkan a húsz évvel előtti rimaszombati diákkori élményvilág néhány részletének a hitelessége. A novellában szerepel Mikszáthék aggteleki kirándulása. A diákokat elvitték oda kirándulni. Az iskolai értesítőből tudjuk, hogy ez 1863-ban, az utolsó tanítási napon történt: „Régi forró kívánságunk megyénk és hazánk egyik legnagyobb kincsét, Aggteleket tanítványainknak megmutathatni, ez évben valósult. 50 növendékünk vett részt a baradlai élvezetes kirándulásban, a tanárok jelenlétében s közvetlen felügyelete alatt."[30] Ott volt tehát Mikszáth is. Ott volt Szeremley tanár úr, akire az egész történetet építi, aki ekkor éppen az iskola igazgatója. (Évente váltották egymást a tanárok e pozícióban). Innen kezdve a mese úgy folytatódik, hogy irodalmi dolgozatot kell írni *Mátyás király Gömörben* címmel, de nem jut eszébe semmi, s csak az utolsó reggel talál egy ponyvát Dobos bácsi ablakában (ő is létező személy) e tartalommal. Lemásolja, sikere lesz, s ettől kezdve olvasni kezd főleg ponyvát – volt a háznál –, és sikeresen írja meg a dolgozatait. Hát így lett ő író, mondja Mikszáth.

Egyik diáktársa emlékezéseiben máshonnan eredezteti az írói ambíciókat. Törs Kálmánról van szó, aki már 1882-ben a Vasárnapi Újságban nagy képes cikkben mutatta be a hirtelen sikeressé lett Mikszáthot, akiről rimaszombati diákkorában senki nem hitte volna, hogy író lesz. Szerinte közös tanáruk, Baksay István érdeme ez, aki a történelmet tanította, s minden diákra nagy hatással volt rendkívül

[28] Mikszáth *Levelezése, i. m.,* III, 248–249.

[29] Vasárnapi Újság, 1866. április 1., 157. „A *Térdepeljetek le* nem közölhető" – fűzi hozzá a szerkesztő, de ez már valószínűleg nem érdekelte Mikszáthot.

[30] Mikszáth Kálmán, *Hogy lettem én író*? = M. K., *Elbeszélések,* IV, *1878–1880,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1965, 85–90 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 30).

élvezetes óráival. „Bámulatosan termékenyítő erővel volt ez a gyermek lelkületére s Mikszáth is egész ez időkig vezeti vissza gerjedelmét az irodalom iránt."[31]

Tegyük hozzá, de megint csak kétséges bizonyítékként Mauks Ilona emlékezését, aki szerint a már igen idős tanár felkereste Mikszáthot Budapesten, s a hálás tanítvány *A jó palócok* díszkiadását adta át neki ezzel a bejegyzéssel: „Szeretett tanáromnak, akinek köszönhetem, hogy író lettem."[32] Meg kell jegyeznem, Mikszáth és Mauks Ilonka levelezésében sincs semmi utalás arra, hogy a diák irodalmi pályára készült volna iskolai életében. A levelezés közöttük szinte kizárólag csak a nagy szerelmi hevületek krónikája.

„*A véna, úgy látszik, meg van.*" Elég volt ennyi Mikszáthnak. 19 éves elmúlt. Már van önbizalma, hite önmagában, tehetségében: nem lehetnek véletlenek ezek a diákkori irodalmi sikerek, a tanári elismerések. Minden további már csak kitérő lenne a nagy feladattól. A szülői akaratnak való engedelmeskedés, a jogi pálya lehetőségével, az egyetemre nem járás kalandja, a nógrádi mindenféle jogi pozíciók, a gyarmati újságírás és szerkesztés, végül az út a fővárosba. Írónak készül, semmi másnak.

Úgy tűnik, mindezek alapján egyelőre a következtésünk csak egy lehet. Mikszáthot írói hivatásának gondolatához egyaránt segítette az otthon meglévő családi hagyomány az írástudó ősökről, a gyermekkori olvasmányok hatása s mindenekfelett a két iskola, amelynek önképzőköreibe járt. S az itt elért sikerei a legfontosabbak. Hiszen valamiben kitűnt a többiek közül, valamiben tehetségesnek tartották, sikerei voltak, pályadíjat nyert, nagydiákként már meghatározó szerepet játszott egy iskola irodalmi életében. S a legdöntőbb: egy népszerű országos lap, ha nem is közli még írását, de tehetségesnek ítéli. Mindez bőven elég a meglévő ifjúkori önbizalomhoz, amellyel immár véglegesen eldöntötte magában jövendő pályáját.

[31] Törs, *i. m.*

[32] Veress, *i. m.,* 11.

Politika és retorika

Mikszath_kotet.indb 61 2016.11.05. 11:01:28

Eisemann György

A politikai nyelv retorizálása és esztétizálása Mikszáth Kálmán két regényében

Mivel Mikszáth Kálmán életművének kutatása pár évtizede elszakadhatott az egyoldalú ideológiai előfeltevések és a „realizmus" sulykolásának befolyásától, szakmaibbá válhatott mind a gentrytéma, mind a politikai hatalom kulturális-nyelvi képződésének, érvényesülésének és elbeszélésének a vizsgálata.[1] Elöljáróban elmondható, az irodalmi és a politikai nyelv viszonya akár a metaforája lehet a művészet romantikától bontakozó programjának, legalábbis egyik programpontjának: az irodalom, a költői alkotás vágyott társadalmasításának, közéleti hatásának. Azzal együtt, hogy az egyes politikai *történések* általában esztétikailag is átformáltként kanonizálódnak később történelmi rangú *eseménnyé*.[2] Az újkortól különösképp fontossá válik a közvetítés vonatkozó hatásformáinak a számbavétele, médiumaik befolyásoló-átalakító és archiváló szerepének ismerete. Mindemellett nehéz eldönteni, hogy ami a politika esztétizálódásának – vagy az esztétika politizálódásának – nevezhető, az a művészet alkotóerejét dicséri-e, vagy adott esetekben inkább a korrumpálódását tanúsítja. Az újkori tömegmozgalmak forradalmi nyilvánossága – például a jakobinus diktatúra ceremoniális ünnepei – óta különösképp kidomborodik az ideológiai célképzetek esztétizáló propagálása, a múlt válogatott emlékjeleinek manipulatív (kreatív) kezelése, például ironizálása vagy heroizálása,[3] esetleg éppen traumatizálása, a „szimptómák" utólagos kiemelése.

A téma rövid, néhány mozzanatra szorítkozó kifejtéséhez tán magától értetődik, hogy Mikszáth Kálmán szövegei közül először a Noszty-regény kerül szóba,

[1] A Mikszáth-epika vizsgálatának egyik legtöbbet tárgyalt témáját, a gentry alakját illetően lásd például Tarjányi Eszter, *A dzsentri exhumálása,* Valóság, 2003/5, 38–64; T. Szabó Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Irodalmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában,* Budapest, L'Harmattan, 2007; Szőcs Máté, *Párhuzamos történetek (A dzsentrik a szép- és a szakirodalomban),* Múltunk, 2011/2, 20–33. A korabeli elfogultságokat vitató úttörés e téren Barta János érdeme: Barta János, *Mikszáth-problémák,* Irodalomtörténeti Közlemények, 1961/2, 140–161, valamint 1961/3, 299–321.

[2] Történés és esemény kategóriáinak értelmezéséhez lásd *Esemény – trauma – nyilvánosság*, szerk. Dánél Mónika, Fodor Péter, L. Varga Péter, Budapest, Ráció, 2012 (Ráció – Tudomány, 16).

[3] Vö. Hayden White, *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás,* ford. Heil Tamás = H. W., *A történelem terhe,* Budapest, Osiris, Gond, 1997, 68–102.

ezúttal annak az *Egy kis kóstoló az önkormányzati tevékenység mezejéről* című fejezete.[4] A színre vitt politikai küzdelem tárgya a magyar iskola létesítése a fikcióbeli vármegye nemzetiségi – szlovák, szász és román többségű – közegében. Az iskola a nemzeti nyelv terjedése szempontjából kulcsfontosságú intézmény, miközben magára a nyelvi-kulturális térhódításra – legalább a romantika óta – különös kettőség jellemző. Mégpedig a *szakralizálás* és a *szekularizálás* együttes, párhuzamos érvényesülése. Vagyis az irodalom nyelve és nemzeti intézményesülése úgy válik el a hitélet latinitásától, mint annak metafizikai célzatú egyetemességétől. E párhuzamos-kölcsönös fejlemények során az üdvtani távlat globális-vallási – transzcendens irányú – perspektívája helyébe a nemzeti-társadalmi érdekek lokális – immanens kötődésű – képviselete kerül. A szekularizáló folyamat közben viszont az irodalom szakralizálja magát a nemzet és nyelve eszményét, sőt önmagának szinte kérügmatikus funkciót tulajdonít, illeszkedve akár a kinyilatkoztatás diszkurzív modelljéhez. Így lesz például a 19. század költője közismerten próféta, aki lángoszlopként vezeti a népet, amelytől egyébként nyelve és küldetése származik. Isten szava immár a nép szava, de ezt a szót mégsem a nép mondja ki, helyette a költő beszél.

Bontó vármegye soknemzetiségű önkormányzatában tehát Liszy képviselő terjeszti elő a magyar iskola alapításának törvénytervezetét. Liszy ügyvéd jó szónok lenne, de beszédszervi fogyatékosságai akadályozzák: a felső fogai hiányoznak, előadását sípoló és sziszegő hangok tarkítják. A szöveg – itt a vokalitással kiemelt – iróniája nyomán az előadó a magyarság érdekvédelmének kissé félreértett feladatát ecsetelve úgy selypíthetett, mint a római helytartó, Pontius Pilatus a Monthy Pyton társulat közismert áltörténelmi filmjében. Ez az ötlet teljesedik ki egyébként a Mikszáthra is hivatkozó Esterházy Péter *Termelési regény*ében, ahol Brandhuber elvtárs, a bolsevik párt aktivistája kiáltozza hősiesen pösze elszántsággal, szájában egy zászlórúddal: „A munkászok éjdekeji, süvölti. A munkászok éjdekei! Optimajizálás? Még mit nem. Ejvtásak!"[5]

Liszy után egy szlovák és egy szász képviselő emelkedik szólásra. Figyelemre méltó adalék a korabeli közjogi állapotokhoz, hogy mindegyikük az anyanyelvén nyilatkozhat. Az előbbi, Padák Sámuel, a gyújtó hangú lelkész, ellenérveit a magyar történelem szlovákosításával sorolja fel, szintén egy napjainkig tartó vádaskodásra emlékeztetve. Álláspontja szerint az Árpád-házi királyoknak szláv volt az anyanyelvük, régi írásos emlékünk, a *Halotti beszéd* is voltaképpen ezen a nyelven született, miként a Nógrád az Novi grád, a Csongrád az Cserni grád stb. Az utóbbi, a szász Wolf Rudolf álmosító hozzászólása Padáktól eltérően nem az őshonos, hanem a migráns

[4] A regényből vett idézetek forrása: Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XX–XXI, *A Noszty fiú esete Tóth Marival,* s. a. r. Rejtő István, Budapest, Akadémiai, 1960 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 20–21). A regény szónoki beszédeiről lásd Szilasi László, *A Kopereczky-effektus, avagy miképpen fiadzhatja egy beszéd a saját apját (Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival, IX. fejezet)* = Sz. L., *A Kopereczky-effektus,* Pécs, Jelenkor, 2000, 80–109.

[5] Esterházy Péter, *Termelési-regény (kissregény),* Budapest, Magvető, 1979, 21.

népcsoport jogaira hivatkozik, nem kevésbé képtelen módon. Aligha veszi észre, mit csinál akkor, amikor saját népének, a szászoknak a bevándorlását a hamelni patkányok vonulásához hasonlítja: az olvasó manapság akkor is felszisszen erre, ha nem okvetlenül kíván a korrekt nyelvhasználat élharcosa lenni, s ha tud a *Lohengrin* egy bayreuthi előadásáról, ahol nemrégiben úgyszintén német lovagokat maszkíroztak patkányokká. A groteszk hasonlat persze az adott politikai helyzet kritikájaként kerül elő: míg annak idején mintegy a patkányfogó varázsfuvolájától bűvölten jöttek ide a derék szász polgárok, most egy újabb zene, mint Wolf mondja, a sovinizmus „csinadrattabumja" riaszthatja el őket innen.

A magyar képviselők jól értik a szlovák és a német nyelven hallottakat, de nem kívánnak válaszolni: ha igazuk van, akkor azért, ha nincs igazuk, akkor meg azért, mint Noszty Pál mondja a mellette ülő szomszédjának. Szempontunkból az a kérdés, miért lesz eredménytelen és hatástalan végül a két nemzetiségi képviselő retorikája? Noha táboraik együtt többségben voltak, mégis milyen hatalomnak engedve, miért maradtak alul végül? Kétségtelenül azért – ahogy a szövegből kiderül –, mert nyelvhasználatuk nyomatékos nemzeti szekularitását nem vagy csak ügyetlenül csatolták a politikum szakrális jelentésköréhez. Sőt, a magyar királyok szlávosítása, alakjuk történelmi rekvirálása, vélt hovatartozásuk komikus narratívája és a szászoknak a zenekedvelő patkányokhoz hasonlítása éppen hogy deszakralizáló hatásúnak tartható, s a szándékkal ellentétes következményt idéz elő. Olyannyira, hogy a két szónoklat végül nem tudta megakadályozni, hogy magát a két nyelvet, a szlovákot és a németet is kizárják egy lehetséges – és elvárható – politikai dialógus közegéből. Amikor határozathozatalra kerül sor, Kopereczky Izsák Izrael főispán emelt hangon kijelenti, mivel Liszy bizottsági tag indítványa ellen kifogást nem hallott, a törvény értelmében nem kell szavazni, így az előterjesztést egyhangúlag elfogadottnak nyilvánítja. Erre az ellenzéki tagok természetesen indulatosan kifakadtak, s a jogtiprástól felháborodva kiáltották az éppen nemzetiségi szempontból „inkorrekt", azaz megint csak ellentmondásosan retorizált kifogást: „Nem úgy verik a cigányt! Előbb a szavazás következik!" A tiltakozásokra Kopereczky lazán kijelenti, ő nem tud se németül, se szlovákul, ez neki nem kötelessége, ezért minden további nélkül megállapíthatja, nem hallott egyetlen ellenérvet sem. Persze mindenki tudja, a főispán mindkét nyelvben otthonosan mozog, ezt ő is elismeri, de a helyzetet a következőképp magyarázza. (Érdemes megfigyelni az indoklásnak mind tartalmában, mind stílusában erőteljes szakralizálását, a Szentháromság dogmájának politikai variálását s magára a nyelvtudásra kiterjesztését.)

> Hát igaz […] sokszor és sokakkal beszéltem tótul, valamint még sokszor fogok, mert szeretek is tótul beszélni, de uraim […] mikor én ezt a ruhát magamra veszem, ismétlem uraim, ezt a ruhát […], akkor én a három Istenből a negyedikben hiszek, a magyarok Istenében és minden nyelvet elfelejtek, csak egyet tudok, a magyar nyelvet!

Erre kitört az ováció s a tomboló lelkesedés – kétségtelenül fenyegető erőszakossággal – egyszerűen elsöpört minden többségi ellenkezést. Mindemellett az olvasók immár régóta tudják, néhány évvel később a magyarság a hasonló helyszíneken nemcsak az iskoláit, hanem a területeit is elveszti majd, többek között föltehetően azért, mert a „negyedik" isteni személy szakralitására hagyatkozó egyoldalú politikája még Trianon után is hajlamos volt megfeledkezni a körülötte zajló folyamatok éppen szekuláris szempontból hozzáférhető értelmezéséről, pragmatikájáról, egyszerűbben szólva a hatalmi tényezők evilági működéséről. Így következhet be később az állapot, amelyben – legalábbis az adott országrészben – végül mégiscsak Padák Sámuel doktrínája győzedelmeskedik, s a magyar királyok szláv eredetének mintájára maga Mikszáth Kálmán is szlovák írónak fog számítani.

E jelenet olvastán megállapítható, az érdekérvényesítés természetét kutató politológiai szakirodalom csak követi majd Mikszáth epikájának tanulságait még azzal a Max Weber-féle koncepcióval is, amely a legitimitás négy fő történeti formáját különbözteti meg: a hatalom transzcendentális, tradicionális, karizmatikus és racionális-legális igazolását.[6] Azaz Istentől, a királyi méltóságtól, a népvezéri tekintélytől és a demokratikus választástól levezetett formáit. A politológiai eszmélkedés manapság abban is utoléri a mikszáthi elbeszélést, hogy e formák relativitását és keveredéseit is észleli, vagyis hogy az utóbbi, a racionálisnak tartott (a parlamenti választáson alapuló) hatalmi gyakorlat nemcsak elválaszthatatlan például a karizmatikus vezetők befolyásától, de elegyedik tradicionális, sőt transzcendentális elemekkel, szerte a világban, a fejlett Nyugaton, a kevésbé fejlett Keleten és a fejlődő Délen. E formák mindenekelőtt tehát a szakrális és a szekuláris tartalmak aránya szerint különböztethetők meg, s az előbbiek az újkorban is gyakran meghatározóbbak lehetnek az utóbbiaknál, főleg, ha a néptömegek irracionális viselkedésével fonódnak össze. E történeti diszkurzívák modern horizontú – „egyidejűtlen" – egyidejűségét[7] érzékelve Mikszáth regénye és egész epikája a politikai tevékenységet lényegileg retorikaiként mutatja fel, azaz diszkurzív jelenségként.[8] Nem társadalmilag meghatározható objektív struktúrák függvényeként, hanem sajátlag „a" politikaiként prezentált jelentések mentén, ahogy az tán Carl Schmitt teóriájából a leginkább ismert.[9] Így a politika nyelve sem leképez, inkább megteremt egy világot, jelentéseket hoz létre, és megalkotott jelentésekkel harcol. E belátás köztudottan harmonizál a „nyelvi fordulatként" jelölhető 20. századi szellemi-kulturális paradigmaváltással. Eszerint a „politikai" mező nem

[6] Max Weber, *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai 1.,* ford. Erdélyi Ágnes, Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1987.

[7] Lásd Reinhart Koselleck, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája,* ford. Hidas Zoltán, Budapest, Atlantisz, 2003.

[8] Így teszi tárgyává a történelemről való beszédet az *Új Zrinyiász* is, lásd *Magyar irodalom*, főszerk. Gintli Tibor, Budapest, Akadémiai, 2010, 583.

[9] Lásd Kulcsár-Szabó Zoltán, *Döntés, reprezentáció, ellenség*: *Carl Schmitt* = K-Sz. Z., *A gondolkodás háborúi: Töredékek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből*, Budapest, Ráció, 2014, 51–93.

önelvű társadalmi törvények, még csak nem is objektívnek tartható érdekek szerint működik elsősorban, hanem önnön diszkurzívájának szemantikája szerint. Létmódja természetesen a vita, amely nem kifejezi a „valós" történéseket, hanem megteremti a politikai „esemény" tapasztalatát.[10]

Padák Sámuel tehát az Árpád-házi királyok hatalmát, Wolf Rudolf a népvezér bűvölő befolyását idézi a parlamentáris közegben, de mind a királyi-tradicionális, mind pedig a vezéri-karizmatikus hivatkozást dekonstruálja szókészletük-retorikájuk, a szláv totalizáció és a patkányfogó metafora. Így könnyedén győzedelmeskedik Kopereczky teológiailag nonszensz, de érdekérvényesítő „transzcendentalizmusát" páratlan leleménnyel aktualizáló érvelése a negyedik isteni személyről, így figurálva és egyúttal zúzva szét a demokratikus-legális politizálás rendelkezésre álló kereteit. Az önkormányzati tevékenység mezejéről kínált „kóstolóban" tehát az európai történelem minden fontosabb hatalomgyakorlási szisztémája tematizálódik, ha hihetünk az idézett politikatudományi tipizálásnak. A szisztémák keverednek egymással, elválaszthatatlannak mutatkoznak, így a modern keretek nem zárják ki a legősibb praktikák alkalmazását sem. A hasonló mesterkedések valószínűleg akkor válhatnak – önnön értékrendjük szerint is – kártékony, olykor katasztrofális történelmi fejleménnyé, ha az isteni, a királyi, a népvezéri és a demokratikus elvet egyetlen hatalomnak sikerül önmagában, azaz egyetlen uralkodó narratívában összevonnia. Ahogy az például a 20. századi diktatúrákban történik, amelyek egyesíteni vélik a történelem megváltásának ígéretét a vezetők szakralizálásával, olykor még mumifikálásával is, valamint a néphatalom abszolút kiteljesítésének a hirdetésével. Ezen állapot előképe lehet *A fekete város* című regény lőcsei törvénykezése, az egyébként valódi sérelem megbosszulásának az élet minden területére irányuló, az öltözködési előírásoktól a kíméletlen kivégzési ceremóniáig kifejeződő totalizálása. A „fekete város" életének, egész látványának patetikusan megkomponált, kísérteties jelmezekkel és a mártír szobrával díszített, lázadó és egyúttal kíméletlenül uniformizált karakterét a totalizáló esztétizálást megtagadó különc figura ellenpontozza: a rosszul, idegen akcentussal beszélő, pongyola stílusú, csetlő-botló Quendel Gáspár, a társadalmilag bizonytalan identitású török basa és magyar nemes, aki végül a városvezetők szemére veti kegyetlenségüket.

Az említett modellek között ugyanakkor Mikszáth műveiben nem alakul ki értékbeli rangsor, a racionális periódus sem okvetlenül valamilyen értékteremtő haladás vagy fejlődés eredménye. A demokratikus rend itt úgy jelenhet meg, mint amely bizonyos keretet ad az összes előzményének, a hatalmi technikák látványos, hiperbolizált, olykor abszurd kitöréseinek. Ebben a közegben válhat a politikai szféra esztétikai

[10] „A viszonylagosság szkeptikus írója különös tehetséggel fordult a látszat valósága felé, realitás és fikció határvidékeit térképezte fel, a valóságban sarjadó virtuális világokat. Igaz ezeket akkor még nem a modern tömegkommunikáció, hanem az információáramlás és információgyártás némileg hagyományosabb formái hozták létre" Arató László, *Mikszáth, a nagymester,* Iskolakultúra, 1999/12, 20.

műsorrá, sőt színházzá, kritikusabban szólva cirkusszá. Az isteni, a királyi, a népvezéri és a választási eredetre támaszkodó politizálás keveredése, a hatalmi gyakorlat eklektikája és elvtelen retorikája Mikszáthnál az ironikus beszéd egyik fő forrása, diszkurzív közege. Ezen irónia a parlamentáris demokráciát olyan rendszernek mutatja, amelyben a hatalom többségi-racionális érvényesítése tehát jól-rosszul leplezett összjátékot folytat önnön történeti előzményeivel, a transzcendentális, a tradicionális és a karizmatikus igazolásokkal. Ez ugyanakkor működésének az alapfeltétele, ebben rejlik kétségtelen hatékonysága. Annyiban életképes alakzat, amennyiben akár önnön historikus ellentéteire, az általa megtagadott politikai régmúltra is támaszkodni képes, s ezzel együtt a modernitásba szükségszerűen beleíródott anakronisztikus-feudális nyelvi erőket is mozgósítani tudja. A lőcsei típusú diktatúrától az különbözteti meg, hogy ennek az összjátéknak nincsen egyetlen győztese és egyetlen vesztese.

Mielőtt tévesen újfent arra gondolnánk, hogy mindez csak egy kompország kelet-európai sajátja, elég felidézni napjaink történetfilozófiai gondolkodásának egyik elhíresült belátását, amely a „történelem végének" és az „utolsó embernek" a meglepő vízióját, a liberális demokrácia apoteózisát köztudottan – ugyanannál a szerzőnél – a politikai hatalom eredetének a vizsgálatába fordítja, s a centralizált kormányzás folytatódásának tőle nem kevésbé meglepő elismerésére indítja. Francis Fukuyama egyik újabb műve szerint a középkori magyar királyság azért veszítette el befolyását Európában, mert – mintegy az újkori liberalizált állam vigyázatlan előkészítéseként – az *Aranybulla* óta fokozatosan leépítette nemzetállamának erős, önfenntartó kereteit.[11] A „politikai rend" ereje gyengül, ha lemond hagyományainak mégoly ellentmondásos továbbéléséről. Akárhogy is van, a mikszáthi irónia a modernitás fölvilágosodottnak vélt racionalitásában, demokratikus legalitásában és hatékony politikai diszkurzíváiban is kimutatja az anakronisztikus elemeket, a kulturális dogmákat, az irracionális beidegződéseket mint az emberi történelem megkerülhetetlen állandóit – az egyszerre önmegtagadó és önfenntartó, az ellenpólusok tükrözéseivel születő paradoxonokat, verbális ellentmondásokat. S ezen iróniája tehát távolról sem vonatkoztatható egy kritikátlanul elfogadott eszmény tükrében „eltorzultnak" látott magyar alkatra és annak állítólag zsákutcás történelmére.[12] Elvégre milyen magasztos tökéletességhez képest lenne bármelyik nemzet alkata eltorzult, és kinek az abszolút igaz és egyedül üdvözítő útja helyett tévedett volna éppen a magyar társadalom zsákutcába?

Egyetlen példát hozva a politikai szemantika fenti – először Szerb Antaltól észlelt s tőlünk nyugatabbra Balzactól Dickensig általa is hasonlóképpen látott[13] – szervesülésére, emlékezhetünk a *Két választás Magyarországon* második részére

[11] Vö. Francis Fukuyama, *A politikai rend eredete,* ford. Pető Márk, Budapest, Akadémiai, 2011.

[12] Lásd Bibó István, *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* = B. I., *Válogatott tanulmányok,* Budapest, Corvina, 2004, 123–151.

[13] Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet,* Budapest, Magvető, 1959, 439.

(*A körtvélyesi csíny,* 1897).[14] A szöveg előbb felvonultat egy olyan szereplőt, akinek különc nyelvhasználata a hangzás anyagának és jelentésének teljesen önkényes, azaz éppen a fenti történetiséget *megtagadó* összekapcsolásában merül ki. Báró Blandi Jánosról van szó, aki „még az *érintkezési hangokban* se fogadott el azokból semmit, amit az emberiség eddig kitalált, különös hangokat és kifejezéseket használt, és csak igen kevés szót, sőt a végén már csak egy szóval fejezte ki parancsait és gondolatait". Igen, egyetlen szót használt, noha ez a szó nem szorította ki őt a nyelvből az abszolút materialitás őrületébe, mint Borges zahírja, ellenkezőleg: általa foglalta el a beszéd egész grammatikai tartományát, s az egyetlen szót végtelen számú beszédaktussá változtatta. Retorikája tehát teljesen egyedi és önkényes, ugyanakkor radikálisan demokratikus, sőt anarchisztikus, mivel a kommunikációt – a lexikától a szintaxisig, a stílustól a ragozásig – egy mindenki számára könnyen megjegyezhető és tetszőlegesen alkalmazható kifejezésre redukálta, egyetlen szó teljesen szabad performálásával. Ez a bizonyos szó franciás helyesírású, nagy kezdőbetűs, mint egy tulajdonnév, s a következőképp hangzik: „Floquet". A szó jelentése mindig csak konkrét használata („performálása") során derül ki.

> Floquet! kiáltá a szobalányra, és ezt jelentette, hogy hozzon egy pohár vizet, máskor, hogy adjon neki csókot. Floquet! parancsolá az inasnak, és ez azt jelentette, hogy eressze le a roletteket, ha nem találta el, kijárt neki két Floquet. (Ebben az esetben két pofont jelentett a két Floquet.)

A kritikai kiadás magyarázata a szerző egy megjegyzésére hagyatkozott, miszerint a kifejezés teljesen értelmetlen, merő halandzsa. Csakhogy Blandi báró anakronisztikus halandzsájában a megnyilatkozás eklektikája, az önkényes-feudális parancsolgatás és a demokratikus informativitás elegye a politikai diszkurzus modernizálódó rendje ellenében, a szintézisre képes nyelvi hagyomány kiforgatásaként, paródiájaként, ekként a tagadásaként működhet csak. A hatékony politikai beszéd redukciója, sematikus képletének retorikája nem képes mozgósítani a hatalomszerzés említett, gazdagon eklektikus nyelvi mágiáját. Célja ezért van bukásra ítélve a varázslatos nyelvmester, a szónoklatával a halottat (persze tetszhalottat) is föltámasztó Katánghy Menyhérttel szemben.

Mint emlékszünk, a választási küzdelem során Katánghy Menyhért furfangosan megszerzi a körtvélyesi kerület képviseletét. A vetélytárs, Kovinyi támogatóinak korteskedése, köztük Blandi báró igyekezete éppen a mondottak miatt lett eredménytelen. Próbálkozásaik az ismétlés („Floquet") élettelen, mondhatni bergsoni mechanizmusaként váltanak ki komikus hatást, a papagáj megszólalásához hasonló benyomást keltve. Katánghyék ideiglenesen támogatott átmeneti jelöltje, Röszkey,

[14] A regényből vett idézetek forrása: Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* IX, *Két választás Magyarországon,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1958 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 9).

a választógyűlésen harsány pátosszal kihirdeti, ha csak egy ember van, aki nem őt akarja, visszalép. Ekkor váratlanul és kellemetlenül megszólal valaki, Kovinyit éltetvén. De közderültséget okozva kiderül, csak egy betanított seregély kiabált, akinek még az előző állapotok szerint rágták a szájába a mondatot.

Ezzel szemben kirobbanóan sikeresnek bizonyult Katánghy Menyhért kortesbeszéde, amelyet a Blandiéktól ellene tüzelt, még megnyerendő mesteremberek előtt tartott. Az egyszavas groteszk kommunikáció és a mechanikus ismétlések helyett ez a beszéd, bár kínosan elhasznált és elrontott metaforákat (katakréziseket) tartalmaz, olyan metonimikus alakzatokat bont ki, amelyek éppen a történelem nyelvére, a már kanonizált, tehát közmegegyezésre került *eseményekre* támaszkodnak. A legrosszabb közhelyek is lenyűgözik ekkor a közönséget, mert gátlástalanul elegyítik – metonimikusan egymáshoz illesztik – a történelmi időket a jelen idő aktualitásaival, a dicső forradalom történelmi távlatát a szürke hétköznapok gyakorlatával. Míg a regénybeli hallgatóságot ez a kulisszahasogató stílus lenyűgözi, addig a regény olvasóját ironikus hozzáállásra készteti. „Mikor én a száműzetés keserű kenyerét ettem…" – kezdi teátrálisan emlékező hazudozását Katánghy. De a száműzetés keserű kenyere, majd ráadásul a hazai föld pora szó szerinti értelemben is előkerül az előadásában, az egyik mint egy otthonról hozott száraz kifli, amelynek bár keserű, de mégis csodálatos az íze, a másik mint a nagynéni cipőtalpára ragadt sár, amelyet lecsókolnak a gyerekek. A groteszk demetaforizálás természetesen célzatos: a jelenlévőket is bekapcsolja a retorikai játékba. Ezért lehet a hatás elementáris: az érintett iparosok közül előbb a pékek, majd a cipészek fakadnak sírva, feledve minden ellenszenvet, egyhangúlag választván meg a szónokot, aki immár „uralkodott a kedélyeken".

S hogy a karrier arisztokratikus és polgári értékrendjének elegyítéséhez egy konkrét példát is hozzunk a fent említett napnyugati irodalomból, ezúttal nem is a főnemesi rangtól megbűvölt, eszerint névváltoztató Lucien de Rubempré alakja és a nevét hasonlóképp átalakító írója idézhető, hanem Stendhal legismertebb regényhőse. Julien Sorel szólama négy fő olvasmányának szókincséből és szellemi perspektívájából áll össze. Az első három: Rousseau *Vallomásai,* Napóleon hadseregének háborús jelentései, valamint az egykori császár *Szent Ilona-i Napló*ja. Az ermenonville-i polgár és az egyébként lelkes Werther-olvasó francia imperátor írásainak elegyítésével születik meg benne a karrier vágya, s tűnik elérhetőnek a siker. A negyedik fontos vendégszöveg az *Újszövetség,* ezt Sorel a fikció szerint gyakorta fejből idézi, de csak azért, hogy memóriájával elkápráztassa közönségét. Olvasói eklektikája tehát egy különös karrier, egy romantikusan tragikus személyiség megalkotására volt képes, miként maga a romantika e tekintetben is meglehetősen szinkretista fejleménynek mutatkozik. Victor Hugo szerint a romantika nem más mint a liberalizmus az irodalomban. Novalis szerint a romantika nem más mint a középkor, azaz feudalizmus az irodalomban.[15] E kulturális

[15] Victor Hugo, *Előszó a Cromwell című drámához,* ford. Lontay László = V. H., *Válogatott drámái,* Budapest, Európa, 1962, 627–678; Novalis, *A kereszténység, avagy Európa: Töredék 1799-ből,* ford.

kettősség, a romantika óta artikulálódó feszültség az európai társadalomtörténet egyik attribútuma, ugyanazokban a korokban, ugyanazokban az „uralkodó eszmékben", sőt ugyanazokban az alkotásokban egyaránt. Harcuk nem eldönthető és nem eldöntendő, mert e feszültség maga, úgy tűnik, az európai létezés talán legmélyebb politikailag megragadható jellemzője. Bármelyik győzelme, túlsúlya katasztrófához vezethet, pólusaik viszont ironikusan szembesíthetők, mint azt Mikszáth Kálmán művészete teszi. S ennek a történelmi szinkróniának egyik jellegzetes játékosa a gentry, a haladás és a maradás vagylagosságát elutasító feudális polgár, aki nem akar választani a személyek és az intézmények elve között. De ha túlzó elfogultságnak tartható a magyarok istenére hivatkozó transzcendentális igazolás, akkor úgyszintén túlzó elfogultságnak tartható a magyarok ördögére hivatkozó kirekesztés, például a mikszáthi iróniának – ha úgy tetszik: „kritikának" – a nemzeti történelmet elítélő, keleti-provinciális ugarként vizionáló ideológia szolgálatába állítása. Ha ma már másként gondolkodunk a Monarchiáról, mint egykoron a kritikai realizmus hívei, akkor a hasonló „előítéletek" felülvizsgálata sem mellőzhető. A saját és a másik, a múlt és a jelen különbségét nem hierarchiába rendező viszonyítást Mikszáth Kálmán maga egy hagyományokban gazdag demokratikus és szabadelvű világnézet kifejeződésének tartotta, amely éppen az ütköztetések által engedi meg az egyén teljesítményének értékelését, a tradicionális építkezésre épülő racionalitás folytonosságát, sőt az emberi élet transzcendentális elveken nyugvó tiszteletét s a mindezek együttműködésével bontakozó tudásrend kialakulását.[16] A fentebb idézett helyen Szerb Antal hozzáteszi: a polgárnak akkor lehetett igazi méltósága, „akkor vált irodalomra méltóvá, ha nem volt egészen polgári, egészen normális". Mert hát „ki mondta, hogy mindennek rendben kell lennie? A végzet néha olyan hanyag, mint egy korhely vármegyei tisztviselő… A végzetet is meg kell érteni, ez a humor alapja."[17]

Horváth Géza = *Elméletek az európai egységről: Válogatás az Európa-gondolat történetéből,* szerk. Szénási Éva, Budapest, L'Harmattan, 2002, 99–112.

[16] A mindezt elbeszélni képes narratív tudás problematikájához lásd S. Varga Pál, *Mikszáth „tudásregényei",* Tiszatáj, 2011/11, 52–79; Hajdu Péter, *Tudás és elbeszélés: A Mikszáth-kispróza rejtelmei,* Budapest, Argumentum, 2010.

[17] Szerb, *i. m.*, 441. A vonatkozó többértelműség, a relativitás és szinonimái – sokféle koncepcióban és összefüggésben – visszatérő fogalmai a Mikszáth-recepciónak, lásd például Karácsony Sándor, *A cinikus Mikszáth,* Budapest, Exodus, 1944; Barta, *i. m.;* Nagy Miklós, *A korba való beilleszkedés és Mikszáth alakjai = Mikszáth-emlékkönyv: Tanulmányok az író születésének 150. évfordulójára,* szerk. Fábri Anna, Horpács, Mikszáth, 29–36; Hajdu Péter, *Noszty Feri alakváltozásai = A magyar irodalom története,* II, *1800-tól 1919-ig,* szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Budapest, Gondolat, 2007, 670–681; Takáts József, *Mikszáth-szövegek relativizmusa* = T. J., *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok,* Budapest, Kijárat, 2007, 281–299. A kiegyezés politikai irányát a marxista kritika szintén – a maga szemüvegén keresztül – eklektikus fejleményként ismerte fel, s éppen eszerint bírálta, elutasítva többek között a Szerb Antalnál hangsúlyozott kiengesztelődést, társadalmi konszenzust, a rendi és a polgári kultúra bizonyos értékeinek együttlétezését. Mikszáth kapcsán például Király István a kártékonynak tartott „nemesi-polgári liberalizmusról" értekezett, lásd Király István, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Művelt Nép, 1952, 110–111.

Fráter Zoltán

Respect House!

A tisztelt Ház a modernségben

Mikszáth Kálmán életművében 1881-től találhatunk olyan írásokat, amelyekben az országgyűlés üléseiről ír. Több mint háromszáz parlamenti beszámolója van, amelyeket hol az *Apróságok az ország házából,* hol *Az országházból,* hol *A Házból,* hol *A tisztelt Házból* vagy *A t. Házból* címmel tesz közé. A rendszeres tudósításokból 1886 elején jelenik meg *A tisztelt Ház* című kötete.[1] Rejtő István részletesen kimutatta,[2] hogy a kötet nem csupán egyes parlamenti témájú írások válogatása. Az eredeti újságközléseken Mikszáth több ízben alakított, továbbfejlesztve őket.

A kötetszerkesztés és az egységes szöveggé alakítás jeleit keresve megállapíthatjuk, hogy a karcolatok egymásutánja szinte regényszerű folyamot képez, az egyes írásoknak határozott térbeli iránya van. Mindezt nagymértékben segíti, hogy a kötet narrátora mintegy idegenvezetőként kalauzolja az olvasót. Először kívülről mutatja be a házat, ahol a legnagyobb úr, a nemzet lakik, és ezzel együtt mindjárt a vékonydongájú épület előtt ácsorgó kapus hivatalát is ecseteli. Valóban kézen fogja a járatlan érdeklődőt, és szó szerint bevezeti a parlament épületébe, végigsétálva a folyosón meg az ott szerénykedő könyvtártól az üléstermen át a gyorsíróirodáig és a büféig. A térbeli folyamatot azonban helyenként megszakítja – az ülésteremben megrajzolja a generális portréját (Tisza Kálmán miniszterelnököt nevezték generálisnak), a karzat kíváncsi hallgatóságának tablóját, élénk színekkel festi kisebb-nagyobb politikusok jellemző vonásait, akárcsak az ülésterembe beszökő parlamenti macska epizódját, a notórius szónokok fellépését és a majdnem-szónokok majdnem-felszólalását. A gyorsíróiroda és a büfé között még futólag jellemzi a sokfejűeknek nevezett Függetlenségi Párt képviselőit, a büfétapasztalatok helyzetjelentését követően pedig a képviselői mesterséget boncolgató ironikus elmélkedés és a Haluska Jánosoknak nevezett választókkal kapcsolatos problémák szatirikus leírása után egy képzeletbeli ülésről szóló *Epilóg* zárja a kötetet.

[1] Mikszáth Kálmán, *A Tisztelt Ház* = M. K., *Tárcák, karcolatok (1881–1908),* h. n. [Budapest], Magyar Helikon, 1969, 167–238 (Mikszáth Kálmán Művei, 14). A továbbiakban: ATH.

[2] Rejtő István, *A* Tisztelt Ház *mint önálló kötet* = R. I., *Mikszáthiáda*, Budapest, MTAK, 1992, 249–253.

A kötetépítés látványos megnyilvánulása, hogy *Bevezetés* és *Epilóg* keretezi a karcolatok összességét. Az elbeszélő nézőpontja kívül esik mind a bennfentes képviselők, mind a tájékozatlan idegen nézőpontján. Az elbeszélő a karzat közönségével azonosul, az ülésteremben bent ülő és mégsem profi résztvevő nézőpontjával. A *Bevezetés*ben, amely egyébként a parlamenti felszólalás formáját ölti, meg is vallja olvasóinak, hogy „az önök otthon hagyott feleségeinek írok egy fecsegést a Ház külső képéről – aminőnek az a karzatról látszik".[3] A másik hasznosítható megfigyelésünk, hogy a karcolatoknak nemcsak térbeli, hanem hangsúlyos időbeli kezdete is van. A karzati fecsegő, még mielőtt magát az épületet bemutatná, a *Bevezetés*t követő *A Káosz* című írásban fejtegeti, hogy miképp keletkezik a tisztelt Ház. Ez a bibliai kérdésfeltevés az őskáoszból formálódó világegyetem képével a teremtéstörténet világmagyarázó értelmezését hozza játékba a karcolatfüzér nagyon is földi, nagyon is magyar politikai erőterébe. A közbeeső írások helyhez és személyekhez kötöttsége, különösen a pártok és politikusok felvillantása ebben a fantasztikus közegben helyezkedik el, és a fantázia szárnyalásának felfelé ívelő folyamata az *Epilóg*gal éri el csúcspontját, amely már alcímében is jelzi, hogy képzeletbeli ülést beszél el. A csevegő narrátor kifejezetten hangsúlyozza a nézőpont fontosságát, kiemelve azt a kritikus pillanatot, amikor Tisza Kálmán beszéde közben friss pápaszemet vált, tudniillik mint a szerzői lábjegyzet megadja a felvilágosítást, a miniszterelnök mindig két pápaszemet hord magával, és hol az egyiket, hol a másikat teszi orrára. S amikor egyszer otthon felejtette az egyiket – mosásban van, mondták a gúnyolódók –, az egész ülés alatt nem voltak gondolatai, zavartan, kényelmetlenül mozgott székén. De a pápaszem-váltogatás az elbeszélő számára csak arra jó, hogy megerősítse saját nézőpontjának változatlanságát: „Más pápaszem – de csak épp az a helyzet és kilátás" – jegyzi meg Tisza pápaszemeinek leírása után.[4]

A kötet egységének kialakítását alapvető érvénnyel az elbeszélői nézőpont időnélkülisége, az elbeszélt események valamiféle stabil örökidőhöz kötése határozza meg. Az olyan fordulatok, mint „egy ízben", „általában", „Egy ideig", „Máskor", „rendesen", „néhányszor" és különösen a „mindig" hangsúlyozása („mindég akadtak és mindég fognak akadni mártírok"),[5] és a „bukások majd mindig történnek, de ezeken mindig segít a kormány; egyes meglepő skandalumok is mindig esnek"[6] jelzik a lineáris időszemlélet felbontását. A látszólagos időbeli előrehaladás alapkonstrukciójában (hiszen a káosz után a teremtés aktusával szépen kialakul a rend, lesz fény, föld, ég, víz, növények, állatok, emberek) a közvélemény káoszából a választások után megtelik a képviselőház, benépesül a folyosó, az ülésterem, a büfé. A jellemző kis esetek, példázatos helyzetek felidézésével a mindenkori parlamenti örökélet állapotait vázolja

[3] ATH, 168.
[4] ATH, 172.
[5] ATH, 169.
[6] ATH, 173.

a tudósító, ettől kezdve teljesen mindegy, melyik választási ciklus melyik ülésszakában történt az, amit elmesél. Változatlan, szinte édenkerti állapot ez, amelyben az elbeszélő konkrét időponthoz nem kapcsolódó eseteket, emlékeket idéz fel. A lineárisan elbeszélt történetindítás időhöz nem kötött, örökérvényű történetmondássá válik az emlékező pozíció kialakításával. Az időtlenség alaphelyzetén belül mégis kettéválik múlt és jelen. A két idősík összevetése során az elbeszélő értékesebbnek látja a múltat. Szemelgetése a felhalmozódott közjogi történésekből egységes hangulatú, kedélyes képsorrá formálja a Sándor utcai palotához fűződő, két évtizedes parlamenti eseményeket. Így lesz a szerény bérházhoz hasonló országház olyan épületté, ahol a könyvtárnok „sokszor csörgette a folyosókon ingerkedve a kulcsokat",[7] ahol víg élet volt „valaha régen", mert kevesebb hiúsággal és több kedéllyel éltek, „mikor még nem fáradtak bele az emberek annyira az alkotmányba, mikor *egyformábbak* is voltak"[8] – vagyis amikor még „derült világa volt a parlamentnek".[9] A letűnt korszak elsődlegességét jelzi, hogy a felelevenített esetek sokaságát személyes élmények, tapasztalatok mozaikjai alkotják: „Hány tarka jelenet képe tolul az emlékezet elé" – sóhajt az elbeszélő.[10]

A tarka jelenetek felidézése során azonban feltűnik, hogy az elbeszélő nem egy esetben azonos képzetkörből választ szavakat az emlék leírására. Még a folyosón vagyunk, amikor „vidám kacaj csendül meg innen-onnan. Viháncolás zaja hallatszik a büféből".[11] Ejnye, hát hol is vagyunk? Az ország házában, vagy vásott kölykök rakoncátlankodnak az iskolában? A folyosón tartózkodók figyelmeztetésére az ülésteremből megszólal a szavazásra szólító elnöki csöngettyű, de nem az a kézi vezérlésű asztali kis harang, amellyel odabent fegyelmezi a rendetlenkedőket a házelnök, a figyelmeztetés villanydróton érkezik, elektromos csengő „zizeg, riadozik, sikongat". Becsöngettek. Bent a teremben elénk tárul a tulajdonképpeni Ház látványa: „különféle alakú fejek, melyek könyökökkel alátámasztva, nagy rendezetlenségben tarkállanak a padsorokban, lankadatlan vicsorogva, ásítva vagy morogva".[12] Az ülésterem az osztályterem képét ölti. Még azt is megtudjuk, a felszólalások alatt ki mivel foglalatoskodik. Van, aki alszik, mint Bánffy és Göndöcs, Jókai regénykorrektúrát csinál, Beksics angol szerzőket olvas, megint mások ásítoznak, Bornemissza István idegbántón rázza a lábát, amelyet kilógat a padból, „a bagolyarcú Wahrman élceket farag, s azokat papírcédulákra vetve, körözteti a környéken".[13] Miközben a tanár átszellemülten magyaráz, azaz éppen a beszédét mondja valaki. Más alkalommal megszemlélhetjük az ülésteremben az unatkozó, gondolkodó, magukba merülő miniszterek karéját, és a darvadozó, olykor

[7] ATH, 175.
[8] ATH, 178.
[9] ATH, 178.
[10] ATH, 179.
[11] ATH, 183.
[12] ATH, 196.
[13] ATH, 198.

figyelő, pártállásuk szerint bólogató vagy felháborodó képviselők viselkedését – épp úgy, mintha diákok lennének valamely tanórán. Különösen, ha a szónokok fejezetében azt olvassuk, hogy „leckét mond fel gróf Széchenyi Pál kenetes hangon",[14] vagyis a szónokot az iskolai felelő szerepébe helyezi az elbeszélő.

Az emlékező nézőpont, a térbeli megközelítés hasonló folyamata, a tanácsterem együttesének és a padokban ülő képviselők jellemzése, bizonyos csínyek, stiklik emlegetése, a leírás szatirikus-ironikus hangneme alapján *A tisztelt Ház* szövege párhuzamba állítható a 20. század elejének legnépszerűbb karcolatkötetével, Karinthy Frigyes kis könyvével. Mintha a *Tanár úr kérem* nebulói rendetlenkednének, lapítanának, komolykodnának, rettegnének és álmodoznának *A tisztelt Ház* elsárgult lapjain. Az még csekély érv, hogy a fejezetek száma is csaknem megegyezik a két kötetben, és a mindkét műben található *Bevezetés* után egyaránt kívülről közelítjük meg az iskolát, csakúgy, mint a parlament épületét. Talán figyelemre méltóbb érv lehet a karcolatok példázatszerűsége és a két kötet összefüggő, mégis külön történetekből álló, mozaikszerű építkezése (a *Tanár úr kérem* alcíme: *Képek a középiskolából*), és főleg a zárlat, amely ugyanúgy a fantázia szerepét emeli ki mindkét szöveg végén.

Nem minden alap nélkül feltételezhetjük, hogy Karinthy ismerte Mikszáth kötetét. Filozófiai-társadalmi kérdések iránt érdeklődő édesapja könyvei között meglelhette akár az 1886-os kiadás, akár az 1892-es Mikszáth Kálmán *Országgyűlési karcolatai*nak példányát. Legkésőbb 1909-ben fel is lapozhatta, amikor a modernségvita utórezgéseként megsemmisítő pamfletet írt *Mikszáth-adoma, meg oszt még valami* címmel a Nyugatban. A találó karikatúra éppen azt bizonyítja, hogy olvasott Mikszáthot, sőt a leírás és jellemzés egyes fortélyait el is leste tőle. Akárhogyan is, Karinthy középiskolai képei több szöveghelyen felkeltik a Mikszáth-olvasás élményét, már néhány jellemző rész párhuzamának a felmutatása igazolja ezt.

Csak ebben a viszonylatban derül ki, amint Mikszáth kötete megvilágítja Karinthy szövegét, hogy mennyi politikai vonatkozás ékelődik az iskolai közegbe. Karinthy narrátora az iskola világának megjelenítésében gyakran használ politikára, államra, társadalomra utaló kifejezéseket. Eglmayernek például, aki a feleltetést megelőző tanári notesz lapozgatásának csöndjében láthatatlanná szeretne válni, minden vágya, ahogy a narrátori átélt beszéd mondja, „őt felejtsék el, béke poraira, ő nem akar részt venni a közélet küzdelmeiben".[15] A jó tanuló viszont, akinek nincs félnivalója, már a felelés megkezdése előtt hasznos tagja akar lenni a társadalomnak, „ő ráér gondolni a köztisztaságra és az emberiség békés fejlődésére és letörüli a táblát".[16] A *Röhög az egész osztály*ban Auer, aki diákvicc áldozata, miközben a harmadik emeletre vonszolja lelkes osztálytársa, azt latolgatja, hogy esetleg a kultuszminiszter

[14] ATH, 209.

[15] Karinthy Frigyes, *Tanár úr kérem* = K. F., *Humoreszkek,* III, kiad. Szalay Károly, h. n. [Budapest], Akkord, 2002, 365 (Karinthy Frigyes Összegyűjtött Művei). Továbbiakban: TÚK.

[16] TÚK, 365.

hívatja, mert valaki beküldte neki az ő magyardolgozatát, amelyet „könnyek között felolvastak az országházban, és Auerrel most kezet akar fogni a kormány képviselője".[17] A *Megmagyarázom a bizonyítványom* nagymonológjában a fizika azért lett hármas, mert a tanár a padszomszéd Csekonics nevéhez írta be véletlenül, ezt a tanári kar is belátta, csak most már nem lehet kiigazítani, mert ebből a tanárnak „a kormánynál kellemetlenségei támadnak".[18] A *Lógok a szeren* álmodozó tornásza jövendőbeli miniszterelnöknek képzeli magát, aki egy napon szenvtelen és nyugodt hangon bejelenti az országgyűlésnek, hogy „sikerült Angliát, mint egyszerű gyarmatot, Magyarországhoz csatolni, s ezt ezennel tudatja a tisztelt Házzal".[19]

Számos egyezést, de legalábbis hasonlóságot találunk a mikszáthi országházi helyzetek megfogalmazásában és Karinthy iskolájában. „A széles vállú Hegedüs József háta mögé telepszik Várady Gábor, hogy ne lássák" – írja Mikszáth.[20] Karinthy karcolatában, mielőtt a tanár kihívná felelni a jó tanulót, „Eglmayer az utolsó padban egészen elbújik Deckmann háta mögé, ő nincs is itt".[21]

Mikszáth leírásában „Tisza Lajos került a jobboldal legszélire, s finom, gunyoros mosollyal hallgatja a gyengébb elmetermékeket".[22] Karinthy jó tanulója, miközben

> roppant érdeklődéssel figyeli a következő felelő szánalmas dadogását: egy szónál gúnyosan és diszkréten elmosolyodik és a tanár tekintetét keresi lopva, hogy még egyszer összenézzen vele, és a tanár lássa, hogy ő, bár nem szól, arcizma se rándul: e gúnyos mosolyban jelezni óhajtja, mennyire tisztában van vele, milyen marhaságot mondott a felelő és hogy mit kellett volna felelnie.[23]

A parlamenti szűzbeszéd előadója olyasféle sokkot élhet át, mint amikor a rossz tanulót kihívják felelni:

> Feláll az ember, és a terem is emelkedik vele. A padok elkezdenek szaladni rézsút, összevissza. A homlokzat hat márványos oszlopa összehajlik, mint szélben a kukoricaszár. A halványpiros színű pokróccal beterített medium oldalt ferdül, s a gyorsírói ketrec felszalad a magasba.[24]

Karinthy rossz tanulója, bár sejtette végzetét, mégis, amikor „kimondják a nevét, nem hisz a füleinek, körülnéz: hátha csoda történik, hátha csak agyrém, nyomasztó lidércnyomás volt, hogy ez az *ő* neve, és most felébred ebből az álomból".[25]

[17] TÚK, 381.
[18] TÚK, 388.
[19] TÚK, 398.
[20] ATH, 201.
[21] TÚK, 364.
[22] ATH, 201.
[23] TÚK, 366–367.
[24] ATH, 204.
[25] TÚK, 368.

Az első felszólalására emelkedő, drukkoló képviselő „meghallja mind a háromszáz embernek minden súgva tett megjegyzését. Ha mozdul, ha ásít, ha sóhajt, ha gúnyosan nevet, vagy fitymáló gesztust csinál valaki, azt mind fölfogja a szónok szeme".[26] A rossz tanuló „háta mögött felzúg az obligát nevetés, amit ezúttal senki se tilt be: a rossz tanuló törvényen kívül áll, rajta lehet nevetni".[27]

Még feltűnőbb a hasonlóság a majdnem-szónokok viselkedésének bemutatásakor. A majdnem-szónok az a képviselő, aki feliratkozik szólásra, de valójában nem akar beszédet mondani. Furcsa módon mindig az történik vele, hogy valaki feláll előtte, és elmondja azt, amit ő akart volna mondani. „Ott áll, mozgásra kész ajakkal, köhint egyszer-kétszer, mintha a torkát köszörülné a nagy munkához."[28]

A rossz tanuló is nekikészül, egyre csak készül, készül, hogy válaszoljon a tanár kérdésére, sőt hangoztatja is, hogy ő készült, de ennél tovább nemigen jut. Még azt sem érti, hogy a tanár miért hív ki mellé másik felelőt is. „És így áll most, még áll, reménykedik, udvariasan figyeli, amit a másik beszél… néha helyeslően bólint, legalább ezzel jelzi, hogy ő készült, ő tud…".[29]

A majdnem-szónok „jól tudja, hogy csak egy szempillanatig tart az egész komédia",[30] mint ahogy a rossz tanuló is tisztában van azzal, hogy „úgyse sokáig szerepel ő itten, a dobogón".[31]

Kétségtelen, hogy Karinthy aprólékosabban, részletezőbben kidolgozza a helyzeteket, sokszor egyre növekvő feszültséggel, fokozással nyújtja a poénig vezető utat, Mikszáth csattanói talán szelídebbek, egyszerűbbek, de ugyanúgy ülnek, miközben jól szabottan illenek az úgynevezett régi jó kedélyvilág mértékletességéhez.

Összevetésünk talán még érdekesebb lesz, ha nem csupán azt vesszük szemügyre, Karinthy mit tanulhatott, mit leshetett el szatirikus nagy elődjétől, hanem azt is megfontoljuk, hogyan tünteti fel új színben a *Tanár úr kérem A tisztelt Ház* karcolatait, vagyis ha Karinthy felől olvassuk Mikszáthot.

Ebben a nézetben a *Bevezetés* nemcsak parlamenti felszólalás formáját öltve utal a karcolatok történelmi időkbe nyúló eredetére, múlt és jelen összefüggéseire, hanem Karinthy *Bevezetés*ével összeolvasva az álmot és az ébrenlétet összekeverő, a múltat és a jövőt felcserélő hóbortos gimnazista bolondos játéka is, amellyel az igazi életben figyelni fogja mindazt, „ami benne kedély és humor és emlék és szép fiatalság",[32] kiteljesítve így a határozati javaslatban benyújtott mikszáthi kívánságot: „*Mondja*

[26] ATH, 204.
[27] TÚK, 368.
[28] ATH, 215.
[29] TÚK, 371.
[30] ATH, 215.
[31] TÚK, 369.
[32] TÚK, 353.

ki a Ház, hogy senkinek sem szabad megharagudni".[33] A tisztelt Ház a választói közvélemény *káosz*ából születik, mint ahogy Karinthynál *Reggel hétkor* az ébresztőóra belecsörög mintegy az univerzum káoszába, vagyis az alvó diák legszebb álmába. Ahogy a választások előtti káoszból kialakul a tisztelt Ház, úgy csap le a rideg valóság a szerbiai csataálomra a mindenes Erzsi bejelentésével, miszerint „nyolc óra van már, a nagyságos úr már el is ment a hivatalba".[34] *A színhely* nem csupán a Sándor utcai országház építészeti bemutatása a bejárattól a távirdán, postán, büfén, elnöki és háznagyi szobákon, gyorsírói irodán át a folyosón és a büfé egy részén szerénykedő könyvtári szekrényeken át az ülésterem és a folyosói ruhatár feltérképezéséig, hanem az *Elkéstem* hozzáolvasásával, látva az üres folyosón szívdobogva, egyre lohadó reményekkel osonó diákot, az elkésettség színtere is. A parlamenti *Folyosó* a szerény könyvtárral és a szerénytelen korrupciós megbeszélésekkel, a mindenféle előnyök megszerzésére irányuló társalgásokkal az *Eladom a könyvem* antikváriumi alkudozását idézi.

Mikszáth karzati tudósításai és Karinthy diákképei nem feltétlenül azonos sorrendben állíthatók párhuzamba, már csak azért sem, mert Mikszáth eggyel több fejezetet ír, így a párosítás nem is végződhetne maradéktalanul. *A tisztelt Ház*ban *A Generális*nak nevezett miniszterelnök expozéja is lehetne a *Tanár úr kérem* szövegében olvasható *A vésztanács* diplomáciai nyelven fogalmazott, nagy horderejű fejtegetése, amelyben bizonyos Rogyák nevű osztálytárs radikális programjáról és az abból fakadó nemzetközi bonyodalmak világtörténelmi jelentőségű előadásáról van szó. *A karzat* az állandó üldögélőivel az ülésterem peremén, sőt fölötte helyezkedik el, de karinthys olvasattal úgy is nézhetjük a honpolgári érdeklődőket, mint a *Röhög az egész osztály* Zajcsekét, aki az új szemétládába búj t, és másodszor már nem hagyja becsapni magát, akkor sem jön ki belőle, amikor a tanár már tényleg az osztályban van. Azt hiszi, túljár a viccelődők eszén, miközben éppen ezzel válik a diáktréfa áldozatává. *A két törzsfőnök,* Apponyi és Szilágyi ellenzéki koalíciója *A bukott férfi* állapotához mérhető, hiszen bármennyire szövögetik is merész terveiket, politikájuk hatástalan marad. A *Bent a teremben* képviselőinek összessége csintalan tanulók gyülekezetére hasonlít, az ülésterem pedig osztályteremre. Az ülésterembe tévedő *macska* epizódját a *Naplóm* eseménytelensége erősíti fel, ahol minden, egyébként érdektelen mozzanat méltó a megörökítésre, különösen, hogy más, fontosabb fejlemény úgysem történik a parlament működésében sem. *A szónokok* jellemzése egyesíti magában *A jó tanuló felel* összes erényét, *A majdnem szónokok* pedig *A rossz tanuló felel* elégtelen eredményét mondhatják magukénak. Az *Ahol a szellemi toalettet csinálják,* vagyis a felszólalók beszédét rögzítő gyorsírói iroda ellentmondásaira a kétféle *Magyar dolgozat* tanári-képviselői elvárásai mutatnak rá. *A Sokfejűek,* azaz a szétesett, helyüket nem találó függetlenségi pártiak lázas

[33] ATH, 169.

[34] TÚK, 357.

útkeresését még hiábavalóbbnak minősíti a *Kísérletezem* naiv próbálkozásainak a felsorolása. *A büfé* nemcsak a mesélgetések, anekdotázások avatott tere, hanem a *Lógok a szeren* ábrándvilága és a lemondó legyintések helye is. *A képviselői mesterség* nagy hátulütőjét, a választóknak tartandó beszámolókat és azok elintézési módját a *Megmagyarázom a bizonyítványom* abszurd indokai és kétségbeesett bizonygatása világítja meg. *A Haluska Jánosok,* vagyis a választópolgárok kellemetlen és felfoghatatlan idegenségét *A lányok* rejtélyes lénye még inkább kiemeli. Az *Epilóg*ban felködlő ülés képzeletjátéka a *Hazudok* fantáziálásának felel meg.

Mikszáth az *Epilóg*ban a valamikori jövőben játszódó, képzeletbeli ülés látomását vázolja fel. Mint írja, egy kiváló politikussal beszélgetve arról elmélkednek, hogy egészen más világ volna itt, ha csak két hatalmas pártunk volna, a whigek és toryk.

> Ezen a témán aztán elábrándoztunk. Misztikus decemberi homály volt. A gázlángok kísérteties fényt vetettek. A tanácsteremből titokzatos zsongás ringatott el bennünket… Láttuk a messze jövőben az elképzelt esetet drasztikus színekkel, de valószínű formában. Leírom, miképpen láttuk.[35]

Az ábrándképet követően a narrátor ismétléssel nyomatékosítja, hogy mindez a képzelet terméke, csupáncsak fantázia volt. Már csak azért is, mert a látomás lelki terhétől szabadulva megkönnyebbül attól, hogy mindez nem valóság, a Ház mégis olyan, amilyen, és egyszerre elfogja a megelégedettség érzése. Írói-tudósítói mivoltát megerősítve közli, hogy bárcsak az olvasónak is adhatna kölcsön „ebből a nagy megelégedésből egy csipetnyit".[36] Az olvasó említése kimondatlanul is magában rejti az írói mivolt feltételezését, és akarva-akaratlanul is ráirányítja a figyelmet az írói pálya jelenlétére. Karinthy a *Hazudok* című befejező karcolatában a barátjának egyre nagyobbakat lódító kisdiák képzelgését szinte eposzi méretűvé növeli, hogy aztán egy mondatban összegezze felismerését: „Így lettem íróvá."[37]

A tisztelt Ház kötete az összeolvasás révén nemcsak a korabeli politika szatírája és nemcsak a mindenkori politika szatírája, hanem a politika helyének reális kijelölése is a magyar társadalomban: a parlamenti harcok, viták – legyenek bármennyire sorsfordítóak és húsbavágóak – nem sokban különböznek az iskolai csetepatéktól, éretlen nebulók vicceitől és félelmeitől, valamint a „ki tud nagyobbat mondani" gyerekes versengésétől, nem sokban térnek el a felelést és a felelősségre vonást elkenni és valahogy, mindenáron megúszni akaró bukott tanuló bizonyítványmagyarázó igyekezetétől. A korabeli aktualitásokon messze túlmutató Mikszáth-kötet elevensége nemcsak játékos gondolatkísérletre készteti, hanem máig érvényes felismerésekre is vezeti értelmezőjét.

Így lettem olvasóvá.

---

[35] ATH, 234.

[36] ATH, 238.

[37] TÚK, 412.

Hajdu Péter

Kései novellák az agrárszocializmusról

Ha Mikszáth Kálmán és a politikum kapcsolatának témája vetődik fel, mindenkinek rögtön *A t. Házból* cím jut az eszébe, amelyet rögvest átfordíthatunk a következő negatív megfogalmazásra: csak nagy nehezen jut bárkinek is eszébe, hogy miket írhatott Mikszáth a parlamenten kívüli politikai mozgalmakról és eseményekről. Márpedig a szocializmus olyan irányzat volt, amely Mikszáth életidejében a cenzusos választási rendszer következtében sehogy sem juthatott a Ház falain belülre. De a tanulmány címe *agrár*szocializmust emlegetett. Talán a pálya korai szakaszában, amikor még nem Budapesten lakott, és nem az országot irányító elittel érintkezett elsősorban, hanem megfigyelhette a falu népét is, akkor talán érdeklődött a parasztnovella divatját és egy új parasztábrázolást megteremtő író „a nép" szociális és politikai problémái iránt? Egyfelől az ő kedélyes patriarchális beszéde eleinte sem terjeszkedett ki a szociális feszültségek terrénumaira, másfelől maga a magyar agrárszocializmus is csak az 1890-es évek végén bontakozott ki.

Az 1890-ben megalakult Magyar Szociáldemokrata Párt csak 1897. január 31. és február 2. között tartotta első földmunkás kongresszusát Budapesten, majd február 12–14. között Várkonyi István szervezésében a „független szocialisták" tartottak földmunkáskongresszust Cegléden. Azon a nyáron már aratósztrájkok is voltak, amelyeket csak nehezen, helyenként brutális csendőri fellépéssel törtek le. A nyári pártkongresszuson radikális nézetei miatt kizárt Várkonyi szeptemberben alapította meg a Független Szocialista Pártot. A vidék szocialista mozgolódása ettől kezdve lényegében folyamatos probléma (és újságtéma) maradt földfoglaló zendülésekkel, aratósztrájkokkal.

Az 1898-as évben, amikor Mikszáth az Országos Hírlap főszerkesztőjeként utoljára foglalkozott napi gyakorlatként politikai publicisztikával, gyakran kellett szembesülnie az agrármozgalmak kérdésével. A lapban természetesen megjelentek tudósítások a vidéki eseményekről, de az elemző publicisztika nem ezekkel, hanem az Országgyűlésben megvitatott, a helyzet kezelésére szolgáló törvényjavaslatokkal, illetve a vitában elhangzó érvekkel foglalkozott elsősorban. Mikszáthot például különösen foglalkoztatta az uszító, felforgató sajtótermékek terjesztését korlátozó törvény, hiszen az a sajtószabadságot nyirbálta meg. Igaz, közölték Tömörkény István

Keserű parasztok című cikksorozatát, amely az elégedetlenség okait tárta fel, de Mikszáth maga jegyzett egy szerkesztőségi nyilatkozatot, amelyben elhatárolódtak a szerzőtől, nehogy bárki azt higgye, hogy testületileg azonosulnak a parasztok ügyével.

Ebben a kontextusban, 1898 októberében jelent meg Mikszáth első novellája (a kettő közül), amely az agrárszocializmussal foglalkozik, *A kemény koponyák*. A másik, *A szurdokújhelyi tanulmányút* csak jóval később, 1904 februárjában, Az Újság lapjain. Mind a kettő egyes szám első személyű elbeszélés, és ahogy az elbeszélő alakja meg van formálva, az megengedi vagy sokkal inkább provokálja azonosítását az életrajzi értelemben vett szerzővel.[1] Az alaphelyzet meglehetősen hasonlít a két írásban: az elbeszélő vidékre utazik, és ott megfigyeléseket végez, illetve meghallgatja a helyi elit beszámolóit. A megfigyeléseket nem szisztematikusan végzi vagy adja elő, hanem inkább parataktikus jelenet- és történetsorokat kapunk mindkét esetben. A későbbi írásban az egyes mellérendelt történetek külön alcímmel ellátott fejezetekbe kerülnek. Az agrárszocializmus mindkét írás központi témája. Ez érdekli az utazó-elbeszélőt, de a szituáció jól érzékelteti, hogy a számára megszerezhető tapasztalatok mennyire közvetettek. Idegenként érkezik az adott helyre (a központból a perifériára), ezért rászorul a helyiek tudására, ha tájékozódni akar, de minthogy a megfigyelni vágyott szegény parasztoktól társadalmilag is idegen, ezért csak a helyi elittel érintkezik, és tőlük hallgatja meg, mit tudnak ők a parasztokról. Az elitek azonban eltérőek a két novellavilágban.

*A kemény koponyák*ban, amelyben az elbeszélő saját szülőfalujába látogat vissza három-négy évenként, a tekintélyes öreg parasztoktól érdeklődik, akik hajdan iskolatársai voltak, elsősorban is a községi bírótól. De ők még mindig nem az elégedetlen, a szocializmus gondolataira nyitott nincstelenek, hanem az elbeszélővel alkotnak közösséget, és magától értetődőnek veszik a fennálló rend és a tulajdonviszonyok szükségességét.

A novella első mintegy húsz százaléka elégikus hangú leírás arról, hogy a falu természeti környezetében semmi sem változott az elbeszélő gyerekkorához képest: „ugyanazok a margaréták nyílnak most is". „A gyalogutak éppen úgy mennek, úgy jönnek, mint azelőtt". „Minden fa egy történet nekem." „Oda jártak az őzek inni. Most is oda járnak."[2] Ezután látogatja meg az iskolát, ahol szintén állandóságot tapasztal. Ugyanabból az elavult tankönyvből, ugyanolyan módszerekkel tanítanak,

[1] Ennek a provokációnak természetesen nem szabad felülni. Annyit azonban mindenképpen jelent, hogy az implicit szerző ráhagyatkozik az implicit olvasó szövegen kívüli tudására, Mikszáth publikus alakjára, a megképződő szereplő-narrátor ezért a szövegben megjelenő tulajdonságain túl továbbiakkal is felruházódhat.

[2] Mikszáth Kálmán, *A kemény koponyák* = M. K., *Elbeszélések,* XVII, *1898–1903,* s. a. r. Hajdu Péter, közreműk. Kucserka Zsófia, Budapest, Argumentum, 2015, 40–41 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 43). A továbbiakban a novellából vett idézetek zárójelben szereplő oldalszámai erre a kiadásra vonatkoznak.

Mikszath_kotet.indb 82 2016.11.05. 11:01:29

és a diákok is ugyanolyan ostobák. Sőt a diákok külsőre is felismerhetők, hiszen az egykori iskolatársak gyerekei ülnek most ugyanazokban a padokban. „A padok és gyerekek ugyanazok" (41). „Ugyanezek a talentumok, ugyanezek a metódusok. – Ismertem az apádat, Szlimicsek Mihály, éppen ilyen nagy szamár volt ő is, de ő *tótul* volt ilyen nagy szamár" (41–42). A nyelvváltás, a magyarosító kormányzati politika sikere, amelyet a narrátor mindenféle érzelemnyilvánítás nélkül nyugtáz, nem jelent semmiféle lényegi változást, nem módosítja azt az általános képet, hogy a faluban semmi sem változik. Ezután kerül sor a találkozásra a falu véneivel, a régi ismerősökkel. Mint kiderül minden látogatás alkalmával ugyanazok a kérdések és ugyanazok a válaszok hangzanak el. Aztán ez az ezek szerint gyakorító (pszeudo-gyakorító) elbeszélés váratlanul szinguláris ba megy át, amit egy ellentétes kötőszó és egy konkrét időmegnevezés jelöl: „azonban […] idén" (43). Merthogy szocializmus „bizony *már* van" (kiemelés tőlem – H. P.). Ez a már jelzi, hogy ha a változás, mint a teoretikusok többsége gondolja, elengedhetetlen feltétele az elbeszélésnek,[3] akkor ez a novella sem fog a kivételek közé tartozni. Másmilyen lett a falu, mint volt, van már ott valami, ami eddig még nem létezett.

A novella zárlatában az elbeszélő még bejárja egykori kertjük helyét, és (micsoda meglepetés!) itt is csupa változást, mégpedig romlást, pusztulást tapasztal. Ahol valaha kert volt, most nincs kert, de „még megvannak a roncsai" (44). „Itt egy vén szilvafa, de már nem terem." Az egykori kert helyén bozót, laboda, „derékig érő vadfüvek" (44–45). Így a kétféle találkozást az emberekkel, amelyek közül az első, a gyakorító típus az állandóságot mutatta meg, majd a második a változást tárta fel, két találkozás keretezi a természettel vagy legalábbis a falu nem emberi, vegetatív környezetével vagy részével. A bevezetés szerint a falu ebből a szempontból állandó, a zárlat szerint lassan változik, enyészik és pusztul.

Első előfordulásakor a „kemény koponyák" kifejezés is az állandóságra látszik utalni: nem könnyű ostobaságokkal befolyásolni az itteni embereket. És ez a befolyásolhatatlanság itt láthatólag pozitív tulajdonság: „kemény, egészséges koponyák ezek a mieink" (42). De vajon ezek a meggyőzhetetlen emberek okosak vagy buták? Az iskolai tapasztalat, hogy a fiú ugyanakkora szamár, mint az apja volt, hogy a legegyszerűbb logikai műveletet sem képes végrehajtani, legfeljebb bemagolni egy versikét, és hogy a róla tett állítást a narrátor még általánosítja is („ugyanezek a talentumok"): mindez az utóbbira utal. Csak a bíróról hangzik el, hogy „okos ember" (42). Ugyanakkor a változatlansággal járó „megelégedés" (az ok-okozati viszony köztük persze tisztázatlan) valamiféle bölcsességet sugall.

Lehet, hogy aki az iskolában szamár, az még bölcs ember lehet az iskolán kívül? Mindenesetre a szocializmus tanaival szembeni ellenálló képesség is ész kérdése.

[3] Tzvetan Todorov, *The Grammar of Narrative* = Tz. T., *The Poetics of Prose,* ford. Richard Howard, Oxford, Basil Blackwell, 1977, 108–119. A vélekedés elterjedtséghez lásd például Michael J. Toolan, *Narrative: A Critical Linguistic Introduction,* London, Routledge, 1988, 14.

A gyakorító elbeszélésben az derül ki, hogy a parasztok tudják, mi történne, ha bevezetnék a szocializmust, ami ebben a nem túl kifinomult megközelítésben azt jelenti, hogy „felosztanák az országot egyenlően az emberek közt". Nos akkor „egy hét múlva már megint nem volna egyenlőség, mert a könnyelmű korhely elköltené a maga részét, a szorgalmas igyekvő pedig megnagyobbítaná a magáét" (42). Az emberi természet ismerete alapján meg tudják mondani, hogy az egyenlőség követelménye ostobaság, amelyre nem lehet még rövid távon sem alapozni a társadalom működését. Képesek tehát egy gondolatkísérletet végrehajtani.

Csakhogy aztán megzavarja a fejüket egy történet az ausztráliai méhekről, amelyek az enyhe éghajlaton, ahol mindig virágzik valamilyen növény, nem gyűjtenek. Egy metaforikus gondolati modell alapján tehát képesek ugyanazt a gondolatkísérletet másképp is végrehajtani. Az állatok természetéről már csak azt gondoljuk, hogy állandó, de lám a megfigyelés azt mutatja, hogy az állatok természete is változik eltérő körülmények között. A szorgalmas méhecske nem szorgalmas, ha nem szükséges. Abból, hogy ismerjük az emberi természetet a jelen társadalmi viszonyai között, nem következik, hogy az emberi természet ugyanilyen lenne másféle viszonyok között is. Gondolom, ez a tanulsága a méhek történetének. Különben az elbeszélő és a bíró nem magyarázza el nekünk, mi a baj vele, pontosan miért „ostobaság" (44) ez. Csak az fogalmazódik meg, hogy „ki kellene verni a fejükből", de azt nem lehet, mert ezek „rettenetesen kemény koponyák" (44). A koponyák keménysége most negatívum, ha egyszer megváltoztatták a véleményüket, akkor ahhoz az új véleményhez ragaszkodnak csökönyösen. De a koponyák keménysége itt nem csak makacsságra utal. Nem biztos, hogy a koponya és a keménység itt metaforikus. A „kiverni a fejéből" kifejezést manapság leginkább úgy használjuk, hogy az ember a saját fejéből akar kiverni valamit, és ez elhomályosítja azt a jelentést, hogy fizikai erőszakkal bírunk rá valaki mást a viselkedése megváltoztatására. Egyáltalán nem biztos, hogy a narrátor azt javasolja, érvekkel győzzék meg a parasztokat a méhecsketörténet ostobaságáról. És ha ő fizikai erőszakot ajánl, akkor a koponyák keménysége éppen azt jelenti, hogy ezek az emberek képesek ellenállni az elnyomó erőszaknak.

Hogy mit is jelent a szocialista szervezkedés, azt elég töredezetten magyarázza el a bíró: „Blózik vasárnaponkint beszél nekik, felolvas és ők beszedik […], rendes összejöveteleket tartanak, pénztáruk van és tele vannak a maszlaggal…" (44). Ebből azért nem válik teljesen világossá, miért olyan fontos véget vetni a tevékenységüknek, miért akkora baj, hogy van szocializmus a faluban.

A szurdokújhelyi tanulmányút[4] elbeszélőjéről még az is kiderül, hogy „íróember" és politikus. Az otthoni nagytakarítás és a politikai interregnum miatt vidékre megy, meglátogatni egy alföldi nagyvárosban „bámulnokát", a helyi rendőrkapitányt.

[4] Mikszáth Kálmán, *Az én kortársaim,* Budapest, Révai Testvérek, 1908[2], II, 47–73. A továbbiakban a novellából vett idézetek zárójelben szereplő oldalszámai erre a kiadásra vonatkoznak. A helységnév helyesírását a címben modernizáltam.

A tanulmányokat pedig három részben foglalja össze: „Miért van szociálizmus Szurdok-Ujhelyen?"; „Medicina a sztrájk ellen"; „Hogyan támadnak a zavargások?" A „tanulmányok" azonban egyáltalán nem diszkurzív szövegek, hanem mind elbeszélések, amelyekben a narrátor előadja, miket látott Szurdokújhelyen. Az első ilyen rész nagyobbik felében Kozsibrovszky főispán mesél a helyi viszonyokról. Miután leszögezte, hogy Szurdokújhely olyan, mint az állatorvosi ló, mert itt „megvannak az országban előforduló összes betegségek", és ezeket fel is sorolja: „a pauperizmus, a földéhség, a tőke túltengése, megvan a szocializmus, az antiszemitizmus, az obstrukció iránti szimpátia, az úr elleni gyűlölet, a bigottizmus, csökönyösség, maradiság stb." (51), elmesél egy anekdotát Kovács Mihályról, a gazdag parasztról, aki valamilyen nagy adományt akart tenni a város javára, de Kozsibrovszky tanácsa ellenére, hogy egy alapítványból taníttassa a tehetséges gyerekeket, végül egy artézi kutat fúratott, mert „a tudomány már nagyon sok koponyát megzavart, de a tiszta víz még egyet sem" (54). Ezt a történetet Mikszáth már 1886-ban megírta *A parasztok* című publicisztikájában (és azután is többször bele-beleszőtte egy-egy szövegébe), csak akkor még Nagy Andrásnak hívták a hódmezővásárhelyi illetőt, aki egyébként a szájába adott mondás ellen később levélben tiltakozott is. Ezután viszont együtt látják Kovácsnét a mészárszékbe menni, és megtudják, hogy idén először vesz húst, mert kizárólag a férje nevenapján engedik meg maguknak ezt a luxust. Kozsibrovszky így vonja le a tanulságot: „Egyszer egy évben egy fontot. Húszezer forint évi jövedelemmel. Hát látod, ez az egész nagy titok. Ezért van Szurdokújhelyen szocializmus és pauperizmus" (56).

Ez a konklúzió kissé kifejtetlen, első pillantásra nem kézenfekvő, miért akadályozná meg a szocialista propaganda terjedését, ha a gazdag Kovács Mihály több húst enne. De ha összekapcsoljuk ezt azzal, amit a helyi birtokviszonyokról Kozsibrovszky korábban elmondott, hogy tudniillik az egész óriás határ „mind négyszáz emberé, aki ki nem ereszti a markából soha. A többi negyvenezer lakosnak nincs egy talpalatja sem és nem is szerezhet, mert a környéken mértföldnyi terjedelmű kötött uradalmak terpeszkednek" (52), akkor sejthető, mire gondol. Minthogy a város lakossága földművelésből nem tud megélni, hiszen nincs és nem is lehet földje, megélhetésüket a helyi ipar és kereskedelem biztosíthatná, de ahhoz az kellene, hogy legyen helyi fogyasztás. Minthogy azonban azok, akiknek pénze van, nem költenek, hanem nagyon takarékos, szegényparaszti életmódot folytatnak, senki sem tud megélni az ő fogyasztásukból. Az az implikáció, hogy ha a gazdagok jövedelmüknek megfelelő életmódot folytatva sokat fogyasztanának, megoldódnának a város fő problémái, meglehetősen naiv, és ha ehhez hozzávesszük, hogy épp a főispán, tehát a privilegizáltak egyike sugalmazza, hogy a nagy fogyasztás lényegében emberbaráti cselekedet, amellyel a gazdagok tulajdonképpen a szegényeket támogatják, akkor az elképzelés nagyon dzsentroidnak és patriarchálisnak vagy egyenesen cinikusnak tűnik. A narrátor egyébként nem kommentálja Kozsibrovszky konklúzióját, az első rész ennek a nagy igazságnak a kimondásával zárul.

A második rész címe mintha azt ígérné, hogy megtudjuk, mi a medicina a sztrájk ellen. Ebben Borcsánszky árvaszéki elnök levelet kap, amelyből megtudja, hogy bérelt földjein nem lehet betakarítani a termést az agrársztrájk miatt:

> A sógora írt egy lamentáló episztolát, hogy a szurdok-ujhelyi szociálisták bejárták a falvakat és rávették a parasztokat a sztrájkra. Most aranyért se kapni munkást, kukorica, krumpli mind künn rothad, fenyegetés, ígéret hiábavaló, a parasztok meg akarják szekírozni az urakat, és hogy nem segíthetne ezen semmi, csak a deres stb. (58)

A levél tartalmát nem egyenes idézetben közli a narrátor, de a helyzetből az következik, hogy Borcsánszky, miután maga csendben elolvasta a levelet, átadja Kozsibrovszkynak, aki felolvassa az egész tarokk-kompániának. Így adhat az elbeszélő rövid összefoglalást róla. A deres emlegetése tehát függő vagy szabad függő idézet a levélből. Ezután viszont egy látszólag asszociatív kitérő következik, amely vagy az elbeszélő akkori, vagy megíráskori, vagy valamelyik szereplő helyben, szóban előadott reflexióit tartalmazza:

> Hja, a deres! Ha még megvolna a deres. Vagy csak legalább a kaloda. Milyen derék bútordarab volt ez a régi berendezkedésben! Kis korában a bölcső szolgálta a nemesembert, nagy korában ez a két szerszám. De ha most akar valamit a paraszttal, a saját eszéhez kell nyúlni. (58)

Ez a nosztalgia a régi (de nem annyira régi) kínzóeszközök iránt talán ironikus, de erős jelzései az iróniának nincsenek. Az elbeszélő nem távolítja el magától azt az ábrándot, hogy a társadalmi feszültséget elnyomó fizikai erőszakkal lehetne legjobban megoldani. A medicina egyébként az lesz, hogy Borcsánszky kiviszi a földjeire a város legjobb cigánybandáját, és zenés-táncos „krumpli- és kukoricaszedést" rendez, amelyre a parasztok kíváncsiságból és mulatságból mind elmennek. A tanulság, amelyről „nemzedékek fognak regélni mosolygással: hogy a ravasz Borcsánszky sehogy sem kapván munkásokat pénzért, miképp végeztette el egy nap alatt minden munkáját ingyen" (63). A kulcsszó talán a „mosolygással". Egy kedélyes anekdotában oldódik fel a feszültség. Hogy nemzedékek fogják mesélni ezt az egyetlen esetet, az csak kiemeli a nyilvánvalót: nem ez a medicina a sztrájk ellen, ez pusztán egyetlen ravasz ember egyszeri ötlete, amely csak az ő adott problémáját oldotta meg egyetlenegyszer.

A harmadik rész a „Hogyan támadnak a zavargások?" címet viseli, és nagyjából azzal a tanulsággal jár, hogy narrátor ottani tartózkodása idején Szurdokújhelyen kirobbanó zavargások egyrészt jelentéktelenek, másrészt csak egy kisebb félreértésnek köszönhetők. A helyi rendőrkapitány (a bámulnok) nem meri bevallani a feleségének, hogy zsinórban a harmadik estét is vendégével kártyázva akarja tölteni, ezért kínjában azt hazudja, hogy a várható esti zavargások miatt készültségben kell lennie. Csakhogy egyfelől a felesége révén elkezd terjedni a pletyka a városban,

következésképpen rengeteg ember kimegy a főtérre megnézni a zavargásokat, másrészt maga a rendőrkapitány igyekszik magát is meggyőzni, hogy nem feltétlenül hazudott, hogy fennáll a veszélye a kraválnak. Ezért megkettőzteti az őrséget, minek következtében a rendőrök is elkezdik terjeszteni az esti hecc hírét. És estére tényleg tele lesz az utca emberekkel, akik egyre türelmetlenebbül várják a zavargásokat, amelyek sehogy se akarnak elkezdődni. De aztán mégiscsak:

> A nagy tolongásban egy ácslegény benyom a hátával egy kirakatablakot. A csörömpölésre rémület és elszántság vegyes érzései lepik meg a sokaságot. Egy kocsis fölszakít egy követ az utcai burkolatból és odavágja egy boltnak a vasajtajához. Nagyot kong a kő, mint az ágyú.
>
> – Hajrá magyarok! Csakugyan csináljunk valamit, ha már eljöttünk.
>
> Egypár kő röpül a megyeház kivilágított ablakai felé. Recsegnek, ropognak az üvegek, s hullanak le a szilánkjaik, mint a jégeső.
>
> Már-már belemelegednének, egy-egy fustély, fokos villan ki a szűr vagy a csurapé alól, amikor egyszerre lovak patkóinak csattogása hallatszik. Pál Feri érkezik kivont karddal, két lovasrendőrrel – a többi még valahol a városháza mellett kászmálódik.
>
> – Takarodjanak haza – kiáltja Pál Feri –, akinek az élete kedves!
>
> Mire a publikum vad futásnak ered és egy félóra múlva olyan csendes egész Szurdok-Ujhely, mint egy temető. (71–72)

A rendőrkapitány otthoni füllentéséből ered minden, de maga a rendőrkapitány két lovas rendőrrel el is tudja fojtani a zavargásokat. Az egészből ő maga profitál a legtöbbet, hiszen az elővigyázatosságból megkettőzött őrség miatt (ami nélkül zavargások se lettek volna) mindenki csodálja rendőri szimatát, a sikeres oszlatás miatt pedig bátorságát, hősiességét, noha sejthető, hogy ha nem a zavargásokat inkább nézni, mint csinálni vágyó tömeggel került volna szembe, nem lett volna ennyire sikeres. Akárhogy is, az események leírása éles ellentétben áll a másnapi újsághírekkel, miszerint „Szurdok-Ujhelyen óriási zavargás volt" (73).

Két szempontot érdemes itt kiemelni. Egyfelől hogy bármennyire minimalizálja is a narrátori szólam a zavargások jelentőségét, az mégis kiderül, hogy a zavargó, kormány-, zsidó- és egyházellenes hangulat nemcsak a „csőcselékre", hanem a város szinte teljes lakosságára jellemző. A rendőrkapitány felesége is azt mondja a készülő zavargások hírére: „Jól teszi" – mármint a csőcselék, ha készül valamire (65). Koczó bácsi, az öreg rendőr, amikor a parancsot kapja az őrség megkettőzésére, azt kérdi: „Lesz valami?", és szeme „az öröm kételyével" villan meg (66). Nem annak örül, hogy izgalmas rendvédelmi feladatra van kilátás, hanem maguknak a zavargásoknak. Később pedig úgy nyilatkozik a kocsmában: „sokért nem adnám most, ha nem volnék hivatalos perszóna, ha magam is csak közönséges ember lehetnék" (68). Maga a rendőrkapitány pedig úgy tudja: „A nép csakugyan fel van izgatva az újséglapok által." (66) Lehetséges, hogy végső soron a sajtó felelős az izgatott hangulatért,

de mégis milyen állapotban lehet egy kisváros, ahol a zavargások hírét mindenki izgatott örömmel fogadja, és ahol tényleg elég egy apró pletyka, hogy valamiféle zavargások tényleg kitörjenek? A narrátor mindennek semmiféle jelentőséget nem tulajdonít.

A másik érdekesség, hogy ehhez a történethez a narrátornak már fel kell adni tanúpozícióját. Itt a legkülönfélébb, általa nyilvánvalóan nem ismert személyek beszélgetéseiről tudósít, amelyeken nem volt jelen, sőt a rendőrkapitány gondolatait is ismeri. Az sem lehetséges, hogy az elbeszélés a rendőrkapitány beszámolóján alapszik, mert több jelenetnek ő sem lehetett tanúja. Mindazok alapján, amiket a tanú-elbeszélő személyesen is megtapasztal, nem tudná ilyen nagyvonalúan elbagatellizálni a zavargások történetét. Ehhez olyan előtörténetet kell összerakni, amelynek összes elemét az ábrázolt világban egyszerre senki, hangsúlyozom, senki nem ismerheti. Ezért van szükség a harmadik részben klasszikus mindentudó elbeszélőre. Ennek a fensőséges nézőpontjából lesznek jelentéktelenek a társadalmi feszültségek.

Ez a két szöveg nem tartozik Mikszáth kanonikus novellái közé, és a jelen tanulmánynak sem az volt a célja, hogy ezen a helyzeten változtasson. Annyi látszik, hogy kései pályaszakaszán Mikszáthot foglalkoztatta az agrárszocializmus akut problémája, de az is világossá válik belőlük, hogy a valódi társadalmi problémák megértésében nagyon kevéssé mélyedt el. Feltűnő, hogy munkáltatók és munkavállalók, az elit és a nincstelenek konfliktusát milyen kizárólagosan ábrázolja a kiváltságos rétegek szempontjából, ami nemcsak tematikusan, a diszkurzus és a tartalom szintjén nyilvánvaló, hanem az előadás narratív stratégiáinak szintjén is.

Mikszath_kotet.indb 88 2016.11.05. 11:01:29

Narratíva és novella

Mikszath_kotet.indb 89 2016.11.05. 11:01:29

Bárdos László

Történet híján, történetek között

Mikszáth *Fili*jéről

Nem éppen könnyű hozzáférni a *Fili* című elbeszéléshez. A szokottnál is több adalék, érdekesség, tudnivaló egészíti ki ismeretét, és ugyan mi jogon tagadhatnánk, hogy ezek valóban szükségesek az értelmező befogadásához, valamint részt vesznek jelentéstulajdonító műveleteink megképzésében?

Mindjárt az alcím (de még a címről is ejtünk szót): *Rajz a régi világból,* várakozást kelt, mégpedig valamiképpen nyugodt, szinte meghitt várakozást. A „rajz" meghatározását műfajnévként fogadjuk el: föltesszük, hogy ez az először a Pesti Hírlapban, 1902 februárjában közölt elbeszélő mű megfelel annak a szépirodalom és publicisztika között ingadozó kisepikai modellnek, amellyel (korántsem elsőként, de a legkörültekintőbb érveléssel) Schöpflin Aladár vélte megragadhatónak a mikszáthi narráció alapformáját – természetesen az anekdota mellett. És csakugyan: a *Fili* az imitált élőbeszéd hangján, szóbeli hagyományokra, családi emlékezetre hivatkozva jellemez egy típust, abból kiemel egy személyt, mint a leírt tulajdonságok kitüntetett hordozóját, s történetét poentírozva, csattanóra kihegyezve adja elő. Az egyszerű „rajzzal" vagy akár „anekdotával" szemben viszont a szóban forgó műben, mondhatni, elszaporodnak az olyan epizódok, amelyek külön-külön is csattanóban végződnek: mintha több történetet olvasnánk. Éppen Schöpflin 1941-ben kiadott, úttörő monográfiája, valamint a már inkább csak az ideológiai interpretációk, illetőleg a modernitás abszolútumát valló értékelések *után* következő korszak figyelt föl a mikszáthi narráció rétegzettségére, pluralitására, olykor pedig aleatórikusnak, improvizatívnak ható menetére. – A választott műre térve: kérdés, hogy *egy* „rajz"-e, vagy több: Fili apjának úgyszólván megvan a maga külön *fabulája;* az ő ravasz cselvetéseinek krónikája esetet sorol eset után, szinte a szóbeszéd kanyargó menetében; épp ezért aligha nevezhetnénk puszta bevezetésnek, expozíciónak fia történetéhez.

Ami „a régi világból" kifejezést illeti, ez is csak igen hozzávetőlegesen tájékoztat az események históriai ideje felől: bizonyos temporális indexek felbukkannak ugyan (például az, hogy Magyarországnak „nincs is királya"), de ezek meglehetősen elnagyoltak és szórványosak. Bár az elbeszélés kiindulópontja az, hogy a „régi világ mégis

csak őszintébb és szebb volt", „mikor még a magyar nemesúr maga tartotta el a saját elszegényedett rokonait"[1] – értsd: nem küldte az állam nyakára őket –, ez a szembesítő szándék menet közben visszaszorul a műben. Legalább kettős állapotrajzot részletez az elbeszélés, amelyben s amelyek között – ez is az utóbbi negyedszázad Mikszáth-értelmezéseinek egyik kulcseleme – az *ismétlés,* az *analógia* teremt narratív áthidaló alakzatokat. Fili alakját a gyermekkori emlékekből rekonstruálja az elbeszélő.

Lengyel Fülöpnek hívják a főszereplőt, vagyis lényét és magatartását egy szójáték határozza meg. Ő a „dupla lengyel", vagy miként az első folyóiratközlésekben adott cím is sugallta: *A kétszeres lengyel*. (Még kedvesebbé teheti a mai posztmodernitás neveltje számára a Pesti Hírlap-beli cím: *A mi lengyelünk*. Szerzők s címek boldog zűrzavara! Ugyanis Jókai regényének közlése egy időre félbeszakadván, Mikszáth új elbeszélését ugyanazon címmel közölték – noha egyébként a két műnek nincs sok köze egymáshoz.) Azért kétszeres lengyel a mi Filink, mert családi neve is az, ami a foglalkozása, tehát a „lengyeleskedés": hogy tudniillik elszegényedett birtokosként nemesi rokonainál éldegél, s jórészt velük tartatja el magát. A 19. század utolsó harmadában ilyenformán már tulajdonságjelölővé vált az a szó, amely eredetileg valóban Magyarországra vetődött *lengyel* menekültekre vonatkozott. A Fili identitását megalapozó szójáték tehát adakozó és csonkító, redundáns és reduktív egyaránt: a *kétszeres* lengyel csak épp *lényegileg, eredetét* tekintve nem lengyel.

A téma közkeletűnek számított akkoriban. Bisztray Gyula (a kritikai kiadás ide vonatkozó kötetének sajtó alá rendezője) joggal kapcsolta Mikszáth írását – többek között – Petelei Istvánnak *A vén nemes* című novellájához. Csakhogy ez a korábbi mű tömörebb is, drámaibb is, tragikuma és melankóliája pedig nyíltabb és egyöntetűbb, mint a *Fili* hasonló minőségei. Maga Mikszáth is több ízben fölhasználta a motívumot. Egyetlen példát ragadok ki most: a *Töviskes látogatóban* című elbeszélésének cselekménye hasonló helyzetből bomlik ki, szövege hivatkozik is a „lengyelkedésre". A történetben felvázolt „találós kérdésekre" azonban a csattanó egytől egyig választ ad; a *Fili*ben nem találunk ilyesfajta megoldóképletet.

***

A *Fili* sokáig nemigen keltette föl az értelmezők figyelmét. Zsánerszerű, hangulati elemeit méltatták; értékszerkezetének és történetformálásának feszültségeit, buktatóit alig. Pedig már első monográfusa, Várdai Béla kiemelte belőle a fahasonlatot, amely szinte *locus classicus*szá vált:

> Ostoba beszéd az, hogy mindenkit ki kell tanítani valamire és ki kell használni valaminek. Hát kell-e az erdő minden fájából okvetlenül szerszámot faragni?

[1] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XV, *Fili, Mindenki lépik egyet, A sipsirica,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1960, 10 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 15). A továbbiakban a zárójelben szereplő oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

> Csak abból, amelyik már a gyökerén kínálkozik rá. Arra is kell a fa, hogy a mókusnak legyen hol fölszaladni, leszaladni. Arra is kell egy-két gally, ahová a madár a fészkét lerakja, arra is, ahová a vándorló legény a tarisznyáját, kis pók a hálóját akassza. Szóval, mindenféle fa kell. Sőt olyan fa is legyen az erdőben, melynek még ennyi szerep se jut. Csak éppen hogy ott van. Megnő, susog, zörög, hajladozik egy-kétszáz esztendeig, aztán visszarothad a földbe. Ami erőt, zsírt kiszítt onnan, visszaadja annak a saját szétmálló testével. És hát minden úgy van a végén, mintha semmi se történt volna. Se a fa nem vesztett, se a föld nem vesztett. (10–11)

Ehhez a szöveghelyhez fűzött észrevételeket Németh G. Béla *Az eszmélkedő, kései Mikszáth* című tanulmányában.[2] Bölcseleti irányzatok, lélektani elméletek sokaságát társította hozzá; felsorolása azóta maga is afféle *locus classicus* lett az újabb Mikszáth-irodalomban. Ezúttal elegendő annak hangsúlyozása, hogy Mikszáth példázatsora mindenekelőtt s már eleve az egyén, a személy, a létező *rendeltetését* tagadja, *célszerűségét* s *célelvűségét* kezdi ki. Sajátos kiindulópont egy történethez: mintha már előre relativizálná a történendők horderejét, hatását, funkcionalitását.

***

Ha már az előbb idézett passzus olyannyira kiemelkedett a szövegből, fordítsunk figyelmet ezúttal az egyébként is meglehetősen kis terjedelmű elbeszélés néhány rövidke részletére. Ha távolról is, de azt a módszert igyekszünk követni, amelyet Jean-Pierre Richard *microlecture*-nek nevezett, és gyakorolt is hasonló című könyvében. (Megjegyzés a *Fili* terjedelméhez: a kritikai kiadás a „regények és nagyobb elbeszélések" közé sorolta, de főszövege kevesebb, mint huszonnyolc oldal. Maga az író a *Mikor a mécses már csak pislog* című és *Elbeszélések* alcímű kötetébe illesztette 1903-ban.)

A narrátor természeti metaforasora a főszereplő hagyományos, külső-belső bemutatása *után* következik. Előbb megtudjuk róla, hogy „a természet csodálatos erőt adott a karjaiba és fogaiba". Erőművészi mutatványainak felsorolását a következő példa zárja be: „karjaival pedig akármikor megfogta a rohanó bika szarvát és megállította: »Hopp, egy szóra, hékás!«" (10). Fili tehát jócskán különbözik a mintaképként vagy típusrokonként olykor fölemlegetett szereplőktől: a megroskadt, elgyöngült Ófalusi Kardoshoz (Petelei hőséhez) vagy a furfangos, de zsíros, elpuhult Töviskeshez képest valóságos Herkules. Csak éppen olyan Herkules, aki parlagon heverteti erejét: így akarta a természet, az elbeszélő sugallata szerint.

Herkules – vagy netán Toldi Miklós? A mikszáthi szöveg nemcsak a bika megfékezését, hanem még a mozdulatok leírását is majdnem szó szerint a *Toldi* kilencedik énekéből idézi. Támogatja ezt a rokonítást a tétlenségre kárhoztatott erő motívuma is, amely oly lényegi funkciót tölt be Arany művének mintegy első felében.

[2] Németh G. Béla, *Századutóról – századelőről: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1985, 120–123.

S habár Lengyel Fülöp bikacsöndesítő felszólítása inkább kedélyesen, sőt tréfásan cseng („Hopp, egy szóra, hékás!"), szemben a *Toldi* heroizmusával, az *egész mű* ismeretében kénytelenek vagyunk újra a nagy hőskölteményre gondolni – igaz, később már mindinkább a *Toldi szerelmé*re. Túl a szövegnek kétharmad részén, íme, történik valami Filivel: olyasmi, ami (akár) egy történet kezdőpontja is lehetne. Egy házi mulatságon a szép Liszkayné megsúgja neki, hogy ő bizony valamikor „szemet vetett" Filire: „No, hát én voltam, Fili. Elmúlt. Másé lettem. Mert te nagy mamlasz voltál" (20). Fili megrendül, de ezután inkább kerüli, mintsem keresi az asszonyt. Mikor a nő hosszú évek múltán megözvegyül, a mindig segítőkész szegény rokon hozzá hurcolkodik, de elnyomott szerelmi vágya ekkor már nem teljesülhet. A nagy erejű zsánerfigura a maga kettős szerelmi tévedésével most mintegy a *Toldi szerelme* hősének hibáját, vétkét ismétli meg, dzsentris-rusztikus időbe és környezetbe ültetve át a lovagi bűnt és bűnhődést. De még a végkifejletben is felvillan a hasonlóság: az elbolyongó Fili mintha az a *másik* volna „Toldi azonképen, hegyet erdőt bújván".[3]

Noha elképzelhető, hogy az Arany János-i archaikus hős eme kései, kisszerűbb, profánabb alakváltozata is hozzájárulhat a nagy „költői elbeszélés", a Toldi-trilógia újraértelmezéséhez, számunkra most közelibb tapasztalat a *Fili* című Mikszáth-történet sajátos történetietlenségének percepciója. Hivatkozzunk ismét egy röpke idézetre. Filinek és a szép Liszkaynénak ama bizonyos szóváltását egy másik beszélgetés készítette elő. Újfaluban „mindenkinek el kellett mondania az élettörténetét. Filit is unszolták. – »Nekem nincs élettörténetem«". Az asszonyok pedig még így faggatták: „Hát nem volt önnek soha semmi külön regénye?" Amely kérdést a férfiak ekképp konkretizálnak: „De csak volt valamikor szerelmi viszonyod?" (19).

Mikszáth tétova hőse három szóval szembesül tehát, amelyet a helyzet dinamikája szinonimasorrá avat: „élettörténet", „regény" (valakinek a regénye), „viszony". Mindhármat elhárítja magától, és az elbeszélés bizony olvasható úgy is, mint e tagadás narrativizálása: a történet többször, több fázisban is útnak indul, de mindannyiszor elakad, vagy kitérül az eredeti irányból. Hogy ezek az „élettörténetet" számon kérő rokoni faggatózások mennyire önreflexív, mondjuk „alkotástani" tropológiává fordíthatók le, azt egy későbbi mozzanat (cselekménymozzanat?) is igazolja: a már korosodó legényember végre fölkeresi Szaláncon a megözvegyült asszonyt, hogy egy időre vigyázzon rá és birtokára. „Fili hát ott maradt. Eleinte szokatlan volt neki […]. Valami jelenettől tartott" – olvassuk (22). Később Fili már „olyanformát is érzett, hogy valami nagy dolognak kell történni. […] A természet is előkészült rá" (23). És a narrátor részletezi is az egyetemes várakozást, ironizáltan patetikus természeti képeket felsorolva. Csakhogy a

[3] Arany János, *Toldi szerelme,* VI. ének, 62. sz. = A. J., *Elbeszélő költemények,* szöveggond. Keresztury Dezső, Keresztury Mária, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 548 (Arany János válogatott művei, 2).

> *nagy jelenet* nem akar bekövetkezni […] Fili most már nem hogy félt volna a *nagy jelenettől,* de azon vette magát észre, hogy várja. Ha nem is az egészet (mert az sok volna egy embernek egyszerre), de legalább valami részét […]. (23)

Valóban, a történetmondás is adós marad a „nagy jelenettel", az olvasó pedig ilyenformán Fili helyébe képzelheti magát. A várva várt jelenet ugyan nem, egy *epizód* azonban bekövetkezik. Fili saját birtokhoz jutna, s most már arra kezd várni, hogy az asszony marasztalja Szaláncon. Tudhatjuk, hogy egyik anticipáció sem igazolódik. Fili az asszonyt egy fiatal mérnök oldalán találja bizalmas kettesben, ő maga pedig világgá ered.

***

Nemcsak a jelzett fordulatok és ellentétek kezdik ki az elbeszélő folyamat egységét. A kisebb nyelvi szakaszok is minduntalan ellentétes viszonylatokra bontják a linearitás folyamatosságát. Még a főszereplő premisszaként szolgáló alapmeghatározásában sem lehetünk egészen biztosak. Már hallottuk, mennyire tétlen, dologtalan, hallottuk, hogy lényegében nem is ért semmihez: de azután egyszer csak azt olvassuk, hogy „azonfelül egész nap tett-vett a Fili valamit, dohányt vágott vagy sárgarépát tett közé, hogy nedves legyen […] írótollat faragott a penecilusával, birkákat bélyegezett odakünn, borért ment a pincébe" (17), és így tovább. Igaz, hozzáteszi az elbeszélő, hogy „de már nagyobb dologra nem volt alkalmas". Ámde mi is lett volna ilyen „nagyobb dolog"? Nos, „még vadászni se járt" (17). – Hát persze, a vadászat.

Aztán meg a narrátor arról biztosít bennünket, hogy „Fili járatos a *rokonologiában* és rögtön megérti a dörgést" (17). Honnan is tudhatnánk Mikszáthnál, hogy nem fontos tudomány-e az a „rokonologia"? Kivált, ha segítségével „megértjük a dörgést", azaz rájövünk, hogyan kell cselekednünk.

A szó- és nyelvjátékok nemcsak a cím- és névadásba avatkoznak bele, hanem a történetmondás egyes pontjain is zavarba ejthetik az olvasót. Például a Filihez intézett szavakban. Maga Fili alig beszél, inkább csak *válaszolgat* – ha egyáltalán. Valószínű, hogy ezért is sikeresebb nála a mérnök, aki „Liszkaynénál […] egy kicsit *szétbeszélte* az asszonykát. Nagyon szellemesen tudott csevegni" (24; kiemelés tőlem – B. L.). De még Liszkayné gyerekei is hatásosabb csevegők. Parancsolgatnak Fili bácsinak: „Fordítsa föl az asztalt…"; „Fordítsa föl a tálat". Végül: „Fordítsa föl most már a mamát is, Fili bácsi." (A mondókát feleségétől hallotta Mikszáth, leszámítva persze az utolsó kérést, amelyre már az *elbeszélőnek* volt szüksége.) Erre a szemtelenségre immár válaszol Fili, de mennyire inadekvát módon: „Nem látjátok, hogy a mama milyen szomorú." Hiába, Filin ezúttal nem segített a „rokonologia".

Amiképpen a gyerekszáj nyelvi automatizmusa rejtett tendenciát árult el, s a szereplőnek ellentmondva beszélt, úgy ellenkezik olykor a narrátori szólam is az elhangzott vagy akár el nem hangzott közlésekkel. Vagy önnön szólamával is netán?

Fili ügyetlen, későn ébredő, tétova szerelme anekdotikus részlet, zsánerjelleg, vígjátéki hatáselem is lehetne. Elegendő azonban néhány leíró és kommentáló közlés ahhoz, hogy aláássa ezt a szerkezeti kiépülést, és drámai, időnként tragikus ellenponttal kísérje a történéseknek egyébként majdnem harmonikus, kiegyensúlyozott rétegét. (Ennyiben különbözik például *A jó palócok*-beli elbeszélésvilágra jellemző, nyíltabban drámai történetmondástól.)

Láttuk, Filinek nincs élettörténete, és hiába vár a „nagy jelenetre". Az *elbeszélés* révén viszont nagy pillanatokban, válságos tünetekben van része.

Az asszonytól való elválás előtt „a lelkében forrt valami. Birkóztak benne a gondolatok. Mártogatta a szívét az elméje játékaiba; kétszer keserűbe, egyszer zsongítóba…" (27). A kéziratban Mikszáth még így fogalmazott: „lelkében forrt valami, *cukor és méreg összevegyülve. Boszorkány étel*" (191). Mennyivel súlyosabb, egyszerre romantikusabb és modernebb a véglegesre javított változat. A természet anyagai és folyamatai, amelyek eddig példázatokként sorakoztak fel, váratlanul démonikussá válnak, egyszersmind annyira eluralkodnak a *személyen,* hogy személytelenítik.

Amikor pedig a zaklatott férfi hölgyének keresésére indul: „Aztán ment-ment a kavicsos utakon, a susogó hársak között, a feje zúgott, az ezernyi bogár is zúgott a levegőben, muslincák kergetőztek, egy légy ringatta magát egy pókhálón" (27). Félelmes fejzúgás ez, hiszen ezernyi bogár *zúgása* erősíti fel! Az az összhang teljesedne itt is, amely, mondjuk, a korábban idézett híres természeti leírásban? Ott kellett egy-két gally, „ahová […] kis pók a hálóját akassza". Nos hát, ha az a leírás Fili álcázott arcképe volt, ez a *hasonmás* a kedélyes elbeszélés során kegyetlenül megváltozott: „a pókhálón" ezúttal „egy légy ringatta magát". Szakadékokon vezet át ez a jóízű elbeszélés, ha ugyan átvezet. A „lengyelkedésből" is mi lesz? Filit egy méhraj után küldi a rajtakapott asszony, Fili elindul, és eltűnik: soha többé nem látja senki. Az adomaízű figura villámgyorsan és örökre olyan alakszimbólumokba olvad bele, mint a bolygó hollandi, a bolygó zsidó, az elveszett, elüldözött ember.

Ez az eltűnés sötétebb és tragikusabb *A piros harangok* kisgyermekének természetbe olvadásánál is.

***

A *Fili* mindenesetre szokatlan korának irodalmában. Figuratív szólamai rendre egymás ellen szegülnek, és végső soron – azaz már *majdnem* elejétől fogva – összekuszálják a műnek *eredetileg* tisztán felajánlott és körvonalazott műfajiságát is.

Ezek a szólamok legvégül átadják Filit a mesének. Az olyan kísértethistóriák légkörébe burkolják, amilyeneket fölöttébb kedvelt Mikszáth Kálmán. – „Ijedős utasok" még most is Lengyel Filinek vélnek egy-egy elsuhanó árnyékot. Az utolsó mondat így hangzik: „De nem valószínű – mert a Fili most már volna vagy száz esztendős."

Mi azonban, ha jól olvastunk, nem nyugodhatunk meg; még további száz-egynéhány esztendő múltán sem.

Bengi László

A birtoklás viszonylagosságának elbeszélései

Mikszáth Kálmán: *A jó palócok*[1]

A jó palócok címadása nem éppen bonyolult, alighanem leleményesnek sem igen mondható. A mondatértékű *Hová lett Gál Magda?* kivételével a címek többségükben egyszerű jelzős, gyakran birtokos szerkezetek. A kritikai kiadás által fölsorolt változatok mindeközben azt mutatják, a kötet összeállítása során Mikszáth tudatosan módosított a korábbi címeken, nemegyszer éppen a birtokos szerkezetek rovására: így lett *A Filcsik uram bundájá*ból a többi közül némiképp szintén kiugró, az egyhangú nominális megjelölések után kifejezetten emfatikus hatást keltő *Az a pogány Filcsik, A (kis) Andris csizmái*ból *A kis csizmák, A Sós Pál esküvésé*ből *A néhai bárány.*[2]

Többféle magyarázat is adható a címek változtatásaira, a birtokos szerkezetek arányának csökkentésére a kötet végleges összeállítása, a szövegek egybecsiszolása során. Egyfelől a könyvben egymás mellé sorolt novellák kapcsolatát aligha volt szükséges külön is jelölni a címek olyan párhuzamával, amely ugyanakkor sugallni volt képes a lapok hasábjain szórtan megjelent szövegek összefüggését. Picit egyszerűbb, ám nem gyöngébb indokként ez akár úgy is hangozhatnék, hogy a kötetbe rendezés nemhogy kiemelte, de egyenest túlzásnak mutatta a címadás egyneműségét. Mikszáth nem tompítva a címek hasonlósága által jelzett egységességet, a nyelvtani alaptípusok némi váltogatásával enyhítette a folyóiratból könyvvé váló munka paratextusainak monotonitását.

Másfelől viszont e leginkább gyakorlatinak vehető érv mellett egy elméleti árnyalatú olvasási lehetőség is fönnáll: a birtokviszonyok módosítása, illetve a megmaradt birtokos szerkezetek afféle rejtettebb, hol előtűnő, hol eltűnő értelmező fonallá formálása azt is sugallhatja, hogy a birtoklás *A jó palócok* rövid szövegeiben mégsem oly egyértelmű, mint az elsőre vagy egy-egy folyóiratközlés alapján fölsejlik. A birtokviszony magátólértetődőségének helyébe így a birtoklás viszonylagosságának tapasztalata lép, olyasféle olvasói beállítottságot feltételezve, illetve teremtve meg,

[1] A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

[2] Összefoglaló fölsorolását lásd a kritikai kiadásban: Mikszáth Kálmán, *Elbeszélések,* VI, *A tót atyafiak, A jó palócok,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1968, 441 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 32). A továbbiakban a zárójelben szereplő oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

Mikszath_kotet.indb 97 2016.11.05. 11:01:30

amely a birtokviszonyban immár nem a tulajdonlás puszta tényét veszi észre, hanem benne és általa egy valódi, a rejtettség és a tilalmasban járás motívumaitól sem mentes viszony kibontakozásának a folyamatára és játékára válik figyelmessé. Ekként pedig a birtokos szerkezetek az elbeszélés és az elbeszélt világ nagyon is bonyolult összefüggéseire vetnek fényt: némelykor közel sem egyértelmű, ki birtokol mit, másutt a nyelvtani szerkezet birtokosa az elbeszélés során tulajdonképp elveszíti a címben jelzett tulajdonát, vagy megint más helyütt a birtoklás éppenséggel megfosztottságot – avagy a hiány formái közötti mozgást – jelöl. A birtokviszony kiemelése (és elrejtése) ezért a megragadhatóság többszörös problémáját is exponálja.[3]

A novellaciklus majdnem minden szövegében megjelennek a birtoklás társadalmi vagy gazdasági aspektusai. Különösen olyan elbeszélésekre gondolok, mint a birtokviszonyt a földrajzi név idézőjelbe tett szókapcsolatába transzformáló-távolító *A „Királyné szoknyája”,* a birtokosra éppen nem utaló, ám a vagyoni jellegű tulajdonlás kérdéseit nagyon is firtató *A kis csizmák, A néhai bárány* vagy akár *Az a pogány Filcsik,* de ezen a vonalon haladva – átvittebben, főként az emberi-szociális kapcsolatok világára helyezve át a hangsúlyt – *A gózoni Szűz Mária* is beilleszthető a sorba. Méltán kerülhetnének tehát a figyelem előterébe a társadalmi vagy gazdasági vonatkozások, a következőkben mégsem ezekre helyezem a hangsúlyt, hanem a birtokviszony értelmezésének narratív és antropológiai összefüggéseire.

A jelentés birtoklása

A jó palócok rövid történeteinek olvasója gyakorta érezhet ösztönzést arra, hogy első értelmező fölvetéseit felülbírálja és újragondolja. A szövegek rendszeresen játékot űznek olvasóikkal, a szó szerinti és a jelképes értelmet többször is egymásba fordítva, illetve váltogatva, avagy egy motívum különböző – általában egyaránt megszokott – metaforikus jelentései között jószerével szeszélyesen ingadozva. Ennek hatására a többé-kevésbé halottnak tetsző, de csak tetszhalottnak bizonyuló metaforák életre kelnek, elhomályosult metaforikusságuk ismét érzékelhetővé válik.

Timár Zsófi címbe emelt özvegységét az elbeszélő nyitó mondatai nem cáfolják. A fordulatot az „Itt hagyta a férje kegyetlenül, gonoszul” mondat hozza meg (115), amely sajátos értelmezői zavart kelt, egyszerre feszültséget teremtve és csigázva az érdeklődést. Hiszen az „itt hagyta” még bőven gondolható a halál bevett metaforikus leírásának, de már hogy egy férj miért éppen a halálában bizonyul kegyetlennek és gonosznak s kevéssé részvétet keltőnek, az sokkal inkább az elbeszélést mozgató, annak tétet adó, mert magyarázatra váró talány narratív szerepkörét tölti be. S a következő mondatból máris kiderül, hogy az értelmezői elbizonytalanodás és az ebből

[3] A birtoklás viszonylagossága a megragadhatóság kételyein keresztül a tudás lehetőségének még érintendő problémájáig terjed. Az utóbbi kérdést széles távlatban tárgyalja S. Varga Pál, *Mikszáth „tudásregényei”,* Tiszatáj, 2011/11, 52–79. Lásd még Arató László, *Mikszáth, a nagymester,* Iskolakultúra, 1999/12, 25–28.

fakadó várakozás teljesen helyénvaló volt: az olvasónak a történetről addig alkotott képét fenekestül föl kell forgatnia. Hiszen az „itt hagyta" nagyon is szó szerint veendő, az özvegység viszont annál inkább metaforikusan. Mindez a szöveg elején elég gyorsan történik ahhoz, hogy egy időben csillapítsa az elbeszélés tétjét kutató és a történet kereteit kitapogatni igyekvő olvasó természetes nyugtalanságát, illetve keltse föl gyanakvását, hogy ennyire mégsem lehet egyszerű a helyzet. Mire az írás végére érünk, a helyzet valóban ismét feje tetejére áll: a zárlat mégiscsak a legkézenfekvőbb befogadói várakozást teljesíti be, és a novella Timár Zsófi özvegységének történetét adja elő.

Amint az elbeszélésben kétszer is fölcserélődik a szó szerinti és a metaforikus értelmezés érvényessége, úgy Timár Zsófi is kétszeresen lesz özvegy a rövid szövegben. Ez pedig olyannyira közel hozza, kölcsönösen egymást helyettesítőnek mutatja a szó szerinti és a metaforikus jelentéseket, hogy azzal e kettő határát mindkét irányban átjárhatónak és igen vékonynak állítja be, lényegében föl is számolja.

Hasonló, habár jóval kiszámíthatóbb folyamat bontakozik ki a *Szücs Pali szerencséjé*nek lapjain. A címben foglalt szerencse vonatkoztatható a sikeres lánykérésre, a kilátásba helyezett kedvező földbérletre, netán általánosabban arra a – novella előtörténetét képező – jellemváltozásra, amelynek során a korábban dorbézolásairól ismert szereplő a falu dolgos és megbecsült tagjává lett, illetve egész konkrétan akár a négylevelű lóhere fölfedezésének apró cselekménymozzanatára: „Szücs Pali egy négylevelű lóherét pillantott meg […]: lehajolt utána… szerencse az… letépte" (133). E rövid, önálló bekezdést alkotó részlet három pontok közé ékelt megjegyzéséről („szerencse az") nem dönthető el teljes egyértelműséggel, ki is mondja: az elbeszélő minősíti ekként jó előjelnek a leírt eseményt, vagy a narrátori szólam a szereplő (belső) beszédét emeli és olvasztja magába, egyszersmind az irónia lehetőségét rejtő távolságot véve a véletlenek babonás értelmezésétől. Nem sokkal ezt követően azonban a „szerencse" – tartozzék bármely szólamhoz – már nem az események megélésének babonásan bizakodó modalitására utal, hanem magát a négylevelű növényt illető névként szerepel: „Gondosan betette erszényébe az ezüst forintosok közé a szerencsét" (133). Jóllehet a korabeli olvasók e mondatban talán semmi különöset nem éreztek, a mai befogadó számára az elvont fogalom konkrét jelentés-összefüggésben történő használata szokatlan, ironikus hatású lehet.

A *Szücs Pali szerencséje* cím vonatkoztatási mezője tehát a szöveg viszonylag korai pontján a lánykérőbe menet talált, majd az éjszakai mulatozás során elejtett és eltaposott négylevelű lóherére is kiterjed. Ez azonban olyan fordulat, amelynek éppenséggel komoly ára van. Ugyanis a szerencse mint a lóhere megtalálása vagy mint maga a négylevelű lóhere igencsak mást mond magáról a szerencséről. Míg az előbbi esetben váratlan, nem kiszámítható vagy előre jelezhető eseményről van szó, amely ilyeténképpen nem áll az ember uralma alatt, és amely fölött nincs hatalmunk, addig az utóbbi esetben a szerencse úgy képzelhető el, sőt akként képződik

meg, mint egy konkrét, birtokolható dolog. Ám amit birtokolni lehet, azt el is lehet veszíteni, az az adásnak és vételnek ellentett folyamataiban egyaránt részt vehet, annak tehát van, de legalábbis lehet ára, amelynek megfizetése nemcsak a véletlen siker gyümölcse, hanem kitartó és szorgalmas munka, tartás és elszánás eredménye is, olyasféle adásvétel része, amely mérlegelésen és felelős döntésen alapul. Márpedig a történet – higgye bár elsőre az olvasó a cím alapján – nem a szerencsés véletlenek sorozatát járja be.

A négylevelű lóhere nem a megtalálása által lesz kedvező előjel, hanem mint a szerencse afféle címkéje vagy bilétája válik e fogalom értelmezőjévé. Innen tekintve nem ellentétes a várakozásokkal, hogy a történetben szigorúan véve a jó előjelek sejtette sorsalakulás összes rétege törlődik, visszavonódik. Hiszen a hangsúly ekként már nem annyira a szerencsés eseményekre esik, hanem a címben foglalt birtokviszonyra mint olyan szerkezetre helyeződik át, amely nem nélkülöz minden veszélyt: a birtoklás természetes módon magában foglalja a tulajdon elvesztésének a lehetőségét is.

A novella némiképp didaktikus végkicsengése ebből a szempontból alig több, minthogy mindenki felelősséggel bír saját sorsa iránt, vagyis az ember alapjában a maga szerencséjének kovácsa. De ha így van, mi szükség volt kétféle jelviszony szembesítésére? Vajon nem inkább arról van szó, hogy a szerencse babonás és végső soron észelvű jelentése, a körülmények alakulása és az egyén szándéka, a sors kiszámíthatatlan bizonyossága és az ingóságok bizonytalan tulajdonlása egyaránt belejátszik a történések menetébe és az okok fölfejtésébe? Ha viszont a szerencsét többféleképp lehet érteni, ha az események bekövetkezése nemcsak a sorsformáló emberi akarat és szándék, vagyis a tulajdonnal való felelős sáfárkodás vezérlő elve mentén magyarázható, de a váratlan véletlenek játéka is befolyással bírhat rá, akkor vajon Pali bukása mindenestül az ő hibájának róható föl? Szücs Pali természetesen nem menthető fel. De azt jelenti-e ez, hogy mindenestül el is ítélendő? Innen nézve a zárlat *nem pusztán* részeg képzelődés, de téttel bíró, mert az ember cselekvési lehetőségére, önmaga meghaladásának képességére vagy éppen kikerülhetetlen birtokoltságára figyelmező kérdés: „Ködös fejét gondolkozva hajtotta le egy szuszékre… Hátha nem is volt ő Gózonban, hanem csak úgy álmodta az egészet?" (135).

A jelentés változása és változékonysága, ingatag jellege a ciklus szinte mindegyik darabjában több-kevesebb hangsúlyt kap. A *Galandáné asszonyom* szóba is hozza, hogy ugyanaz a kifejezés más életösszefüggésbe ágyazottan teljesen mást jelenthet.[4] Ami az egyik helyzetben jelentéssel is alig bíró mellékkörülmény, az más esetben az emberek életét döntően befolyásoló, még a halálon túl is ható erőnek bizonyulhat:

[4] Mikszáth szemléletmódjának, nyelvi tapasztalatról alkotott képének erős kontextuális jellegét hangsúlyozza Hajdu Péter, *A nyelvi heterogenitás, a tökéletes nyelv és a megértés problematikája Mikszáth Kálmánnál = Az elbeszélés módozatai,* szerk. Józan Ildikó, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Budapest, Osiris, 2003, 214–229.

> Ez a szó *mosott,* nem jelent talán a szalonokban semmit, de a köznépnél az egy viszony. Aki az agglegényre mos, az annak az agglegénynek mindene, az a kísérő árnyéka: megbecsüli, ha él, megsiratja, ha meghal. Egy házasság az, melyet nem az eskü, hanem egy csomó gúnya köt össze. (138)

Igaz ugyanakkor, hogy az, ami kezdetben a jelentésbővülés és -szűkülés dinamikus tapasztalatában részesíti a befogadót, az újraolvasások során könnyen elveszítheti érdekességét, sőt akár már az első olvasás során is kiszámíthatóvá válhat a mind több, egy irányba mutató előreutalás révén. Vezessen bár a mosás, az özvegység, a szerencse eltérő értelmezéseinek összeszikráztatása szó szerinti és metaforikus jelentés, emberi felelősség és kiszolgáltatottság, birtoklás és birtokoltság összetett viszonylataihoz, nem mindig könnyű szabadulni attól a benyomástól, hogy a novellák egyszerű-átlátható cselekménye és poétikai alapötlete nem annyira esztétikai tapasztalatként, mint inkább elméleti kérdésként körvonalazza ezeket. Ámde olyan körvonalakat rajzol ki, amelyben más motívumok – sokszor éppen nem a látványosan előtérbe állított elemek – értelmezési lehetőségei annál összetettebbé és nyitottabbá válhatnak. Különösképpen ide tartozónak vélem a színek gazdag és árnyalt játékát majdnem mindegyik novellában vagy búza, élet és haj rétegzett kapcsolatát egymással és többszörös bibliai előképeikkel a *Péri lányok szép hajáról* című történetben.[5]

Szó és tett birtoklása

Ahogy némely motívumok eltérő jelentéssíkjait kevésbé hierarchikus, mint inkább kölcsönös és kétirányú kapcsolatok fűzik egymáshoz, úgy ezzel szoros összefüggésben szó és tett viszonya sem bizonyul mindenkor magától értetődőnek. Ismét egyszerű kérdést lehet a háttérben sejteni: mire képes a nyelv, meddig terjed egy szó ereje és hatása? *A jó palócok*ban általában igaz, hogy a szó tettet jelent, cselekvést hajt végre. De vajon mikor és mennyire érvényes, hogy a cselekmény is a szavak hatására halad kibontakozásának irányában, más szóval a történések a kimondottak következményei?[6] A szó hatalmának problémája egyszersmind a mitikus vagy babonás világértelmezés érvényességének vagy érvényvesztésének kérdését is feszegeti.

*A bágyi csodá*ban a szárazság miatt a malomban várakozó asszonyok árgus szemekkel figyelik Gélyi János és Vér Klára első közeledési kísérleteit, és rögvest éles

[5] A novellában kibontakozó metaforikus hálózatot egyszersmind férfi és nő hol egybeolvadó, hol szétváló – nyilván szintúgy metaforikusan is olvasható – beszédszólamainak viszonya árnyalja.

[6] A *Bede Anna tartozásá*ban például nem föltétlen csak az tehető kérdéssé, hogy a természet-, illetve környezetleírások metaforikusak-e, vagy sem, hanem az is, hogy a szereplők hangoltsága határozza-e meg a környezet leírásának távlatát, vagy inkább fordítva: a külső körülmények alakítják-befolyásolják az előbbit. Ráadásul a – történéseket előrevetítő, illetve azokhoz idomuló – leírások kérdés és felelet sajátos váltakozásába rendeződve azt a problémát is fölvetik, vajon e passzusok a cselekmény irányának kiformálásában is közrejátszanak, vagy szerepük főképp csupán illusztratív.

szavakkal ostorozzák őket: „Észreveszik… hogyne… az őrlő asszonyok az odanézést is, a visszanézést is. Szóba rakják… hogyne… s amit nyelvük érint, nyomban feketébb lesz" (128). Ez a rövid bekezdés megítélésem szerint kiállja a többszöri újraolvasás próbáját, és a jelentés-összefüggések gazdag hálózatát hozza létre. Újfent észre lehet venni benne a szó szerinti és metaforikus jelentések közötti lebegést mind a „szóba rakják", mind a „nyelvük érint" kifejezésekben, amennyiben elvontat és fizikai érintésen-érintkezésen nyugvó konkrétat társítanak, a nyelvre pedig egyszerre utalnak a beszélés folyamataként, az ennek során működő szervként, sőt olyanfajta dologként, a szavak afféle tárgyiasulásaként, amely ilyenképpen a fizikai-tárgyi világ részévé, abban ható erővé képes válni. Hasonló, bár talán könnyebben fölfejthető részlet szerepel egyébként *A néhai bárány* nyitóképében is: „amennyi itt a rossz nyelv, százan is kinyújtják lapátnak, hogy a mások becsületét hordják el rajta" (98).

A nyelv feketítő hatása *A bágyi csodá*ban kétféleképpen is érvényesülni látszik. Rögtön a következő mondat – igaz, némi ironikus távolságtartással, amely a hasonlításból ered egyfelől, másrészt, paradox módon, a kívülálló és pletykát megítélő elbeszélői nézőpontnak a szereplői látókörhöz való közelítéséből – az ég feketedésével, a várva várt eső közeledésével is összekapcsolja a(z asszonyi) nyelv cselekedtető erejét: „De nini, mintha ők beszélték volna hirtelen azt a sötét felhőt, egyszerre elborítja nyugat felől az egész égboltot" (128). Elbizonytalanítja azonban ezt a hatást az időjárás-változás egy másik, az elbeszélő által korábban is említett, de most jelöletlen szereplői idézetként megismételt okozati magyarázata: „De 'iszen mégse bolond ember Kocsipál Gyuri, hogy elégette a szentmihálylovát" (128).

Az időjárási jelenségek tehát kétszeresen is babonás indoklást nyernek. Könnyű lenne úgy érvelni, hogy a két magyarázat hitelteleníti egymást. Egy efféle értelmezés azonban jócskán elfeledkezni látszik a fölidézett részletek kompozíciós szerepéről, nevezetesen a bágyi csodával való összefüggéséről. A Bágy folyásának visszafordulása persze olyan motívum, amely kapcsán az olvasó nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy sejthetően, pontosabban sejtetetten a cselekmény egy elhallgatott eleme – János és Klára együttléte – helyett áll. A novellában szorosan ehhez kötődő fizikai magyarázatot is kapunk a jelenségre, amely eszerint a jelzett eseményekre lehetőséget biztosító férfiúi furfang egyfajta mellékhatása. Csakhogy van egy másik, a szöveg legelején előlegezett ok is: a Bágy azért fordul meg, s tér ki folyása szabott irányából, mert sor kerül a házasságtörésre. Pontosabban Vér Klára fogadalmi szavai teljesednek be rajta hűtlensége folytán. Ha az időjárás változásának kétféle beékelt magyarázata nem kísértetiesen hasonló – részint a végrehajtott tett, részint a kimondott szó archaikus hatalmát állító – gondolatmeneten nyugodnék, a novella vége mintegy kitörölné a mitikus-csodás értelmezés lehetőségét. Így azonban az időjóslás népi és elbeszélői praktikái nemcsak viszonylagosítják egymást, de paradox módon meg is erősítik az események okainak hasonló alapokon nyugvó, babonás

elképzelését, és ekképp fönntartják a történések értelmezésének redukálhatatlan többféleségét, a pusztán észszerű gondolkodás ironikus kritikájának érvényét.[7]

A nyelv ugyanakkor másféleképpen is kifejtheti feketítő hatását: a látott és jelként kezelt gesztusok rosszindulatú értelmezése révén. Épp a pletykálkodás kaján öröme teszi kérdésessé, a helytelenített szándék és a megvalósítás útjára lépő tett volt-e elébb, s rá következett a közösség elharapott-kimondott ítélete, avagy az ítélet megszületése feketítette be és terelte a helytelenített irányba a cselekedetek sorát. Ezért különösen fontos a cselekmény apró elemeinek sorrendje: Pillér Mihályné zúgolódó-feketítő szavait („Ámbátor a molnárnéért magam sem teszem kezemet a tűzbe, mert a veres haj… hej, az a veres haj…" – 127) alig indokolja más a szöveg szerint, mint hogy „mindenki bosszankodik, csak a molnárné, a gyönyörű Vér Klára jár-kel mosolyogva az őrlők között, pedig neki van a legnagyobb kárára az idei szárazság" (127). Majd a katonaságba induló férj és a malomban maradó gazdag feleség elválásának fölidézése következik, amelynek során Pillérné gúnyosan meg is szólítja Gélyit, aki erre föl elpirul: éppúgy érezheti magát találva, mint ahogy vágy is ébredhet benne, fölismerve a helyzet adta lehetőséget. Csak erre felel majd motivikusan Vér Klára arcának néhány mondattal későbbi pirosodása. Ahogy tehát a bágyi csodának több magyarázata adható, szó és tett, pletyka és cselekedet, végső soron ok és okozat viszonya, egymást követő sorrendisége is kérdésesnek mutatkozik.

Amikor a kiindulásképpen idézett mondatokban azt olvassuk, „az őrlő asszonyok az odanézést is, a visszanézést is" észreveszik, illetve „szóba rakják" (128), akkor nemcsak az életként is megnevezett búzát, de szavaikkal a nyelvükre vett két szereplőt is fölőrlik,[8] – akaratuk ellenére vagy épp annak megfelelve – a pletykálás során kijelölt szerepbe és viselkedésmintába kényszerítik. Talán nem teljesen önkényes asszociáció ezért a „szóba rakják" kifejezésben a „kévébe rak" fordulat aratást – akár mint az ítélet toposzát – fölidéző képét látni.[9] Továbbá *A bágyi csodá*ra több módon is ráérthető, jellemző az őrlés körben mozgása, ciklikussága. A cselekmény szintjén ilyen Gélyi János és Vér Klára kapcsolata, akik már korábban is szeretők voltak, majd a nő ezt követő házassága ellenére a történetben ismét egymásra találnak. Körszerű szerkezeteket épít fel az egymáshoz közeledő férfi és nő oda- s visszanézése, színének változása (elsőként is elpirulása), majd egymástól átvett szavaik erotikus-csábító

[7] Vö. S. Varga, *i. m.,* 60–63, 77.

[8] Ahogy a szó feketít és kiváltképp őröl, úgy törni is képes. Ami viszont egyik oldalról szétválasztás, az másfelől keveredésnek is bizonyulhat, a derce, azaz korpás liszt (129, 313) motívuma révén, jelképesen az együttlétet, a tisztaság elvesztését, a bűnt idézve.

[9] Az aratás motivikus összefüggéseiről a *Péri lányok szép haja* kapcsán szól Szilágyi Zsófia, *„éreztetése kissé érzéki" (A novellaciklus műfaja és* A jó palócok *erotikája)* = Sz. Zs., *A féllábú ólomkatona: Irodalmi mű-hibák,* Pozsony, Kalligram, 2005, 149–151.

átértelmezése.[10] De elvontabban körszerű fölcserélődés jellemezheti szó és tett, ok és okozat, más oldalról pedig rejtett és nyilvános egymásra hatását is, mint ahogy a Bágy vize, végezetül visszafordulván, szintén egyfajta kört fut be.

Az igazság birtoklása

„Ügyes szűcsmunka és szép tisztára mosott báránybőrből volt az egész bélés […]. A kis Baló Borcsa könnyhullatásával még tisztábbra mosta" – zárul a tisztára mosás egyszerre szó szerint értett és előidejű, valamint metaforikus és jövő idejű gesztusával *A néhai bárány.* A novella a megtisztulás jelenetéig, de legalábbis az igazság földerítéséig a népmesék hármas szerkesztését követve, egyfajta fokozás lépcsőit végigjárva jut el: a hatalom és törvény kudarca után a furfangot sem kíséri siker, míg végül a gyermeki ártatlanság ki nem vívja az igazság felismerését és felismertetését. A megidézett műfaji előkép így késleltetettnek és csak kevesek számára elérhetőnek mutatja az igazság föltárulását, ám végső soron nem vonja kétségbe az igazságra vezető befejezés elérkezését, mintegy elaltatja a törvény érvényesülésére vonatkozó kérdést.

A *Bede Anna tartozása* látszólag jól illeszkedik a kötetnyitó szöveget részben jellemző mesei, némiképp archaikus gondolkodásmódhoz. Ennek fényében gyorsan napirendre lehet térni Bede Erzsi tettei fölött, aki a világrend helyrebillentését, a halállal sem eltörlődő bűnök tisztára mosását reméli önfeláldozó magatartásának a gyümölcseként. Mégis úgy látom, a *Bede Anna tartozásá*nak kérdésfölvetése határozottan radikálisabb ennél.

Nem különösebben nehéz a „törvény" szóban a novella kulcsszavát látni: háromszor is – mindenkor idézőjelek között – szerepel a szövegben, hogy „A törvény törvény". Nem elég tehát, hogy a szó rendre ismétlődik, hanem még egy eleve ismétlésre épülő, tautologikus alakzatban is kerül mindegyre elő.[11] Kevés dolog sugallhat oly egyértelműséget, mint a tautológia: a törvény törvény, mi értelme többet beszélni róla? Csakhogy a szöveg mégis újra és újra beszél róla, első megjelenését követően kétszer is megismétli a tömör kijelentést – ezzel szinte sulykolván, hogy valami nincs rendben vele. S ha belegondolunk, a rövid elbeszélés valóban alig szól másról, mint két, egymással konfliktusban álló, legalábbis nem kibékíthető törvényfogalom egymásnak feszüléséről.

A bírák a jog rendjét követve ítélnek, míg Bede Erzsi és édesanyja egy archaikusabb törvényfelfogás jegyében gondolkodnak az életről. Utóbbi szerint a törvény megsértése olyan nyomot hagy a világon, amelyet ki kell köszörülni, a bűntől tisztára

[10] Az egymástól átvett szavak csábítást megjelenítő, de akár a testi érintkezést is előrevetítő fogása a *Péri lányok szép hajáról* történetében is megjelenik, de részint hasonló módon válik Petelei István *Parasztszégyen* című 1900-as novellájának egyik szövegszervező eljárásává is.

[11] Vö. Kovács Gábor, *Az intonáció metaforái: Mikszáth Kálmán: „Bede Anna tartozása"*, Iskolakultúra, 2006/5, 3–14.

kell mosni. A polgári jog nem – pontosabban csak szigorúan szabályozott keretek között – ismeri a büntetés átvállalásának esetét, míg a helyettesítő áldozat – szolgáljon bár a bűnös bűneinek megváltására, a családra háruló szégyen eltörlésére, a világrend helyreállítására – természetes és magától értetődő része Bede Erzsiék világlátásának. A törvény tehát a *Bede Anna tartozásá*ban éppen hogy nem *a* törvény, hanem *egy* törvény a több lehetséges közül.

Ha a szavak ismétlődését a viszonylagosnak bizonyuló törvény távlatából tekintjük, aligha véletlen, hogy egy másik kulcsszó is előtűnik a szövegből: a sokkal kevésbé magától értetődő *mint,* illetve *mintha.* Szemben a teljes azonosságot állító, a célba vett identitás alakzataként szemlélhető tautológiával, a hasonlítás mindig magában foglalja az elcsúszás mozgását is, a hasonlóság mellett a különbözés tapasztalatát: olyan – de nem teljesen olyan. Például, amikor Anna belép a tárgyalóterembe, „a vastag ködön át mintha egy sugár is lopózott volna az ablakhoz és ott táncolna a jégvirágok között, megsokszorozva magát a tárgyalási terem falain és bútorzatán" (103). A részletben mindemellett nemcsak a „mintha" alig észrevehető megjelenése érdemel figyelmet, hanem az is, ahogy az ezt követően leírt fénysugár a törvényhez hasonlóan megtörik és megsokszorozódik az igazságtétel házában, s félig rejtett belopódzását követően ide-oda verődve lebegő, megragadhatatlan táncot lejt.

Miközben a novella vége jótékonyan helyreállítja igazságérzetünket, megóvván az ártatlan lányt a börtöntől, az olvasó nem föltétlen feledkezhet meg ezzel együtt arról, hogy a dolgok elrendezésének ára szintén a törvény sérülése. Ha Erzsi archaikus hite felől nézzük, nem történik meg a bűn megváltása, sőt az ezt elfedő hazugság révén jószerével tetéződik a világra vetülő árnyék. Ha a polgári jogot vesszük, az formálisan ugyan teljesül, hiszen egy ártatlan lélek menekszik meg a nem megérdemelt raboskodástól, ám ez mégiscsak egy olyan hazugság révén következik el, amely többszörösen nem felel meg a tényállásnak, és ellenkezik az eskü szerinti igazmondás, a tanúság joggyakorlatban követett elvének.

Az elbeszélés világa csupán látszólag megnyugtató. Valójában merő ködkép a színre vitt kétféle törvényfelfogás kibékíthetősége, a világ működéséről alkotott kétféle elképzelés összhangja. Ha tetszik, a jog érvényesülése végett a – pártatlan bírói szerepkörbe egyébként nem magától értetődően beleillő – „kegyetlen ember" (102) olyan áldozatra kényszerül, amely a jogban nem értelmezhető, s bizonyos mértékig a Bede Erzsi által vállalni készült áldozatra emlékeztet. A boldog lezárás ezért úgy is olvasható, mint a jogi törvény szembekerülése önmagával az archaikus törvény érvénytelenítésének gesztusában. Ahogy tehát nincs mód identikus ismétlésre, nem adatik az azonosságot szavatoló instancia, úgy válik kérdésessé az egyetlen törvény és egyetlen igazság létezése, ennek helyébe az igazság olyan meghaladhatatlan osztottságát állítva, amelynek minden darabját egyszerre és egy időben senki nem birtokolhatja.

Mikszath_kotet.indb 105 2016.11.05. 11:01:30

A hang birtoklása

Az igazság osztottságának tapasztalatát végül nem nehéz párhuzamba állítani az elbeszélői távlat folyamatos változásával, vagyis az egyedüliként kitüntethető és jól körülhatárolható nézőpont hiányával. Ezzel szoros összefüggésben *A jó palócok* írásaiban a szereplői megszólalások rendre a narrátori szólamba hatolnak, vagyis nemcsak nézőpontbeli, de nyelvi távolságuk is mindegyre változik, ingadozik.

Eszmefuttatásomat a címváltozatokkal kezdtem – most néhány rövid megjegyzés erejéig a korai szövegváltozatokkal zárom azt. A *Galandáné asszonyom* és *Az a pogány Filcsik* első kidolgozásaiban olyan, az anekdotikus elbeszélői hagyományhoz közelebb álló narrátor szólal meg, aki részét képezi a falusi közösségnek, illetve rálát arra, ám alapjában vak önmagára. A közösség efféle határát alkotó elbeszélőnek szinte allegóriája a *Galandáné asszonyom* temető szélén álló, ablakaival egy irányba tekintő narrátori szülőháza. Az én-elbeszélő fölléptetése folytán némiképp a kötettől is elütő novella korai változata erőteljesebben hangsúlyozta a történetmondás aktusának jelenéhez tartozó narrátor „szomorúságát". Ezáltal – bár a történetmondó időbeli távolságot tart az eseményeket átélő fiatal szereplői éntől – kettejük között a történet hatásában megmutatkozó folytonosság áll fönn. Mintha a boszorkánynak hitt vénasszony az ifjút is megbájolta volna, aki ezért minden nőben észreveszi annak lehetőségét, hogy a szép külső mögött egy utálatos, mégis csábítóan veszélyes Galandáné rejtőzik. Így az első kidolgozásban az elbeszélő helyzete még egyneműnek, nyelvtanilag is világosan rögzítettnek tűnik föl. Ebből adódóan a narrátort és a szereplői világot egymáshoz fűző viszony is didaktikusabbnak tetszett, mint a kötet többi írásában.

A Filcsikről szóló novella korai változatát humoros bevezető rész tette oldottabbá.[12] Az anekdotikus fölvezetés jól érezhetően enyhítette a könyvbe került történet ama feszítő dilemmáját, hogy Filcsik számára vér szerinti lánya és az ismeretlen koldusasszony egymással egész egyszerűen behelyettesíthetőnek bizonyul. S míg egyik oldalról Filcsik cselekedetében a keresztényi irgalmasság kitüntetett példáját lehetne látni, másfelől a halálában is szeretetéért esedező lányának teljes elutasítása aligha fér össze a keresztényi megbocsátás eszményével. A már-már közhelyesen szép, ám a felhőtlen erkölcsi diadaltól messze eső zárlat így jócskán elüt az írás „párnovellájának", *A kis csizmák*nak a szinte teljesen megnyugtató befejezésétől, ahol az idegen árva befogadása nemcsak az isteni haragot és büntetést, valamint a nagy égi háborúra emlékeztető felhőket hárítja el a főhős feje fölül, hanem még a családi harmónia ígéretét is hordozza. Ha a két elbeszélést egyazon problémára adott két eltérő válaszként értjük, akkor Filcsik története arról is tanúskodhat, hogy irgalom és erkölcs között éppúgy nincs háborítatlan összhang, mint ahogy a novellák világában fölhangzó vélekedések és hangok sem simulnak makulátlanul össze egymással.

[12] Az 1876-os szövegváltozatot lásd a kritikai kiadás függelékében: Mikszáth, *i. m.*, 177–189.

A jó palócok nyilván változó sikerrel, de ellenáll az elbeszélői helyzet egyszerűsítésének, tisztán tartásának: Mikszáthnál „az anekdotizálás, az élőbeszédszerűség az irónia, a rezignáció és az értékviszonylagosság világképi elemeivel alkot egységes látás- és beszédmódot".[13] Miközben rendre érvényesülni engedi – jelölten és jelöletlenül egyaránt – a szereplői megszólalások nyelvi-stiláris regisztereit, azokat olyan töredékeknek mutatja, amelyek fényt vethetnek egy-egy szereplő gondolkodásának jellemző pillanataira, de amelyek révén nem bontakozhat ki egységes tudatelbeszélés. Másik oldalról viszont a szereplői szólamoknak az elbeszélésbe furakodása kihívást jelent a narrátori pozíció egységességére nézve. A kötet mikszáthi elbeszélésmódja – s ezt bizonyos megszorításokkal általánosítható jellegzetességnek gondolom – lebontja a szereplői és narrátori szólamok egyértelmű rangsorát, ámde nem teszi azokat szimmetrikussá. Az, ahogy a nézőpont fokozatok skáláját járja végig, s legtöbbször egyfajta tudatos ingadozás benyomását kelti, ellenáll az elbeszélői hang töredezetté válásának, és többségében inkább elfedi, semmint leleplezi vagy reflektálttá teszi azokat a helyeket, ahol a fokalizáció elcsúszása szakadássá válik.[14] Ezért „*A jó palócok* elbeszélője" szintagma éppoly bonyolult és problémás viszonyt sejtet, mint amilyet meggyőződésem szerint az egynémely novellák címét adó birtokos szerkezetek képeznek.

[13] Arató, *i. m.,* 20.

[14] Vö. Eisemann György, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Korona, 1998, 27, 33. A kérdés ráadásul nemcsak az egyes novellák elbeszélői szólamát érinti, hanem a kötet kompozíciója, egységessége és megszakítottsága felvetette kérdésekkel is összefüggésbe hozható. A cikluskénti való olvasás lehetőségeiről és korlátairól, a szakirodalom legfontosabb fölvetéseit is összefoglalva lásd Hajdu Péter, *Sikertörténetek a századvégi novellisztikában: 1882 Mikszáth Kálmán:* A jó palócok = *A magyar irodalom történetei,* II, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Budapest, Gondolat, 2007, 550–551.

Gintli Tibor

A communis opinio és a narrátori szólam viszonya Mikszáth Kálmán prózájában

A magyar epikának az az iránya, amely 20. század első évtizedeiben az anekdotikus narráció örökségéhez nyúlt vissza – és amelynek egyik legfontosabb ösztönzőjeként minden bizonnyal Mikszáth elbeszélői nyelve tartható számon –, különféle utakat jár be. Az egyik irányzat inkább a hagyomány megőrzésére vállalkozott, a másik a folytatást az átértelmezés határozott gesztusaival kapcsolta össze. A két irány között mutatkozó prózapoétikai eltérések részletes tárgyalására nincs mód jelen keretek között, ezért csupán arra az egyetlen vonásra térek ki, amelyet választott témám szempontjából meghatározó jelentőségűnek tartok. Az orális előadást imitáló anekdotikus elbeszélésmód egyik jellegzetessége egyfajta familiáris jelleg, amely részben a szimulált beszédhelyzettel, részben a 19. századnak a kollektivitáshoz fűződő viszonyával hozható összefüggésbe. Az anekdotikus narráció előszeretettel teremti meg a társaságban előadott elbeszélés fiktív kommunikációs helyzetét, akár úgy, hogy az elbeszélő különböző formában megszólítja képzeletbeli hallgatóságát, akár csupán az elbeszélői hang familiáris, családias tónusának az előtérbe helyezésével. A romantika az individuum kultusza mellett a kollektivitásban való feloldódást is a létprobléma érvényes megoldásaként fogta fel, ezért a nemzeti közösséggel vagy a gyakran ennek esszenciájaként értett néppel történő azonosulás közismert és gyakori gesztusa a 19. század magyar irodalmának. A magyar klasszikus modernség epikájában ugyanakkor a szubjektum előtérbe kerülése azzal járt együtt, hogy az elbeszélői szólam mindinkább elszakadt a kollektív nézőponttól. A közösséget értékkategóriaként felfogó szerzők életművében ezzel szemben fölerősödött az anekdotikus beszédmód kollektív jellegének a hangsúlyozása, a narrátor önmagát és/vagy főhősét gyakran a közösség megtestesítőjeként pozicionálta.

Bár nyilván erős leegyszerűsítéssel élnék, ha azt állítanám, hogy Tamási Áron műveiben a narrátor nézőpontja rendre egybeesik a közösség álláspontjával – gondoljunk csak az *Himnusz egy szamárral* című novellájára –, aligha kétséges, hogy az általa megteremtett elbeszélő nyelv önmagát mintegy a székely beszéd- és gondolkodásmód esszenciájaként fogja fel, e tekintetben tehát a maga kollektív jellegét hangsúlyozza.

Ezzel szemben például Tersánszkynak a 19. századi elbeszélő hagyományhoz egyebekben nagyon látványosan kötődő narrációja olyan idiolektust alkalmaz, amely az elbeszélő és a főhős társadalmon kívüli, outsider pozícióját sugallja. Az anekdotikus hagyományt Tersánszkynál látványosabban átalakító szerzők esetében még nyilvánvalóbb a kollektivitással, a közvélekedéssel szemben megnyilvánuló távolságtartás. Krúdy szemléletmódjának relativizmusa, anekdotizmust esztétizmussal vegyítő poétikája, amely gyakran alkalmaz a prózanyelv terén szokatlan megoldásokat, vagy Kosztolányi szkepticizmusa, elbeszélő nyelvének visszafogott eleganciája, olykor abszurdba hajló játékossága határozottan elszakad a kollektív nézőponttól azokban a műveiben is, amelyek – az *Esti Kornél*hoz hasonlóan – visszanyúlnak az anekdotikus elbeszélésmód hagyományához. A kettejüket mesterének tekintő Márai anekdotikus beszédmódot megidéző alkotásai – mint a *Féltékenyek* vagy a *San Gennaro vére* – a familiaritást az áthatolhatatlan magányt élhetővé tevő udvariasság, illetve az azonos értékrend által teremtett elvont, az intimitás közvetlenségét nélkülöző közösségtudat megnyilatkozásaként értelmezték át. Cholnoky László az anekdotikus elbeszélői hang fekete humorra építő változatát lélektani érdeklődéssel kapcsolta össze, és peremhelyzetbe szorult hőseinek belső világát megjelenítve távolodott el a közvélemény nézőpontjától. Cholnoky Viktor az olvasói várakozások játékos provokálásával, metalepsziseken alapuló kizökkentések alkalmazásával érte el – sok tekintetben az *Esti Kornélra* emlékeztető módon – az újszerű nézőpontok érvényre juttatását.

Ennek a vázlatosan jelzett alakulástörténetnek az ismeretében érdemes feltennünk a kérdést: hogyan viszonyul a 20. századi anekdotikus narráció talán legfontosabb forrása, Mikszáth prózanyelve a kollektív nézőponthoz, a szövegekben megidézett közvéleményhez? Ez a kérdés több aspektusból is vizsgálható, mivel a *communis opinio* eltérő nyelvi formák keretében jelenhet meg. A közösség hangja egyaránt megszólalhat „egyenes idézet", elbeszélői összefoglalás, szabad függő beszéd, valamint jelöletlen alanyiságú megnyilatkozás formájában. A kategorizáció azonban csak látszólag ilyen egyértelmű. Egyenes idézetről a szó megszokott értelmében ugyanis nem lehet szó, hiszen az *oratio recta* azt ismétli meg szó szerint, ami a fiktív epikus világ valamelyik szereplőjének szájából „ténylegesen" elhangzott. A közvélemény esetében azonban nem képzelhető el olyan megnyilatkozó alany, aki a szavakat kiejti, hiszen a közösség aligha nyilvánít véleményt szavalókórus módjára. Az elbeszélő vagy egy konkrét szereplőt állít be a közvélemény megszólaltatójaként – ebben az esetben visszatérünk az egyenes idézet alapesetéhez –, vagy a narrátor szólama egy (ebben a formában) soha el nem hangzott szöveget „ismétel meg" változatlan formában. Ez utóbbi eset tulajdonképpen a narrátori összefoglaló kategóriájával érintkezik: a közvéleményt summázza, de a tartalmi összegzés mellett az intonáció segítségével az élőszó eleven benyomását is igyekszik kölcsönözni neki. Ha az egyenes idézet többes szám első személyben szólal meg, egy további probléma merül fel. Maga a narrátor beletartozik-e a megszólalók közösségébe? Ha a történet és az elbeszélés jelene

közé számottevő időbeli távolság iktatódik, mint például a *Kísértet Lublón* esetében, a kérdés látszólag könnyen megválaszolható. Az elbeszélt történet a 18. század elején zajlik, míg az önmagát a biográfiai szerzővel azonosító narrátor a 19. század végén beszéli el a történéseket. A közvélemény azonban nem konkrét szereplő, hanem csupán valaminek az összegzése, egyfajta absztrakció. Egy nézőpont életideje nincs az emberlét mértékéhez kötve, a közvélemény egy adott kérdésben a nagy időbeli távolság ellenére akár változatlannak is mutatkozhat. Így a történet idejéhez kapcsolt többes szám első személy csak a történet szintjén akadályozza meg az elbeszélő odaértését, a narráció szintjén azonban nem. (A *Kísértet Lublón* esetében aligha kétséges az elbeszélő távolságtartása a közvéleménnyel szemben, ez azonban elsősorban nem az időbeli távolságból, hanem a narrátor ironikus kommentárjaiból következik.)

A függő beszéddel kapcsolatban részben az egyenes idézet kapcsán már szóba hozott kérdések merülnek fel, hiszen a szabad függő beszéd az egyenes idézet transzponálásaként értelmezhető: a szereplői megnyilatkozás karakteres jegyei megőrződnek, miközben a beszélő személye s vele együtt az igei személyragok megváltoznak. A narrátor beszél, az „eredeti" megnyilatkozás alanya pedig harmadik személybe kerül. A szabad függő beszéd sajátos meghatározatlansága (meddig terjed a megismételt beszéd, hol kezdődik az ismétlő hang beavatkozása?) a communis opinio közvetítése esetén hatványozottá válik, hiszen míg a konkrét szereplőket az epikai világ szituációba helyezi, sajátos vonásokkal látja el, a közvélemény nem konkrét szereplő, nincs határozott arca. Ugyanakkor általános álláspontként jelenik meg, ami azt sugallhatja, hogy az elbeszélő is osztja, hacsak nem él az elhatárolódás látványos vagy rejtettebb gesztusaival.

A közvélemény színrevitelének narratológiai szempontból legösszetettebb változata a jelöletlen alanyiságú beszéd. Ebben az esetben olyan megnyilatkozásról van szó, amelyről nem tudható pontosan, hogy az adott szereplő, a közvélemény láthatatlan kórusának hangja vagy pedig az elbeszélő a megszólalás alanya. Azaz nem dönthető el egyértelműen, hogy a szereplő tesz-e olyan kijelentést, amely megfelel a közvélekedésnek, vagy a szereplői megszólalás az azonosulás gesztusa nélkül csupán felidézi a közvélemény álláspontját, esetleg az elbeszélő a szereplő szavainak idézése után, e megnyilvánulás mellé illeszti a közvélemény hangját. Jelen vizsgálat szempontjából a legnagyobb figyelmet érdemlő variáció az, amikor ez a bizonytalanság a communis opinio és az elbeszélői szólam határát érinti. Gyakran tapasztalható Mikszáth prózájában, hogy az adott szöveghelyen nincs nyoma az elbeszélő látványos elhatárolódásának az anonim közvélekedéstől. A narrátori szólam olyan általánosan elfogadott álláspontot vagy életbölcsességet hangoztat, amelyet maga is osztani látszik, és amelyet esetleg később sem kérdőjelez meg. Ugyanakkor ezekben az esetekben nemritkán ez elbeszélt cselekmény hatálytalanítja a közvélekedést. Így a narrátori szólam szintjén a communis opinio látszólag érvényben marad, miközben kitűnik, hogy az elbeszélő valójában csak mímelte egyetértését a közvéleménnyel

az adott szöveghelyen. Ennek az eljárásnak az egyik gyakori oka, hogy az elbeszélő, úgy tesz, mintha nem ismerné az általa múlt időben előadott történet végkifejletét. Reflexióit az olvasó pillanatnyi ismereteihez szabja, mintegy előjátssza annak vélelmezett reakcióit.

A communis opinio kérdéskörét Mikszáth epikájában mindeddig Herczeg Gyula vizsgálta legalaposabban a népies prózastílusnak szentelt tanulmánya egyik terjedelmes, többoldalnyi lábjegyzetében.[1] Közelítésmódom abban tér el az övétől, hogy nem a narratív szintek elkülönítésére helyezem a hangsúlyt, hanem elsősorban ezek egymáshoz való viszonya foglalkoztat. A communis opinio jelöletlen alanyiságú formáját Herczeg egy konkrét idézet elemzése során így írja le: „Ebben az esetben a közlési szint váltása eléggé megragadható: tehát van egy írói szint, egy szereplői szint és egy harmadik, amely nem köthető teljesen világosan senkihez sem, mert a megnyilatkozó nincs jelen."[2] Az analízis a megszólaló hang azonosítására koncentrál, ennek megtörténte után lényegében be is fejeződik a vizsgálat. A szólamok interakciójának változatos játéka nem vetődik fel hangsúlyos szempontként, pedig a szólamok viszonya, azaz a kijelentés érvényességi köre fontos kérdés a narratív megközelítés számára. Az idézetben megjelenő felfogás valószínűleg összefügg azzal, hogy Herczeg értelmezői horizontján az epikai szólamok meglehetősen hierarchikus struktúraként jelennek meg. Inkább az elrendezés feltárása és bemutatása, semmint a határokat átlépő kontaminációk állnak érdeklődésének a középpontjában. A narratív szintek idézett felvázolása mai nézőpontból tekintve kissé elnagyoltnak hat. Herczeg elemzései nem különböztetik meg az elbeszélőt és a szerzőt, ahogy nem tesznek különbséget az implicit és az empirikus szerző között sem. Egy ilyen modellben az íróiként emlegetett szint túlságosan nagy tekintélyre tesz szert, hierarchikus súlyával mintegy rátelepszik az epikus világ egészére. Az „írói szint" feltétlen elsőbbsége határozottan csökkenti az elbeszélői szólam tekintélyét relativizáló megoldások iránti értelmezői fogékonyságot. Bár Herczeg gondolatmenetének pontos értelmezése kissé laza fogalomhasználata miatt több ponton is nehézségekbe ütközik, véleményem szerint a fent vélelmezett hierarchikus struktúra jelenik meg a communis opinio alábbi meghatározásában is: „Legnagyobb vívmánya mégis a communis opinio oldott kezelése volt [Mikszáthnak]: sokrétű, humoros, ironikus kifejezési eszközzé tette. Amit ő mint író nem akart elmondani, illetve a szereplőivel sem akarta elmondatni, azt a maga ízlésére formált közvélemény szájába adta."[3] Ez a néhány sor – ha az „író" megjelölést nem a narrátor pongyola szinonimájaként fogjuk fel – a különböző szólamokat a szerzői üzenet hordozóiként látszik elgondolni: vagy direkt módon beszél az író, vagy közvetve, a szereplők és a közvélemény által. Ha a mondat fő állítása az, hogy Mikszáth tudatosan alkalmazta a communis opinio narratív szintjét,

[1] Herczeg Gyula, *A modern magyar próza stílusformái,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1979, 236–241.

[2] *Uo*., 239.

[3] *Uo.,* 237.

zavaró a „maga ízlésére formált közvélemény" jelzős szerkezet. Ez ugyanis – ha nem arra az evidenciára utal, hogy a szöveget a szerző írja, s így annak minden szólama az ő alkotása – azt sugallja, hogy a közvélemény az írói üzenet, a vélelmezett szerzői álláspont közvetítője. Ez az állítás azonban nyilvánvalóan nem felel meg a valóságnak. A communis opinio egyenes idézetben történő közvetítésekor ez magától értetődő az olyan esetekben, amikor az implicit szerző közelébe helyezett elbeszélő határozottan ironizál a közvélemény fölött, mint a Herczeg példáinak több mint felét adó *Kísértet Lublón* esetében is.

A communis opinio bonyolultabb esete az a változat, amikor az elbeszélői szólam mintegy befogadni, elsajátítani látszik a közvélekedést. Amikor a narratív szintek elkülönítése korántsem magától értetődő lehetőség, mert az adott szöveghelyen, ahol a közvélemény – vagy inkább: az elbeszélőnek a közvéleménnyel egybeesni látszó álláspontja – szóhoz jut, nem nyílik jól érzékelhető rés a communis opinio és az elbeszélő saját nézőpontja között. Találunk olyan példákat, amikor a narrátor az elbeszélés előrehaladtával rövid, közbeszúrt megjegyzés formájában explicit módon is leválasztja saját nézőpontját a közvélekedésről. Ennek klasszikus példája az *Az a pogány Filcsik* című novella. Filcsik jellemzése során az alábbi összegzést olvashatjuk, amelyet Terka történetének indítása követ:

> Mogorva, rideg ember volt; nem szeretett az a világon senkit, semmit, azon a bundán kívül.
>
> Hát 'iszen nem lehet égbekiáltóbb kegyetlenség, mint amit a saját egyetlen gyermekével tett: a Terkával.[4]

Mindkét mondatban érzékelhető az élőbeszéd imitációja: az első esetben az „az" személyes névmási szerepben történő használata, a másodikban a mondat felütése, illetve az „a Terka" forma használata. Utóbbi névelős forma egy szűkebb közösségen belül használatos. Ez azonban nem elegendő ahhoz, hogy az idézett sorokat egyértelműen elválasszuk az elbeszélő szólamától. Egyfelől az egész novellát a familiaritás légköre jellemzi, ezért nemcsak a közvélemény, hanem az elbeszélői szólam is személyes ismerősként állítja be Filcsik alakját. Herczeg érvelését követve vélekedhetünk úgy, hogy a második mondat, amelyet új bekezdés is elválaszt az előzőtől, olyan mértékben játszik rá az élőbeszédre, hogy az már önmagában is a közvélemény hangját valószínűsíti. Ráadásul ezt a mondatot az új bekezdés el is különíti a korábbi szakasztól és ezzel együtt a narrátor szólamától. A tördelést azonban az új történet elindítása is indokolhatja, másrészt a közösség tagjaként megszólaló elbeszélő esetében nehéz éles határt vonni a közvélemény és a narrátor szólama között. A második fontos, Filcsiket minősítő szöveghelyen szintén nem nyílik látványos rés a narrátor szólamában a saját álláspont és a közvélekedés feltételezett hangja között:

[4] Mikszáth Kálmán, *Elbeszélések,* VI, *A tót atyafiak, A jó palócok,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1968, 120 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 32).

> Ott künn nyakába kanyarította igaz jussát, annak dacára, hogy esteledett, hazaindult járatlan utakon. Nem akart most emberekkel találkozni. Talán érezte, hogy ő sem az.
>
> Arcáról nem lehetett leolvasni semmit, úgy látszott, nyugodt. Talán még némi megelégedés is van rajta, a bunda megkerülése miatt. Csakugyan kő van ennek az embernek a szíve helyén.[5]

Az első bekezdést záró mondatban semmi nyoma a hangsúlyozott élőbeszédszerűségnek, így Herczeg szempontjait elfogadva sem lenne okunk a közvélemény hangjaként azonosítanunk ezt a szakaszt. A második bekezdés hasonló helyzetű mondata szólást tartalmaz, olyan általánosan használt szófordulatot, amely valóban felvetheti a communis opinio szólamának a megidézését. Ugyanakkor jól látható, hogy a két ítélkező mondat határozottan rokon értelmű. Az elbeszélői szólam és a közvélemény hangja ezen a ponton tehát még nem távolodik el látványosan egymástól. Erre a novella zárlatában kerül sor egy beszúrt elbeszélői megjegyzés visszautaló gesztusa révén: „Egy gondolat melegítette ott belül, azon a helyen, hol szíve szokott lenni más embernek, de ahova neki ahelyett csak egy követ tett – a közvélemény szerint – a gondviselés."[6]

A *Lapaj, a híres dudás* esetében nem találkozunk a közvélemény ennyire nyilvánvaló elbeszélői elutasításával. Elsősorban nem a narrátori szólam megjegyzései vagy kommentárjai, hanem a cselekmény alakulása cáfol rá az általánosan elterjedt közvélekedésre. Lapaj és a szlovák néplélek első, terjedelmesebb jellemzése a pozitivista miliőelmélet közkeletű sémáit variálja. Tudományosnak tetsző érvei inkább értekező nyelvre, mint élőbeszédre vallanak. Éppen ezért nincs ok a narrátor és a közvélemény szólamának határozott elkülönítésére. Az elbeszélő közkeletű nemzeti előítéleteknek ad hangot, de korántsem az átlagember beszédmódját imitálva:

> Neki nincsenek sem örömei, sem fájdalmai, következésképp gondolatai sem, melyeknek kifejezést kívánna adni. Hiszen már az egész tót faj hidegebb, szenvedélytelenebb, érzéketlenebb, mint a magyarság. Nem is csoda. Hidegebb tájék szüli őket, később kel fel nekik a nap, korábban nyugszik le, s még déltájban is bágyadtan melegít, mintha nem tenné szívesen.[7]

Az értekező hang tovább folytatódik több bekezdésen át, majd a szlovák népköltészet jellegét elemző szakasszal a végéhez érkezik. A példaként választott dalszöveghez kapcsolódik Lapaj előadásmódjának méltatása:

> Lapaj Istók be szépen, be szívhez szólón tudja ezt a dalt eldudálni! Pedig hát ő még ezt sem érzi át. Nem szeretett soha senkit. Leányarcnak nem volt rá hatása a földi életben. Nem emlékezett, hogy szíve (ha van) valaha megmozdult, sebesebben

[5] *Uo.,* 125.

[6] *Uo.,* 126.

[7] *Uo.,* 64–65.

> dobogott: pedig bizony elég alkalma lett volna rá, mert ő dudál minden valamirevaló lakodalomban a vidéken.[8]

Az idézett részletben nincs határozott nyoma a közvélemény és az elbeszélői szólam szétválasztásának. A narráció ugyan imitálja az orális előadásmódot, de ezt a szöveg más részeihez hasonló módon teszi, nem dúsítja föl látványosan az élőbeszédre utaló megoldásokat, nem használ általános életbölcsességet, szólást vagy közmondást. A két citált szöveghelyen olvasható állítások érvényét később kétbekezdésnyi retorikus kérdéssor bizonytalanítja el, amely nemcsak Lapaj érzésre képtelen természetét vonja kétségbe, de a miliőre hivatkozó érvelést is kikezdi:

> Mindent a szeretet tart össze. Hát egyedül csak Lapaj ne érezne, ne gondolkoznék, ne szeretne? Hát lehetne az? Ki tudja megmondani? Azért, mert hó borítja a vén Fátrát, s kopáran hirdeti, hogy belsejéből nem fakad éltető meleg erő, mely tápot adjon fűnek, virágnak, ki tudja, mélyen eltemetve nem forr-e gyomrában a tűz, mely bömbölve tör ki, ha nyílása akad?
>
> A szomorú árvalányhaj, mely minden szeretet nélkül nőtt ott, s mely, mint ősz hajszál teng kopasz lapályán, csak a hideg, kietlen világról beszél, de azt ő sem tudja, mi lehet beljebb?[9]

Az élőbeszéd sajátosságait is imitáló szakasz kétkedve kezeli mindazokat az állításokat, amelyek korábban az elbeszélői szólamban is megjelentek. A retorikus kérdések a csecsemő történetének és vele a duda eladásának felvezetéséül szolgálnak, tehát a végső szót a cselekmény mondja ki az általánosan elterjedt nemzeti előítélet hatálytalanítása terén.

A fekete kakas című elbeszélésben a narrátor nézőpontja az utóbbi példánál is kevésbé látványosan válik le a közvéleményről, amelynek álláspontját korábban magától értetődő igazságként állította be. Az elbeszélő az alaphelyzet ismertetése során hosszasan sorolja fel, kiket vitt el Parászka községből az influenza 1890 telén, majd újabb névsor következik:

> Csak a nevezetesebbeket soroltam föl. És mindegy, akik elmentek, hát elmentek isten hírével, nagyobb baj, hogy akik megmaradtak, keresztülmenvén az új betegségen, csak hálni jár beléjük a lélek. Ilyen rossz karban valának Makutyi Jánosné, a szép, fiatal Bolnádyné szül. Szabó Rozália, Veres Mihály, Nagy Károly, a felső soron Kupolyi József, Értelmes Imre és Pataky Pál. *Persze, itt csak a nemességet említem, a paraszt nem számít.*[10]

---

[8] *Uo.,* 66.

[9] *Uo.,*72.

[10] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XII, *A fekete kakas, A szökevények, A szelistyei asszonyok,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1959, 8 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 12). (A kiemelések a fenti és az alább következő idézetben tőlem származnak – G. T.)

Az idézet utolsó mondata az urak világának közvélekedését idézi meg. Az állítás („a paraszt nem számít") annyira magától értetődőnek tűnik, hogy elegendő látszik egy odavetett megjegyzésben felidézni, hiszen igazságtartalmával mindenki tisztában van. A narrátor szólamába beivódott közvélekedésről a későbbiek során csak egyszer esik szó. Az elbeszélő nem cáfolja és nem is kérdőjelezi meg explicit módon, első pillantásra csak a korábbi kijelentés ismétléseként, konkrét változataként látszik szóba hozni. A Kupolyi család ünnepel, mert a bányamérnök segédként alkalmazza az unokát. A lakoma leírása során tesz említést az elbeszélő Vincéről, a szolgáról:

> A kutya az asztal alatt a csontokon csámcsogott, a veréb is bent volt és vígan ugrándozott a kemence környékén. Csak az öreg Vince ebédelt künn a konyhában, mert hiába, *a nemes emberek mégiscsak nemes emberek*. Mégse lehet beültetni az öreg Vincét, hanem azután, ebéd végén a borozáshoz neki is helyet szorítanak az asztalnál, mert *őérte is meghalt a Jézus (de természetesen csak félig)*.[11]

A citált részlet az irónia alakzatát mozgósítja, amikor látszólag helyesli a háziak eljárását. A kutya és a másik házi kedvenc, a veréb megjelenítése még nem feltétlenül szúr szemet, hiszen az életképszerű jelenet rajzához tartozó részletnek is vélhetjük megemlítésüket. Ugyanakkor a bekezdést záró csattanó felől tekintve szóba hozásuk a poén előkészítésének tekinthető. A zárójelben szereplő megszorítás iróniáját az teszi szembeötlővé, hogy annak tartalma teljesen ellentétes a megváltás teológiai értelmezésével. A megváltás kegyelmében minden ember egyformán részesülhet társadalmi ragra való tekintet nélkül, hiszen az isteni irgalom érvényesülését nem befolyásolják e világi törvények. A zárójeles megjegyzés komikumát tovább fokozza, hogy nem csupán úgy érthető: a krisztusi áldozatot a paraszti rendűek megváltásának szándéka csak fele olyan mértékben motiválta, mint a nemesemberek esetében, hanem úgy is, hogy Jézus „félmunkát" végzett, a parasztoknak csak félig hozta el a megváltás lehetőségét. (Hogy az olyan enyhén blaszfémikus olvasatot ne is említsük, amely szerint a parasztok számára Krisztus nem is halt meg igazán, csak félig.) A zárójeles beszúrás virtuóz teljesítménye, hogy a nehezen komolyan vehető, ironizált jelentésrétegek mellett azokat felülíró egyenes állításként is felfogható: Krisztus csak felerészben halt meg, hiszen feltámadt. A parasztok számára is csak felerészben halt meg, mint bárki emberfia számára, hiszen éppen a halál legyőzésével hozta el a megváltást az egész emberiségnek. A feltámadás egyetemes üzenetére tett utalás tehát éppen az elsődleges, szó szerinti jelentést érvényteleníti.

Mi a jelentősége az idézett közvélekedésnek az elbeszélés egésze szempontjából? Korántsem marginális mozzanat ez, ha figyelembe vesszük, hogy az ismeretlen lány ápolásának, illetve eltemettetésének története nem más, mint a keresztény vallás-erkölcs következetes megvalósítása. (Igaz, az öreg Kupolyi a kegyes cselekedet után rögtön kártyázásba kezd, és el is veri a termés árát, ami jótékonyan meggátolja, hogy

[11] *Uo.,* 12.

az elbeszélés túlságosan is kegyes hangnemben folyjon tovább.) A nincstelen árva eltemetése a felebaráti szeretet keresztény parancsát középpontba állító példázatos történet, amely azon a közkeletű elven nyugszik, amely szerint Isten előtt mindenki egyenlő. Ha „a paraszt nem számít" fordulatot érvényben hagyná az elbeszélés, éppen az előadott történet érdektelen voltát állítaná.

A cselekmény azonban nem csak a lány alakjának segítségével fordul szembe a közvélekedéssel. Vince figurája – akinek kapcsán a narráció az úr és szolga közötti különbséget konkrét személyhez kapcsolódva hozta szóba – a bizalmas szerepkörét tölti be. E pozíciójából fakadóan gyakran megfordul a hierarchikus viszony közte és gazdája között: a cselekmény során Vince többször megfeddi kenyéradóját, s végül ő igazítja el viszonyát feleségével is. Értékrendjük közel áll egymáshoz, bár Vince többször korholja gazdáját, amiért az költségekbe veri magát az ismeretlen lány miatt, titokban maga is virágot vesz a sírra. Kupolyi a civódások nyomán először úgy dönt, hogy Vince neve ne hangozzék el a gyászszertartáson a halottól búcsúzók sorában, később azonban megbánja döntését, s miután visszatérve a kántorhoz Pap Vince nevét is lediktálja, úgy érzi „mintha egy mázsányit hányt volna le magáról".[12] Viszonyuk tehát csak látszólag alapul a társadalmi hierarchián, valójában kölcsönös érzelmi kötődésre épül. Erre utal az is, hogy öreg gazdája kezelési költségére titokban Vince ugyanúgy gyűjti a pénzt, ahogy Kupolyi unokája. A familiáris szemléletmódnak megfelelően tehát Vince inkább családtag, mint szolga.

Az elbeszélés történetének szintje mellett Vince metafiktív szinten is rácáfol a „paraszt nem számít" fordulatra. *A fekete kakas* olyan fantasztikus elbeszélés, amelyben a narráció arra törekszik, hogy a különös és a csodás közötti egyensúlyt mindvégig fenntartsa. A szokatlan történések természetfeletti-csodás és valószerű magyarázatai folytonosan ellenpontozzák egymást. Pali szerencsés megmenekülését egy prolepszis még a bányaszerencsétlenség megtörténte előtt metafizikai összefüggésbe látszik illeszteni: a kántornak az ismeretlen lány nevében írt versezetében a halott azt ígéri: „Én ugyan leszek már a másik világon. De ha onnan hagyják, bizony megszolgálom."[13] Később Pali beszámol róla, hogy azért menekült meg, mert egy vézna serdülő lány „egy fekete kakassal a hóna alatt"[14] még az omlás előtt felhívatta a bányából, hogy megmondja, „egy asszony várja az erdőben a tisztáson".[15] Az olvasó korábban tudomást szerzett róla, hogy Pista a szép Horváthynénak csapja a szelet, akivel látták találkozni „erdőn, mezőn, a várromoknál".[16] A kézenfekvő magyarázatot azonban elbizonytalanítja, hogy Pali a nagyanyja megjegyzésére, amely Horváthynéval azonosítja az üzenet küldőjét, így felel: „a leány leírása nem igen hasonlított arra,

[12] *Uo.,* 35.
[13] *Uo.,* 38.
[14] *Uo.,* 52.
[15] *Uo.*
[16] *Uo.,* 13.

akit a nagymama gondol".[17] Az elbeszélés ugyanakkor azt a lehetőséget is nyitva hagyja, hogy Pali csak illendőségből tagad. A hírvivő és a halott azonos voltának lehetőségét továbbra is fenntartja, hogy Pali nagyon különösnek látta a lányt. Továbbá mindketten szőkék voltak, bár ez sem bizonyító erejű, hiszen a szőke haj korántsem megy ritkaság számba. Mégis egy újabb apró mozzanat ez, amely egymáshoz közelíti a két alakot.

Kupolyi kérdése azonban fordulatot hoz a természetfeletti utáni nyomázásban, hiszen megszólalásának komikuma („És a kakasnak piros volt a taréja?") hirtelen nevetséges színben tünteti fel a síron túli beavatkozás gyanúját. Ezt az elmozdulást támogatja, hogy kiderül, a kakas nyakában nem volt csengő. Pali meg is rökönyödik a kérdésen, s válasza, amelyben emlékezteti nagyapját, hogy „az csak a bárányoknak szokott lenni", ugyancsak a komikus regisztert erősíti fel. Bár a beállt csöndben egy bútor „kísértetiesen pattant", s Kupolyi átszellemült arccal kijelenti, hogy a halott lány jött el unokáját megmenteni, a nagymama és Pali összenéznek, s tekintetük azt mondja: „Elvette az eszét a nagy öröm." Az elbeszélésnek ezen a pontján a fantasztikum vesztésre áll, Kupolyi bizonyossága még mindig komikus színben tűnik fel. Ekkor lép színre Vince:

> De Vince az okos, a hitetlen Vince megmozdult a kuckóban.
> – Igen, ő volt! – bizonyítá reszkető hangon, keresztet vetve magára. – Dicsértessék a Jézus Krisztus![18]

A „hitetlen" jelző különös nyomatékot ad Vince megszólalásának, hiszen valaki olyan nyilatkozik, akit mindenki kételkedőnek, sőt hitetlennek ismer. Vince tanúságtétele visszabillenti az elbeszélést a természetfölötti és a racionális közötti egyensúlyi helyzetébe. A közvetlenül rákövetkező zárlatban a narrátor szólama az események kétféle magyarázatát már azonos valószínűségű lehetőségekként kezeli: „E pillanatban a kakas szólalt meg odakünn. Vagy az anyóka kakasa volt, mely azt hirdeti, hogy már éjfél van. Vagy az a másik rejtélyes kakas jött figyelmeztetni: Kikiriki! Itt voltunk: mi voltunk."[19] Vincze megszólalásának perdöntő szerep jutott az elbeszélés jellegének kialakításában. Az ő „közbeavatkozása" nélkül a fantasztikum eldöntetlensége helyett a különös események racionális magyarázatot nyertek volna. Az elbeszélés tehát a metafiktív szinten is kétségbe vonja a közkeletű vélekedést, amely szerint „a paraszt nem számít".

Az anekdotikus narráció Mikszáth által alkalmazott változataiban az elbeszélő gyakran tart távolságot azzal a közvéleménnyel szemben, amelynek vélekedéseit maga is osztani látszik. A communis opinio nyílt vagy látens megkérdőjelezése arra utal, hogy az anekdotikus elbeszélésmód Mikszáth szépírói gyakorlatában nem fogható

[17] *Uo.,* 52.
[18] *Uo.,* 54.
[19] *Uo.*

fel egyszerűen a kollektív nézőpont, illetve a kollektív értékrend közvetítőjeként. Mikszáth anekdotizmusa nemcsak hogy nem zárja ki az egyéni szemléletmód érvényesülését, de számos összetett narratív eljárását dolgozza ki az egyéni perspektíva jelzésének. Ezzel Mikszáth megteremtette a 20. századi magyar modernség számára az anekdotikus narráció folytatásának és megújításának lehetőségét. Az elbeszélői szólam és az implicit szerző értékrendje persze határozottabban és főképp demonstratívabban távolodik el a közvéleménytől a modernek műveiben, mint Mikszáthnál, de e tendencia érvényesülése előtt Mikszáth prózapoétikája nyitotta meg az utat.

Anekdota és regény

Szegedy-Maszák Mihály

Anekdota és/vagy történelem?

Noha közhely, hogy különböző irodalmi művek különböző korosztályoknak felelnek meg – tízéves gyerek aligha tud mit kezdeni a *Prae*vel –, a szakirodalom viszonylag kevéssé figyel arra, miként változhat meg ugyanannak a műnek az értelmezése idősebb korban. Mikszáth más műveinél lényegesen később, egyetemista éveimben, 1964-ben ismertem meg *A fekete város*t a Vasárnapi Újságból. 2015 nyarán a kritikai kiadásban olvastam újra.

Viszonylag pontosan emlékszem egykori véleményemre, amely nagyon eltért a jelenlegitől. Akár föl is tudnám idézni, de ennek aligha volna értelme. Akkor úgy gondoltam, ebben a művében Mikszáth a történelemnek korábbi alkotásaihoz képest mélyebb értéséről tesz tanúságot, talán Kemény Zsigmond ösztönzésére is, akinek öröksége távol állt tőle, ám 1904-ben olyan előszóval adta ki *A rajongók*at, amelyben azt állította, elődje harmincéves korában úgy írt, „mint egy hetven éves bölcs, mérsékelten, szenvedélytől ment hangon, gazdag élettapasztalat látszatával és mélységes analizissal".[1] Újraolvasva e bevezető sorokat, most úgy látom, mennyire nem értette Mikszáth elődjének regényeit, azt hangoztatván: „nem tud építeni",[2] hiszen sokféle szerkesztés létezik, s a szóban forgó kifogás éppenséggel az ő regényeivel, a *Különös házasság*gal, *A Noszty fiú*val, sőt akár még *A fekete város*sal szemben is fölhozható.

Lehet, az akkori véleményem ért többet; nem tudnám eldönteni. Az idősebb ember elveszíti rugalmasságát. Könnyen elkerüli a figyelmét az, amit a fiatal még észre tud venni. Mindnyájan más könyvekhez képest olvasunk, és természetesen én sem lehetek kivétel. Óhatatlanul is hatással vannak rám az elmúlt ötven évben olvasottak.

A különbség természetesen abból is származhat, hogy fél évszázaddal ezelőtt úgy olvastam a regényt, ahogy az a Vasárnapi Újságban megjelent, bár most is elővettem ezt a változatot. A fejezetek általában nem esnek egybe a folytatásokkal. Az előbbiek terjedelme erősen változó – az 5. fejezet a kritikai kiadásban 10, a 8. fejezet 52 lapnyi szöveg –, a folytatások hossza nagyjából hasonló. A folytatások többnyire valamely eldöntetlen kérdéssel fejeződnek be, nyilvánvalóan azért, hogy az olvasó

[1] Mikszáth Kálmán, *Báró Kemény Zsigmond 1814–1875* = Báró Kemény Zsigmond, *A rajongók,* Budapest, Franklin, I, v.

[2] *Uo.,* vi.

kíváncsi legyen a továbbiakra, vagyis vásárolja meg a következő számot, ha tudni akarja a következményt. Mikszáth tudhatott arról, hogy az újvilági olvasók New York kikötőjéből türelmetlenül kiáltottak oda az *Old Curiosity Shop* újabb folytatásával érkező hajóra: – Él-e a kis Nellie? Kramler lőcsei bírót Görgey Pál az igen rövid 5. fejezetben lövi meg. Az 1908. évi utolsó számban közölt rész ezekkel az alispánra vonatkozó szavakkal ér véget: „– Ebet ebért! – hörögte, egész testében reszketve és lőtt."[3] A feszültséget csak az 1909. évi első szám oldja fel.

Úgy is lehet fogalmazni, hogy a regény kettős beosztású. Ez önmagában előnyt is jelent, összetettséget eredményez. Dickens is részletekben közölte a regényeit, és még a népszerű Penguin Kiadó is feltünteti, hol ér véget egy-egy folytatás. Nemcsak idegen példákra lehet hivatkozni. Ismeretes, hogy Kosztolányi már befejezte *A véres költő*t, amikor a Nyugat még közölte a folytatásokat. A fejezetekre osztást bonyolítja a folytatások szakaszolása. Az esetleges hátrány a szerkesztetlenség veszélye, amely különösen akkor fenyeget, ha egy író mindig csak a soron következő folytatást készíti el. Mikszáth így dolgozott. Ezért nem jelenhetett meg az 1909. évi 3–8. számban folytatás. A harmadikban a következő közlemény olvasható: „Mikszáth Kálmán, lapunk főmunkatársa a héten megbetegedett s ezért nem folytathatta lapunkban folyamatban levő »A fekete város« című regényét. Igaz részvéttel közöljük a kitűnő író betegségének hírét, de remélhetőleg a gondos családi ápolás hamar lábra fogja állítani, hogy munkásságát, melyet az egész ország gyönyörködve figyel, folytathassa."[4] Mikszáth az „új év január 14. napján súlyos tüdőgyulladással esett ágynak. Napokig eszméletlenül, önkívületi állapotban volt. Látogatóit, barátait nem ismerte föl".[5]

A 6. fejezetet, a lőcsei szenátorok tanácskozását szakítja félbe a közlés. A 8. szám azután igyekszik megnyugtatni a közönséget: „Mikszáth Kálmán, lapunk kitűnő főmunkatársa most már teljesen felépült betegségéből. Annál nagyobb örömmel jelentjük ezt olvasóinknak, mert a kitűnő író jövő számunkban már folytatni fogja betegsége miatt félbe szakadt *A fekete város* című regényét."[6]

Az alkotó folyamat megszakadásának maradt nyoma a szövegben. Mellékszereplők fölcserélését a könyv alakban ki lehetett küszöbölni – a kritikai kiadás egyik készítőjének, Hajdu Péternek szóbeli közlése szerint alighanem Rubinyi Mózes (1881–1965) végezhette el e kiigazításokat –, de némely következetlenség még a Király István által sajtó alá rendezett kritikai kiadásban is érzékelhető. „Fabricius apja például előbb mint élő személy szerepel a regényben, később viszont mint régen megholtról esik róla szó."[7]

---

[3] Mikszáth Kálmán, *A fekete város: Regény,* Vasárnapi Újság, 55(1908), 1056.

[4] Vasárnapi Újság, 56(1909), 59.

[5] Fábri Anna, *Mikszáth Kálmán alkotásai és vallomásai tükrében,* Budapest, Szépirodalmi, 1983, 204.

[6] Vasárnapi Újság, 56(1909), 158.

[7] Hász-Fehér Katalin, *Az irónia arabeszkje: Mikszáth Kálmán:* A fekete város, Híd, 71(1997), 532.

1880-ban Péterfy Jenő azt írta: *A beszélő köntös*ben „az operett zenéje hallik".[8] *A fekete város*t egy világ választja el *A beszélő köntös*től, de hiba volna tagadni, hogy Németh G. Béla általa nagyra becsült elődjének ítéletét visszhangozta, midőn így fogalmazott: „Mikszáth történelmi regényeiből az operettek édes zenéje hallik."[9] A 21. században kockázattal járhat népszerű műfajok lebecsülése, ám a korábbi örökség az újabb szakirodalomban is érzékelhető. „Olykor valóban »operettszerűen« sablonosnak tűnik Mikszáth számos megoldása" – ismeri el Eisemann György,[10] aki óvatos kísérletet tett némely regény leértékelésére. Igaz, bírálata részben *A Noszty fiú*ra irányult: „Jól felismerhetők az operettlibrettók dialógusai, […] a politizálás népszínmű-kellékei" – jegyezte meg, a *Szép Ilonka* fölhasználását „giccsesen formázó idézésmódnak" minősítette, sőt Tóth Marit „a lányregények és az operettek sémáiból összekevert" alaknak látta, de a történelmi regényként számon tartott *Különös házasság*ról sem nyilatkozott lelkesedéssel: „szövege sokat tesz azért, hogy irányzatosságát a történelmi regény műfajára alakítsa ki", a végeredményt azonban nem éppen elismeréssel jellemezte: „mintha legalább két külön dimenzióra hullna szét".[11]

Kiváló pályatársamnak tökéletesen igaza van, amikor *A fekete város*t a két említett regénynél lényegesen többre becsüli. Mindössze annak elemzésével szemben volnának kisebb fönntartásaim, ahogyan Mikszáth „belépteti a »történelmi« nyelvezetet az anekdotikus analógiák sorába", mondván, hogy az anekdota a „történelmi mimézis-játékok sorával gyakran szupplementáris (helyettesítéses-kiegészítéses) kapcsolatba kerülő elem".[12] Nem látom bizonyíthatónak a történelmi nyelv jelenlétét, mint ahogyan kissé kétkedve fogadom a föltevést, amely szerint az anekdotikus szerkesztés „a »cselekmény-centrikus« epikától a »nyelvcentrikus« epikához közelít",[13] mert nem vélem egyértelműen körvonalazhatónak a szembeállítás két oldalát. A *Tristram Shandy,* a *Wahlverwandtschaften* és a *Liaisons dangereuses,* sőt talán még a *Ködképek a kedély láthatárán* is kitüntetett szerepet ad a nyelvnek.

1913-ban *A fekete város* történelmi regényként kapta meg a Péczely-díjat. Annak tekinthetjük-e egyértelműen a jelen távlatából? A kuruc háború csak háttérben, mintegy díszletként szerepel. Hajdu Péter szerint „Mikszáth számára a történelmi forrás leginkább az írói fantázia gerjesztőjéül szolgált".[14] II. Rákóczi Ferenc hamvait 1906-ban szállították haza Törökországból. A korszak a kuruc kor fölértékelését hozta magával. Ennek nyoma feltűnően érzékelhető *A fekete város*ban. „Csak a szél

[8] Péterfy Jenő, *Magyar irodalmi bírálatai,* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938, 56.

[9] Németh G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad: A romantika után,* Budapest, Szépirodalmi, 1971, 211.

[10] Eisemann György, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Korona, 1998, 49.

[11] Az idézetek rendre *uo.,* 128–129, 130, 134, 119, 121.

[12] *Uo.,* 77, 67.

[13] *Uo.,* 71.

[14] Hajdu Péter, *Mikszáth kurucai,* Tiszatáj, 2011/11, 91.

suhogott Késmárk felett."[15] E szavakról Hajdu Péter bebizonyította, hogy a „Gyönge violának…" kezdetű nóta refrénjéből az első sort idézi, amelynek szövegét Endrődi Sándor írta, zenéjét Dankó Pista szerezte.[16] Mikszáth még nem tudhatta, hogy kételyek merülhetnek föl Thaly Kálmán némely versének kuruc kori eredetével szemben. Köztudomású, hogy e költemények Adyra is hatottak, aki Endrődi Sándorhoz hasonlóan a Vasárnapi Újság szerzői közé tartozott. 1909-ben Móricz Zsigmond is itt közölte *Bujdosó kuruczok éneke* című versét, *A fekete város* egyik folytatásának szomszédságában.

A regény 5. fejezetében egy jegyzet idézi a „szájhagyományt" (I, 82), a tábornok honvédtiszt öccsének, Görgey Istvánnak (1825–1912) 1904-ben a Századokban közölt cikke alapján. E közleményben a következőket lehet olvasni: „atyám így beszélte el nekem: Az alispán és a polgármester egy napon, kiki a maga területén vadászván, Görgeynek egyik kedvencz kopója hajtás közben átszaladt a mesgyén, be a lőcsei határba. Erre a polgármester agyonlőtte a kopót, az alispán peddig a polgármestert. […] Ekkor a még hevenyében is »okos és körültekintő« lőcsei vadásztársak hirtelen felkapván meglőtt polgármesterük holttestét, vele betörtek a görgői határba s abból annyi földet, a mennyit ma is az említett négyszög befoglal, szaladvást megkerülvén, ezzel azt az akkori idők szabványjoga szerint megszerezték városuknak »véren«".[17] Az alispánnak Lőcsére bevonulásáról így számol be a Századokban olvasható szöveg: „a mint beléptet a dobogón át a kapun, ennek bolthajtásából hirtelen – váratlan lezuhan a vasrostély mögötte; a vármegyei urak és hajdúk kint szorúlnak és ott tehetetlen dühvel nézhetik végig, mint rántják le villámgyorsan városi polgárok az alispánt lováról, mint nyomják el a védtelen embert, s a készen ott termett hóhérral most véteti fejét az agyonlőtt polgármester hivatal béli utóda és megbosszulója – Fabricius".[18]

Mikszáth személyes elemet is csempészett regényébe: a lőcsei szenátorok egyikét Mauks Donátnak hívják. Görgey István egy szóval sem említi, hogy az általa elmondott történet a kuruc korban játszódott volna. Hász-Fehér Katalin joggal figyelmeztetett arra, hogy Mikszáth hamisítja a történelmet: „Esze Tamás, a jobbágy származású kuruc, nála például vidéki nemessé válik, Zrínyi Ilona pedig Thökölyvel bujdosik Törökországban, pedig közismert, hogy Munkács várának feladása után, 1687-től 1692-ig Bécsben tartózkodik."[19] Hasonló elrajzolások Sir Walter Scott munkásságában is találhatók, bár érdemes megjegyezni, hogy inkább csak a távolabbi korokat fölidéző könyveiben – mint például az *Ivanhoe* – s nem a kései 17. vagy

[15] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XXII, *A fekete város,* s. a. r. Király István, Budapest, Akadémiai, 1961, 26 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 22). A továbbiakban a zárójelben szereplő kötet- és oldalszámok erre a kétkötetes kiadásra vonatkoznak.

[16] Hajdu, *i. m.,* 96.

[17] Görgey István, *A Görgey nemzetség története,* Századok, 38(1904), 159.

[18] *Uo.,* 160.

[19] Hász-Fehér, *i. m.,* 519.

18. században játszódó *The Old Mortality* vagy a *The Heart of Midlothian* lapjain, amelyeket a jelenkor legjelentősebb művészi teljesítményeiként tart számon.

Való igaz, hogy *A fekete város*ban az „elbeszélő folyvást újraalkotja a jelennek és a voltnak a narratíván belüli interferenciáját".[20] Már-már kiszólásként értelmezhető az olyan állítás, mint például „a nexus volt mértéke annak, ki milyen úr és csak másodsorban a birtok" (I, 6). A történetmondást olykor értekező elmélkedés szakítja félbe. Az 5. fejezet hosszabb eszmefuttatással kezdődik a lőcsei borsó kiválóságáról. A 7. fejezet eleje a lőcsei statutumok leírását részletezi, majd azt körvonalazza, mi számított megengedhetőnek a női viseletben az elbeszélt történet idején. Az ilyen kitérésszerű betétek a 20. század elején már régies hatást kelthettek. Sőt már Flaubert, Fontane vagy Henry James regényeiből is hiányoznak. Mulatságosak, ám nehéz, sőt alighanem lehetetlen volna bizonyítani, hogy szervesen illeszkednek a mű szerkezetébe.

A regény világa *A demokraták*nak azzal a megfogalmazásával van összhangban, amelyet Király István és némi módosítással Esterházy Péter is idézett: „Nem okos világ ez a mai. De hát iszen a tegnapi se volt okos. És bizonyára nem lesz az a holnaputáni sem. Ebben van valami vigasztaló."[21] Legföljebb az utolsó mondat érvényességén tűnődhet el a mai olvasó. „Hétfőn még a labanc volt az úr, szerdán már a kuruc parancsolt" (I, 5). Ez a bejelentés a legelső fejezetben még hitelesítené az állítást, hogy „Mikszáth művei folyvást aláásnak minden egyirányú értelmezési stratégiát",[22] *A fekete város* azonban mintha kivétel volna. Görgey Pál várakozó álláspontra helyezkedik, de bukásra van ítélve. A regény megfelel annak, amit a magyar olvasók többsége 1900 körül várt az írótól: a labancok egyértelműen németnek számítanak. „Csak annyiban változott ezzel a nemesurak szokott mulatsága, hogy nem nyúlra, vaddisznóra csoportosultak vadászni, hanem németre" (II, 196). A lőcsei polgárok viszont egytől-egyig kurucok, vagyis magyarok, pedig „egyikük se tudott magyarul, még a magyar nevű Pálfalvi sem, csak az egy Hallik János törte a nyelvet egy kicsit" (I, 102).

Az ellentmondás nemcsak abban rejlik, hogy az alispán „határozottan vonzóbb egyéniség, mint a regény polgár hősei",[23] mert ő nem egysíkú jellem. Két értékrend, két életmód áll szemben egymással. Nem két osztály, mert Görgey egyénként kerül feszültségbe egy közösséggel. Lehetne arra hivatkozni, hogy nincs átjárás a két létforma között, de ez nem volna igaz, hiszen az alispán lőcsei nevelőintézetbe járatja a lányát.

---

[20] Eisemann, *i. m.,* 145.

[21] Mikszáth Kálmán, *A gavallérok, A demokraták, Ne okoskodj Pista!* Budapest, Révai Testvérek, 1904, 86.

[22] Eisemann, *i. m.,* 115.

[23] Németh, *i. m.,* 213.

A szereplők tudata általában nem játszik számottevő szerepet Mikszáth műveiben. Az elbeszélő többnyire kívülről közelíti meg a jellemeket. Pongrácz grófhoz hasonlóan Görgey Pál a kivétel: „csak önmagával disputált magányos óráiban, mintha két Görgey Pál ülne egymással szemben, a józan és a kételkedő s beszélgetnének csendesen" (I, 33). Önmardosó alkat, ki végzetes jellemhibái ellenére „jó volt belülről" (I, 64). Mintha az öregedő Mikszáth mégis tanult volna valamit Kemény Zsigmondtól? Magányában az alispán sokat töpreng. „Nincs ennek a nemzetnek kitartása" – állapítja meg keserűen. „Lehet vele kezdeni nagy dolgokat, de nem lehet bevégezni. Hasztalan erőlködések ezek" (I, 65). Széchenyi némely megnyilatkozása juthat az olvasó eszébe.

Sokat írtak arról, milyen kíméletlenül bírálta Mikszáth a gentryt. Ez a torzító egyszerűsítés ártott annak, miként is értelmezhetők ennek az írónak a művei. *A fekete város* szász polgárait a haszonelvűség vezeti. Blom és Quendel török rabszolgákkal kereskedik. „Aljas dolog volt ez, […] mellékkeresetképpen pedig mind a ketten uzsorások" (I, 126). Fabricius gátlástalan pályaépítő, aki nem ismer kételyt. Mélység nélküli jelleme szöges ellentétben áll Görgey Pál korántsem egyértelműsíthető személyiségével.

A humor, amely olyannyira meghatározó szerepet játszik Mikszáth művészetében, és oly kellemessé, viszonylag könnyen olvashatóvá teszi műveit, háttérben marad *A fekete város*ban. A ritka kivételek közé tartozik a 10. fejezet, amelyben Quendel töri a magyar beszédet. A regény nyelve egyébként nem nevezhető makulátlannak. A vájt fülű, kissé már maradinak nevezhető, bakafántoskodó olvasó nemcsak a „dacára", az „úgy […], mint", a „cáfolta le", „fejeikkel bólogattak", „foglalják el helyeiket" (II, 88; I, 14; II, 72, 146; I, 119, 90, 92) használatát tehetné szóvá, de azt is, ahogyan Görgey Pál, Fabriciusné vagy az elbeszélő használja a „nem-e" szerkezetet (I, 35; II, 177). Nagyon is lehetséges, hogy az író betegsége is okolható az apró gondatlanságokért. Ha valóban Rubinyi Mózes rendezte sajtó alá a könyvet, akár csodálkozni is lehetne azon, hogy nem igazította ki e részleteket.

A történetmondó helyzete önellentmondásos, de ez aligha tekinthető művészi fogyatékosságnak. Hilil basa, azaz Quendel kéjlakába nem lehet belépni. „De mi a basa engedélye nélkül is megtehetjük, hogy odavisszük az olvasót, ahova tilos a belépés" (II, 22). Az utolsó fejezet szalagcíme ezzel ellentétben azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy a „szerző" már nem ura a kifejletnek: „(Melyben a szerző akarata ellenére a gondviselés szeszélye szerint fejeztetik be a történet)" (II, 204).

A befejezés nagyszerűségéhez nem férhet kétség. Semmi szószaporítás nincs benne. Körülményeskedés nélkül mintegy elvágja a történés fonalát. Tömörsége folytán a magyar irodalom legkiválóbb regényzárlatai közé tartozik. Az olvasóra van bízva, elképzeli-e avagy nem a következményeket.

S. Varga Pál

A múltvesztés alakzatai a *Beszterce ostromá*ban

Reinhart Koselleck közismert tétele szerint a 18–19. század fordulóján a történelem megszűnt örök ismétlődésnek lenni; ha azelőtt tanulságos példákkal – vagy éppen megalapozó történetekkel – szolgált a mindenkori jelennek, immár a jelenhez vezető folyamat eseményeinek láncolatává vált, amelyben még a láncszemek sem állandóak, hiszen a mindenkori jelen folyton újraértelmezi a múltat.[1] Maga a múlt is veszít jelentőségéből, amennyiben a modern társadalom a jövő felől határozza meg magát; az újkor – mondja Koselleck – akkor kezdődik, amikor a jövőre irányuló várakozások eltávolodnak minden korábbi tapasztalattól, amikor a haladás válik a történelem vezérelvévé.[2] A változás motorja a polgár, aki saját társadalmi létét nem adottságként, hanem olyan lehetőségként éli meg, amely megvalósításra vár.[3] Ha nem is akarja végképp eltörölni a múltat, igyekszik a haladás szolgálatába állítani és igazolására használni.

A modern társadalom, amely egységét és jövőjét nemzeti keretek közt kívánja meghatározni, azoknak a társadalmilag, etnikailag és vallásilag különböző premodern közösségeknek az emlékezetét is egységesíteni és modernizálni kívánja, amelyekben – különbségeik ellenére – már korábban is jelen volt valamilyen protonemzeti elem. Eközben nincs tekintettel arra, mennyire különbözőek voltak ezek a – visszatekintve rokon természetűeknek látszó – protonemzeti sajátosságok, s hogy az illető közösségek hogyan vesznek részt, egyáltalán: részt vesznek-e a modern társadalom nemzeti integrációjában.

A millennium táján különös élességgel mutatkozott meg ez a paradoxon. Miközben a magyar közélet éppen a nemesség eredetközösségi nemzettudatának keretében kívánta megünnepelni a nemzet ezeréves múltját, ez a nemesség éppen az utolsó

[1] Lásd Reinhart Koselleck, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája,* ford. Hidas Zoltán, Budapest, Atlantisz, 2003, 41skk.

[2] *Uo.*, 413.

[3] Lásd Walter Hof, *Pessimistisch-nihilistische Strömungen in der deutschen Literatur vom Sturm und Drang bis zum Jungen Deutschland,* Tübingen, Max Niemeyer, 1970, 5–8 (Untersuchungen zur deutschen Literaturgeschichte, 3).

Mikszath_kotet.indb 129 2016.11.05. 11:01:31

lépéseket tette meg, hogy saját genealogikus múlttudatát elveszítse; miközben a politika a magyar nemzet nyelvi egységesítését erőltette, az integrálni kívánt nemzetiségi közösségek többsége nyelvi, sőt politikai önállóságának megvalósításán fáradozott. 1894 tavaszán, amikor az ország Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című, a millennium alkalmából festett képének kiállítását ünnepli, Mikszáth Kálmán a *Beszterce ostroma* című regényét írja, amelyben a nemesi múlttudat hanyatlása, a nemzetiségi polgárság identitászavara és a múlt politikai kisajátítása kizárja bármiféle modern, egységes nemzeti múlttudat érvényesülését.

***

A múltvesztés jelensége az 1820-as, 1830-as években éri el a magyar irodalom ingerküszöbét. A kollektív felejtésre – Kisfaludy Károly *Mohács* című elégiájától is ösztönözve – Kölcsey Ferenc figyelmeztetett Mohács-esszéjében, és okát, ha nem is a jövővel, de a jelennel elfoglalt társadalom beállítódásában jelölte meg. Múlt és jövő viszonyának haladáselvű értelmezését – feltehetőleg Széchenyi István *Hitel*ének hatására – ő is megfogalmazta („Régi kor' árnya felé visszamerengni mit ér? / Messze jövendővel komolyan vess öszve jelenkort; / Hass, alkoss, gyarapíts, 's a' haza fényre derül!" – *Huszt,* 1831) – a múlttal szakító, jövőbe forduló új attitűd hirdetője azonban Petőfi Sándor lesz, aki *Csalogányok és pacsirták* című versében (1846) halottrablóknak minősíti a múlt megéneklőit, s a jövőt mint a beteg emberiségnek orvosát köszönti. Ha Petőfi utóbb megbecsüléssel emlékezik is „ősapáink"-ra, „Kik szabadon éltek-haltak, / Szolgaföldben nem nyughatnak" (*Nemzeti dal,* 1848), ez a megemlékezés – amellett, hogy *a* nemzetet felölelő többes szám első személyben beszél – a múltat is gyökeresen átértelmezi, és a jelenhez igazítja. (Múlt és jelen viszonyának újraértelmezésében központi szerep jut az eposz és a történelmi regény őrségváltásnak – ez a témakör azonban túlmutat e dolgozat keretein.)

Az első jelentős irodalmi szöveg, amelynek témája maga a múltvesztés, az 1848-ban írt *Toldi estéje*. Itt még – az alább említendő művekkel szemben – nincs szó személyes múltvesztésről: Toldi a múlthoz való viszony premodern változatát testesíti meg – Lajos vele vitatkozva fejti ki a múlttal szakító haladás érveit. A történet a két, alternatív felfogás konfliktusát jeleníti meg – az öreg Toldi kivonul abból a világból, amely megtagadni készül a múltat.

A témát Kemény Zsigmond *Férj és nő* című 1852-es regénye helyezte az egyéni és a kollektív emlékezet határmezsgyéjére. Az 1830-as és 1840-es évek fordulóján játszódó regényben már a modernségé az uralkodó beszédmód, s nem kérdés, hogy ez aláássa a nemesség hagyományos, Kézai *Gesta Hungarorum*áig visszanyúló genealogikus múltkonstrukcióit. Jelképesnek tekinthetjük, hogy a Kolostoryak emlékezetét – amely a honfoglaló ősöktől eredezteti a családot – a felvilágosodás harcias képviselőjeként fellépő polgár, Norbert Lipót cáfolja meg – leleplezvén a triviális ellentmondást, amely a család neve és eredethagyománya között feszül (a honfoglalás

korából származó család nevében nem szerepelhet keresztény intézmény elnevezése). Kolostory báró belehal a múlt megrendülésébe; unokája, az ifjú Albert már „elfogad[j]a a reformeszméket", „folyékonyan beszél[i] az átalakult idő nyelvét",[4] és tudatos döntéseit – még házasságkötését is – a modernitáshoz való igazodás határozza meg. A regény témája ugyanakkor a múltvesztés okozta frusztráció mélyülésének drámai folyamata. A fejleményeket a családnévben is megjelenő vallási-felekezeti kötődés megszakadása tetőzi be (a katolikus Kolostorynak református hitre kellene térnie, hogy felbonthassa a Norbert Lipót leányával kötött, a társadalmi-kulturális különbségek miatt eleve kilátástalan házasságát). Kolostory Albert meghasonlása mögött a genealogikus emlékezetnek az a vonatkozása húzódik meg, hogy a családtörténet az emlékezők tudatában a nemzeti múlt része; ha az előbbi fikcióvá válik, a család kiíródik a (nemesi) nemzetből.

Kolostory Alberthez hasonlóan a történelmi változások fosztják meg múltjától Gyulai Pál 1857-es kisregényének, az *Egy régi udvarház utolsó gazdájá*nak címszereplőjét, Radnóthy Eleket is. Gyulai szinte laboratóriumi helyzetet teremt azáltal, hogy Radnóthy, aki hosszú betegsége, kórházi kezelése miatt nem élte át személyesen az 1849–50-es évek gyökeres változásait, érintetlenül és elevenen őrzi emlékezetében a múltat. Az ő múltja visszamenőleg nem veszti érvényét, mint a Kolostoryaké, ám folytathatatlannak bizonyul; a folytonosság megőrzésére törekvő Radnóthy pedig – aki ignorálja az új jogrendet – fenyegetett helyzetbe kerül. Gyulai a múlt elvesztésének folyamatát az udvarház fizikai pusztulásának képsorába vetíti ki; minden egyes tárgyi elem hanyatlásának metaforikus jelentése van. (Külön elemzést érdemelne az *Egy régi udvarház* és a *Beszterce ostroma* összevetése, hiszen az előbbi számos mozzanata – az udvarháztól magától a pallosjogon át a családi harangig – némi változással Mikszáth regényébe is bekerül).

A sort Csurgó Károly, Gárdonyi Géza *Öreg tekintetes*e zárja a századelőn (1905). Gárdonyi kisregénye lépésről lépésre, Gyulaihoz hasonló tárgyszimbólumok révén (vidéki ház és föld, pipa, öltözet, kisarjadó kukoricaszemek, méhek a pesti bérház padlásszobájában) követi végig, hogyan fosztja meg múltjától, s pusztítja el a nagyváros dinamikus modern közege az örök ismétlődés idejében élő vidéki kisnemest. Pongrácz István alakja szempontjából Csurgó Károly ellenpontja, a vén, szenilis Mayer is figyelmet érdemel, aki néhány klisévé merevedett történetet őriz szabadságharcos múltjából – és zökkenőmentesen beilleszkedik a nagyvárosi szalonéletbe.

***

Mikszáth regényének újszerűsége abban áll, hogy főszereplőjét senki és semmi nem fosztja meg múltjától (már most vessük előre: nem is ebbe hal bele). Ahogyan Mikszáth későbbi hősének nemzedékét jellemzi 1881-es, *A magyar dzsentri* című

[4] Kemény Zsigmond, *Férj és nő* = K. Zs., *Férj és nő – Ködképek a kedély láthatárán,* szöveggond., utószó Fenyő István, Budapest, Unikornis, é. n. [1996], 20–21.

írásában: „az ő kezükből »kiesett« az magától, amit vesztettek".[5] Ez a múltra is igaz. Hajdu Péter szól Mikszáth történeti tárgyú novelláinak egyik típusa kapcsán „a jelen anakronizmusá"-ról: „a korabeli Magyarország társadalmában – úgymond – inadekvát és szervetlen módon él tovább a történelem, és torzítja a gondolkodást, a társadalmi viselkedést".[6] Kiinduló tételem szerint ez a torzító hatású anakronizmus a társadalmi szerepétől megfosztott nemesség múltvesztésével függ össze, amelyet a gazdátlanná váló eredetközösségi múlt kliséinek társadalmi-politikai kisajátítása követ.

A Pongrácz Istvánban megszemélyesített múlttudat összetett képlet. Egyrészt bizonyos, hogy (mint Hajdu egy korábbi tanulmányában írja) a nedeci vár elzárt közegében „az idő részint áll, részint ciklikusan működik" – ellentétben a modern világban lineárisan zajló idővel.[7] Az is nyilvánvaló azonban, hogy ez a statikus-ciklikus időtudat önmagában nem elégséges a történeti emlékezet fenntartásához. A történeti emlékezés – mozogjon akár a példákkal tanító história, akár a láncolatba rendeződő lineáris történelem közegében – kollektív jelentésképző aktus, amely kis- vagy nagyközösségi térben, múlt és jelen kölcsönhatását érvényesítve alkotja meg a múlt értelmét.[8] Könnyű belátni, hogy Pongrácz múlthoz való viszonyából mind a valódi közösségi elem, mind a jelennel folytatott dialógus hiányzik, vagyis alkalmatlan a jelentésképzésre. Ami az emlékezés közösségi terét illeti: a tót parasztoknak, akik múltidéző hadijátékaiban a partnerei, fogalmuk sincs róla, milyen szerepeket játszanak el – a vele egy társadalmi közegbe tartozók pedig nem is partnerei a múltidézésben. A budetini honvédparancsnok praktikussági szempontból kéri fel rokonát, hogy a következő hadgyakorlaton az ő vára ellen vonulhasson a honvédcsapat,[9] Forget őrnagy pedig, aki az ellenfél szerepét játssza Pongrácz hadijátékaiban, tisztes

[5] Mikszáth Kálmán, *A magyar dzsentri* = M. K., *Cikkek és karcolatok,* XI, *1881. január–július,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1970, 21 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 61).

[6] Hajdu Péter, *Tudás és elbeszélés: A Mikszáth-kispróza rejtelmei,* Budapest, Argumentum, 2010, 199 (Irodalomtörténeti füzetek, 146).

[7] Hajdu Péter, *Két kronotoposz találkozik az úton… (Mikszáth Kálmán:* Beszterce ostroma*)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 106(2002), 5–6. sz., 660.

[8] A kollektív emlékezet Maurice Halbwachstól származó elmélete szerint az egyéni életen túlterjedő múlt emlékezete „a múlt rekonstrukciója a jelenből vett adottságok segítségével", amelyben az egyén közösségi kapcsolatainak van meghatározó szerepe. Lásd Maurice Halbwachs, *Das kollektive Gedächtnis [La Mémoire Collective],* ford. Holde Lhoest-Offermann, Stuttgart, Ferdinand Enke, 1967, 55–56. A Halbwachs tételét értelmező Jan Assmann szerint a múlt olyan szociális képződmény, „amelynek jellege a mindenkori jelen értelmi szükségleteitől és vonatkozási kereteitől függ" (Jan Assmann, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban,* ford. Hidas Zoltán, Budapest, Atlantisz, 1999, 49).

[9] A Nagy Miklóshoz írt nyílt levélben Mikszáth a regény valóságos (ezért valószerűtlen) előzményei közt említi, hogy „a budetini honvédség […] a szokott éjenkénti hadgyakorlatait István gróf hadi népe ellen végezte. (Olcsóbb volt így az aerariumnak)" (Mikszáth Kálmán, *Nyílt levél Nagy Miklóshoz, a Vasárnapi Ujság szerkesztőjéhez* = M. K., *Regények és nagyobb elbeszélések,* VI, *Beszterce ostroma,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1957, 187 [Mikszáth Kálmán Összes Művei, 6]).

Mikszath_kotet.indb 132 2016.11.05. 11:01:31

juttatást kap szolgálataiért. (Bár Mikszáth, állítása szerint, élő alakról mintázta Forget őrnagyot, s a nevét sem változtatta meg,[10] nem érdektelen, hogy a név jelentése: felejteni.) A Behenczyek a múltvesztés végső stádiumában vannak, a honvédparancsnok képviselte modern környezet pedig az őrültség bélyegét süti Pongráczra, hogy elszigetelje. Ez a múltvesztés spirálját hozza működésbe: minél erősebb elutasításra talál a múltba kivonuló Pongrácz, annál provokatívabb módon szembesíti embertársait a múlt eszményeivel; ezáltal azonban csak megerősíti abbéli ítéletüket, hogy a középkori eszmények a fennálló szabályok megsértésén alapuló önérvényesítési ambíció igazolására szolgálnak neki – ez viszont megint csak a vele szembeni elutasító reakciót erősíti.

Ha Pongrácz ilyen módon szabályosan meggátolja, hogy környezete párbeszédre lépjen az általa képviselt múlttal, valójában csak önmagához marad következetes. Hiszen, mint az elbeszélő már a regény elején idézi, az az álláspontja: „Én nem akarok a XIX. században élni, visszamegyek a XVII-ikbe, mert nekem úgy tetszik. Az idő jöhet, mehet, de engem nem visz, oda állok, ahová akarok."[11] Ezzel a döntésével Pongrácz lemond arról, hogy múlt és jelen kölcsönhatásából kiindulva adjon jelentést vagy funkciót a múltnak. A jelentől elszigetelt tárgyak és elvek, amelyekhez emlékezetét köti, összefüggés és aktuális jelentés nélküli rekvizítumokként veszik körül,[12] a hozzájuk kapcsolódó erkölcsi eszmék pedig üres klisék maradnak – lásd „a női szemérem védelme", „becsület", pallosjog, a győztes csaták után rendezett „magnum áldomás" és hasonlók. De ugyanilyen klisészerűek a Pongrácz tetteit irányító forgatókönyvek és szabályok is, a hadüzenettől a „hadi reguláig" (amely a tusz visszaadását írja elő). Mintha mindezek egy történelmi kártyajáték lapjai és szabályai lennének – a honvédparancsnok valójában ebbe az egyszerű áltörténeti játékba száll be, amikor azt javasolja, hogy „szóljunk hozzá a *saját nyelvén*" (97) – s talán maga Pongrácz is így fogja fel a dolgot, amikor Apolka elengedésére kényszerülve megjegyzi: „Vesztettem. Fizetek" (166; igaz, ő úgy véli, Isten a kártyapartnere).

A múlt maga összefüggéstelen epizódokra esik szét – ahogyan azt leginkább a vár fegyvertárának szedett-vedett jelmezei tanúsítják:

> A vár fegyverterme tele volt régi vitézi ruhákkal, páncélokkal, jelmezekkel, a Mátyás korabeli fekete-sereg egyenruhájától kezdve le egész a vasas németig. […] Volt ott török spáhi, Rákóczi-féle brigadéros, Svehla vitéz, keresztes lovag, […] mintha egy középkori katonai temető alakjai egyszerre ugrottak volna ki Mihály arkangyal trombita-szavára a sírjaikból […]. (12)

[10] *Uo.*

[11] Mikszáth, *Beszterce ostroma, i. m.,* 17. A továbbiakban a zárójelben szereplő oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

[12] T. Szabó Levente mutatott rá, hogy „a tárgyi nyomok a *Beszterce ostromá*ban nem bizonyulnak elégségesnek a múlt újraalkotására", s ezért a múlt idegen marad a jelen számára: T. Szabó Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Irodalmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában,* Budapest, L'Harmattan, 2007, 55.

Ez a kollekció a múlt modern elsajátításának közegét, a múzeumot idézi, lényegét tekintve azonban éppen ellentétes vele; Hajdu Péter találó kifejezésével, a „múzeuminak tűnő, de nem muzealizálható múlt" tárhelye.[13] Akik pedig a jelmezeket magukra öltik, a történelmi kontextusok és jelentések híján ugyanúgy papagájkiállítást idéznek, mint Mikszáth egyik – a millenniumi kiállítás megnyitása alkalmából írt – cikkében a díszmagyarba öltözött országgyűlési képviselők.[14]

Ha a múltnak olyan mozzanatát keressük Pongrácz tudatában, amely jelentését tekintve kapcsolódik a jelenhez, leginkább a fehérlómondára utalhatunk. A regény központi epizódjában a besztercei küldöttségként fellépő zsolnai színésztrupp szándékosan játszik rá a jelenetre, amelyben a szlávok képviseletében megjelenő vének, népük hódolatának jeléül, földet-füvet-vizet nyújtanak át a lovon érkező Árpád vezérnek:

> Az apró, öreg emberke egyet köhintett és elkezdé szavalni kopott jambusokból összeállított dikcióját, nagy pátosszal, stentori hangon:
>
> > Hatalmas várúr! Nagy s nemes vezér!
> > Vizet, füvet, földet hozánk neked,
> > Előtted hódolók. Kegyelmezz Besztercének! […]
>
> [Pongráczot] látható módon hatotta meg a néhány mondat, középkori emlékeken élődő lelke megittasodott a daliás idők e kirívó ügyetlenséggel mázolt képétől is. (104)

A jelenet nemcsak a Beszterce fölött aratott erkölcsi diadal (vagy más nézőpontból: a normasértő önérvényesítés sikere) révén hat Pongráczra, hanem azért is, mert hízeleg pánszlávgyűlölettől eltelt lelkének. Nem nehéz felismerni, hogy a fehérlómondából vett jelenet nem valamelyik krónikát követi, hanem Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című festményét, amely a fehér lovon ülő Árpádot s a neki meghódoló szlávok véneit ábrázolja.[15]

---

[13] Hajdu, *Tudás és elbeszélés*, *i. m.,* 204.

[14] Mikszáth Kálmán, *A t. Ház a szabad ég alatt* = M. K., *Cikkek és karcolatok,* XXXV, *1896,* s. a. r. Garai Judit, Rejtő István, Budapest, Akadémiai, Balassi, 1992, 28 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 85); idézi: Hajdu, *Tudás és elbeszélés*, *i. m.,* 202.

[15] Munkácsy képét 1894. február 24-én vette át hivatalosan a kormány a főrendiház üléstermében s még aznap kiállították a Nemzeti Múzeum dísztermében (*Munkácsy „Honfoglalás"-ának átvétele – Munkácsy képe itthon,* Vasárnapi Ujság, 1894. március 4., 141–142) – három héttel azelőtt, hogy a regény vonatkozó részlete megjelent volna a Pesti Hírlapban (március 16.; lásd a kritikai kiadás jegyzetét: Mikszáth, *Beszterce ostroma, i. m.,* 194; a Vasárnapi Ujság idézett számában egyébként Mikszáth is publikált). A festmény reprodukcióját öt nappal a regényrészlet megjelenése előtt láthatta az olvasó a Vasárnapi Ujságban (*A „Honfoglalás": Munkácsy Mihály festménye,* Vasárnapi Ujság, 1894. március 11., 152–153). Beöthy Zsolt a Kisfaludy Társaság február 28-ai ülésén elemezte a képet, nagy hangsúlyt helyezve a hódoló szlávok ábrázolására. (A kép fogadtatásáról lásd Boros Judit, *Munkácsy Mihály honfoglalása,* Művészettörténeti Értesítő, 49[2000], 1–2. sz., 139–149.) Mikszáth már korábban

A regénybeli jelenet tanúsága szerint múlt és jelen egymásra vonatkoztatását tekintve Pongrácz nem sokban különbözik Klivényitől, aki a fehérlómonda szlovák nyelvű parafrázisával hergeli a pánszlávokat.[16] Az elbeszélő szerint Klivényi, a városi írnok nagy szélhámos, ám – a nacionalista propaganda helyi vezéralakja lévén – nem eshet bántódása; „Klivényi ügye mindig a haza ügye volt" (61). Ami pedig Pongráczot illeti, „kultúrmissziója" (ahogy maga nevezi) abban áll, hogy kutyák nyakára és farkára kötött csengettyűkkel zavarja meg az ifjabb Hurban beszédét a turócszentmártoni pánszláv gyűlésen (53–54).

A színész szónoklatát hallgatva Pongrácz egy pillanatra beleszédül a múltba. Ilyen egyszer fordul még elő vele, amikor Estella Medici Katalinnak öltözve lép elé – abban a reményben, hogy a gróf majd feleségül veszi. Amint Pongrácz rápillantott a kosztümbe öltözött Estellára, „összerázkódék: – Katalin! – susogta" (35). Estella igyekszik kihasználni a helyzetet: „István! Te szeretsz engem!" – mondja, Pongrácz azonban, pillanatnyi révületéből felocsúdván, dühödten förmed rá: „Hát megőrültél, azt hinni, hogy szeretlek. Estella, te ostobább vagy egy libánál. Ugyan no, ereszd el a nyakamat. Ejnye, hol az a korbács, te rongy!" (36).

A jelenet megerősíti, hogy Pongrácz nem azonosul a múltból származó erkölcsi mintákkal. Miután a várbörtön középkori díszlete által megvédte Estella női szemérmét az ifjabb Behenczy inzultusától, négyszemközt úgy bánik a női nem imígyen kitüntetett képviselőjével, mint egy kutyával. A jelenet másik tanulsága a sokat vitatott őrültségét illeti. Pongrácz e két említett jelenetet kivéve sohasem téveszti össze a múltat a jelennel (e jelenetekben is hamar felocsúdik), s hadijátékairól is jól tudja, hogy játékok. Nem őrült tehát – legföljebb (mai szóval) pszichopata. Amikor az elbeszélő fenntartja Pongrácz őrültségének lehetőségét, szokása szerint nem a (regénybeli) „tényeket", hanem Pongrácz környezetének különféle vélekedéseit visszhangozza[17] (anélkül persze, hogy ezt jelezné). Ide tartozik a nevezetes Don Quijote-párhuzam is, amely ugyancsak a környezet vélekedésén alapul, és abból ered, hogy a gróf hitelesen játssza a középkori várúr szerepét. Pongrácz azonban nem a régi eszmények naiv elkötelezettje (meg is ütközik, amikor a „bolond" lovaggal azonosítják).

is tudott a festményről; amikor Munkácsy 1891 októberében Szegedre utazott, hogy ősi magyar típusokat keressen a *Honfoglalás*hoz, találkozott vele (lásd *Párbaj – kabátokkal,* Országos Hírlap, 1898. március 20., 1–2; 1898. március 22., 1–3).

[16] Mikszáth már 1882-ben ilyen összefüggésben említi a fehérlómondát; a pánszlávizmus hívévé szegődött szlovák fuvaros kapcsán jegyzi meg: „Még csak néhány évtized s velünk érzett ez az egész nép. Sem mi nem emlegettük a fehér lovat és a veres kantárt, sem ők nem hozakodtak elő vele; megfértünk egymással" (Mikszáth Kálmán, *Hunyák Pál* = M. K., *Cikkek és karcolatok,* XIII, *1882. január–május,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1973, 97 [Mikszáth Kálmán Összes Művei, 63]. További összefüggésekkel szolgál Csukás István, *Mikszáth gondolatai a nemzetiségi kérdésről,* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Historae litterarum Hungaricarum, 20[1984], 3–47.)

[17] T. Szabó Levente hívta fel a figyelmet arra, mennyire elmosódottak a Pongráczot őrültnek minősítő szereplői leírások (T. Szabó az őrültség/bolondság alternatíváját a „dandységben" látja): T. Szabó, *i. m.,* 152–170, illetve 129.

Múlthoz való ragaszkodása, amely a családi és a nemzeti történelem egybefonódásának tudatán alapul, arra szolgál, hogy a naivitás és a bolondság leple alatt sakkban tarthassa, provokálhassa környezetét. A bolondság mezét tehát rafináltan használja fel azokkal szemben, akik megbélyegző szándékkal ráöltötték.

Pongrácz múlthoz való viszonyát Apolka feltűnése világítja meg leginkább. Már a lány megjelenése változásokat indít el viselkedésében („szokott hóbortjaival alább hagyott", „hozzáfogott a gazdálkodáshoz", még különcködése is új irányt vesz, amelynek nincs köze a múlthoz – 111). Meg sem fordul a fejében, hogy a zsolnai polgárleányka nem éppen egy Medici Katalin vagy egy Zrínyi Ilona (korábbi állítása szerint – mint tudjuk – azért nem érdeklik a nők, mert „Zrínyi Ilonával eltemették az utolsó asszonyt" – 94). Kolostory Alberttel ellentétben, aki a fényes arisztokrata családi múltra visszatekintő Zörény Idunával kárpótolja magát a múlt nélküli polgári nej okozta csalódásért, Pongrácz a tiszta szívű polgárleány szeretetének hatására eltávolodik történelmi rögeszméjétől. Hogy saját érzései mennyiben nőnek túl a várúr atyai szeretetén, magának sem vallja be, s erre két oka is lehet; vonzalma sem a környezetével fenntartott kapcsolatát meghatározó történelmi klisék közé nem illene (lásd Medici Katalin és Zrínyi Ilona), sem helyzetének – teljesen józan – megítélésével nem volna összeegyeztethető. (Mikszáth, szokása szerint, hagyja, hogy az olvasó találgasson, melyik a valódi ok.)

Ám nincs is szükség érzéseinek pontos meghatározására ahhoz, hogy belássuk: az utolsó várúr nem a múlt elvesztésébe pusztul bele, hanem abba, hogy a szeretetet, amelyet most, ötvenéves korában tapasztalt meg először („Olyan boldog volt, de olyan boldog, hogy őt valaki szereti. Ilyen se történt vele még soha" – 118), mindjárt el is kell veszítenie.

Azok a kórtünetek, amelyek a regény második részében eluralkodnak Pongráczon, még csak nem is emlékeztetnek a korábbiakra; a gróf lelkét az a felismerés dúlja fel, hogy egész életét elhibázta. Különcségének lefoszló álcái mögül egy meggyötört, lélektani válsághelyzetbe sodródott ember arca kezd az olvasóra tekinteni – ezen az átalakuláson alapul a mű katartikus hatása. A zárlat nagy paradoxona, hogy Pongráczot azok a múltból kölcsönzött viselkedési sémák mentik meg személyiségének teljes szétesésétől, amelyek végső soron pusztulását okozzák.

Visszatérve a múltvesztés alakzataihoz: viszonylag kevés szót érdemelnek a Behenczyek; ők szinte illusztrálják Mikszáth fentebb idézett tételét, amely szerint a dzsentrik kezéből „»kiesett« az magától, amit vesztettek". Hogy a Behenczyek vagyonukkal együtt múltjukat is elvesztik, azt Mikszáth a Gyulai *Egy régi udvarház*ából kölcsönzött családi harang epizódjával érzékelteti. A harangot, amely már csak akkor kondul meg, „ha egy Behenczyt temetnek valahol a világon" (19), apa és fia közös erővel kótyavetyéli el, s a vesztett múltat illetően már csak egy-egy szánalmas színjátékra futja erejükből. Amikor Pál megtudja, hogy fia 600 forintért eladta a családi ereklyét a templomépítő krivánkaiaknak, kérdőre vonja fiát: „Hát volna

lelked elpocsékolni a szent harangot, mely ősatyáidat elsiratta?". Az olvasó utóbb megtudja, hogy e kirohanás csak „egy kis politika" volt Behenczy Pál részéről, és arra szolgált, hogy az egész vételár az ő zsebébe vándoroljon (24–25). Amikor pedig az ifjabb Behenczy azzal állít be Pongráczhoz, hogy elszökött otthonról, mert az apja eladta a családi harangot (dicséretben is részesül vendéglátójától), az olvasó eleve tudja, hogy hazudik.

Figyeljünk fel rá, hogy az ifjabb Behenczy „Rákóczi-féle harang"-ról beszél (25), s ez a családi és nemzeti történelem (épp felbomló) összefonódásáról tanúskodik. Bár nem tudni, melyik Rákócziról van szó,[18] a „Rákóczi" hívószó a regényben egyértelműen a Rákóczi-szabadságharcot idézi. Pongrácz hadi készületei kapcsán jegyzi meg az elbeszélő: „A »Rákóczi vojna« óta nem volt még ilyen felfordulás errefelé" (29). A Rákóczi-háború szlovák megnevezése visszatér a Beszterce ostromára készülő sereg mulatozása közben:

> István gróf intésére ráhúzta a lapusnyai hadi banda a Rákóczi korából maradt híres nótát, magyarba vegyített tót szöveggel:
>
> Mikor még én kuruc voltam Rákóczi vojnában,
> Jártam szattyánból varrt cserveni csizmában. (92–93)

A banda Pongrácz rendelésére zendít rá, ám „a Rákóczi korából maradt híres nóta" maga arról tanúskodik, hogy a helyi szóbeli hagyományban elevenen él egy nagy történelmi esemény, a Rákóczi-szabadságharc emléke; a kurucokkal való azonosulás és a két nyelv makaronikus keveredése a történelmi sorsközösség tudatának, a lokális és a „nagy" történelem összefonódásának nyomait őrzi. Ne feledjük, a kriványkai korcsmában a szlovák népköltészet legnépszerűbb zsiványának, Jánosiknak a képe lóg (154), aki 1708-ig maga is a kurucokkal harcolt a „Rákóczi-vojná"-ban.[19]

A múltidézésnek ez a módja azonban csak kontrasztként szolgál; a zsolnai polgárok identitásában ugyanis nyoma sincs múltban gyökerező szolidaritásnak – de még magyar vagy szlovák múltnak sem, s így könnyen engednek ideológiai hatásoknak és pillanatnyi érzelmi késztetéseknek. Ezt mutatja a két Trnowszky testvér gyűlölködésének valószínűtlenségig karikatúraszerűre rajzolt epizódja; míg Gáspár a színmagyarnak számító Debrecenből hozat nevelőt Apolka mellé, hogy magyar nemzeti szellemben nevelje, Péter két nevelőt is hozat a pánszláv mozgalom központjából,

[18] Az ország ismertebb Rákóczi-harangjai I. Rákóczi György nevét viselik, ezeket azonban az 1630-as évek végén, 1640-es évek elején református alföldi városoknak adományozta a fejedelem (Debrecen, Sárospatak, Kecskemét); az itt szereplő harang sem felekezeti, sem földrajzi okokból nem tartozhat e sorba.

[19] Lásd a kritikai kiadás jegyzetét: Mikszáth, *Beszterce ostroma, i. m.,* 257. Jegyezzük meg, a *Hunyák Pál* című írásában Mikszáth 1848-at említi mint utolsó közösen megélt történelmi eseményt; a pánszláv szellemű „tót himnuszt" megtanuló ifjak kapcsán állapítja meg, hogy „apáik még velünk csinálták negyvennyolcban a tábori tempót" (tudniillik amikor azt tanulták, hogyan kell egy ütemre masírozni; Mikszáth, *Cikkek és karcolatok, i. m.,* XIII, 97).

Turócszentmártonból, hogy „belecsepegtessék a szláv szellemet és elutáltassák a magyarokat" (63). Apolka nemzeti tudatának alakulásáról ugyan nem szól az elbeszélő, a magyar nemzeti szellem azonban, Apolka nevelője révén, átragad Gáspár fiára, aki már nemcsak magyar vezetéknevet hord apja névmagyarosítása nyomán, de keresztneve is Emillé lépett elő. Magyar múlttudatát az elbeszélő azzal jellemzi, hogy kívülről tudja Szigligeti Ede *Mátyás király lesz* című érzelmes történelmi darabjának cselekményét.

***

A továbbiakban néhány olyan Mikszáth-elbeszélésre, illetve epizódra utalok vázlatosan, amelyek a múltvesztés problematikája révén kapcsolódnak a fent leírt jelenségekhez. Elsőként *A gavallérok* kínálkozik. Ha a *Beszterce ostromá*ban – mint fentebb volt róla szó – Pongrácz a statikus-ciklikus időszemlélethez ragaszkodva sem tudott eleven kapcsolatot teremteni a múlttal, *A gavallérok* főszereplői Pongrácz hadijátékaihoz hasonló zárványban, a lakodalomban idézik fel a múltat; ám helyzetük a jelentésképző emlékezés mindkét meghatározó vonatkozásában különbözik az övétől. Egyrészt a jelenbe ékelődő időzárvány ezúttal olyan *ünnep,* amely a lineáris időszemléletű modern társadalomban is megőrizte helyét és szerepét, s képes fenntartani a kapcsolatot a mindig változó jelen és az állandóságot jelentő, ismétlődő múlt között (az ismétlődő jellegre utal hangsúlyosan az elbeszélés zárlata; a bankba visszavitt esküvői ékszert el sem kell tenni, mert „egy Vinkóczy kisasszony esküszik holnap Lásztován").[20] Másrészt a lakodalom olyan kollektív esemény, amelyben a múlt „szép formáinak" megőrzése a – kommunikációkban zajló – csapatjáték sikerétől függ; a vendég reakciói, aki a tükör szerepét játssza, jól mutatják, hogy az összjáték hibátlan – még ha a (Pongrácz katonáihoz hasonlóan szedett-vedett jelmezekbe öltöző) parasztok ki-kiesnek is szerepükből: „Csi pocsujes ti szomár? (Hallod-e te szamár!) […] Hát nem mondtam már, hogy te vagy a Jean?"[21] Jelen és múlt kapcsolata azonban igencsak korlátozott, hiszen a lakodalom rituáléjában megelevenedő viselkedésmintáknak nincsenek megfelelőik az ünnep zárványán kívül folytatódó mindennapi életben. Mindenesetre, ha arra gondolunk, hogy a modern nyugati világ felemelkedése elképzelhetetlen lett volna a hagyományos nemesi és a modern polgári értékvilág tartós kölcsönhatása, a múlt átsajátítása nélkül, nem nehéz belátni, hogy az egykori „szép formák" megőrzése, bármennyi sallangot hurcol is magával, egy olyan múltbeli viselkedéskultúra átörökítésében érdekelt, amelyet a francia *honnêt*

[20] Mikszáth Kálmán, *A gavallérok* = M. K., *Regények és nagyobb elbeszélések,* VIII, *Ne okoskodj, Pista!, Nagy kutya a vicebíró, A zöld légy és a sárga mókus, Prakovszky, a siket kovács, A gavallérok,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1958, 232 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 8).

[21] *Uo.*, 199. Itt jegyzem meg: már korábban kitértem rá, hogy az elbeszélő, aki vendégként vesz részt a lakodalmon, első perctől fogva átlát a szitán – viselkedése nem a megtévesztettségen alapul, hanem azon, hogy nem akar játékrontó lenni; valójában ő téveszti meg (jóhiszeműen) vendéglátóit, amikor naivnak tetteti magát (S. Varga Pál, *Mikszáth „tudásregényei",* Tiszatáj, 2011/11, 79).

homme vagy az angol *gentleman* (meg persze Faludi Ferenc *Nemes embere* és *Nemes asszonya*) képviselt a 17–18. században. Bibó István állapította meg a századutó (nem magyar ajkú) polgárságára utalva, hogy az asszimiláció nálunk „a közösségi formák szétesésének a korában folyt a legerősebben", ezért a magyar nemzet „mindenféle sallangjával asszimilált".[22] Mikszáth e műve megmutat valamit a jelenség másik oldalából is.

További epizódokat kiragadva, a dzsentri múltvesztésének újabb alakzatára találunk *A Noszty fiú*ban. A regényben központi szerepet játszó gyöngyös főkötő a családi és a nemzeti múlt összefonódásának emlékét őrzi, akárcsak Pongrácz családi ereklyéi:

> Omodé Orsolya azon udvari szertartás alkalmával viselt[e], midőn Róbert Károly kis fiát, Lajost, a szent keresztvízre tartotta. E komaságnak a fényéből táplálkozott a Kopereczky-család hiúsága századokon át egész máig, annál is inkább, mert a keresztgyerekből lett a legnagyobb magyar király.[23]

A történet itt a Kolostoryak családtörténetéhez hasonló fordulatot vesz, csakhogy ezúttal nem a felvilágosult polgár, hanem a gonosz pletyka ássa alá a hagyományt:

> Rossz nyelvek ugyan azt állítják, hogy Kopereczkyné nem a Lajos gyereknek volt a keresztanyja, hanem csak az Endréé […]. Hanem iszen ez is még valami, csakhogy még rosszabb nyelvek ezt se hiszik. Hogy azt mondják, mese az egész.[24]

Mikszáthra jellemző módon nem is tudjuk meg, mi igaz, mi nem – a főkötő további története azonban a család hanyatlásának szinekdochéjaként olvasható.[25]

A polgár múltvesztésének történelmi előképét *A fekete város* lőcsei polgárai szolgáltatják, akik sajátosan értelmezik múltjuknak egy – büszkeségre egyébként okot adó – 14. századi epizódját. Róbert Károly hálából a lőcseieknek adományozta azt a földet, amelyért főbírájuk a király szolgálatában életét áldozta, s törvénybe foglalta, hogy „a lőcsei főbíró vérének *földszerző erő* adassék".[26] Az ősatyák hősiessége és szenvedése a 18. századra eltűnik az emlékezet szemhatáráról; a főbíró vérének földszerző erejét a lőcsei polgárok nem csillapuló földéhsége ruházza fel aktuális funkcióval.

---

[22] Bibó István, *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* = B. I., *Válogatott tanulmányok,* vál., utószó Huszár Tibor, Budapest, Magvető, 1986, II, 616.

[23] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XX, *A Noszty fiú esete Tóth Marival,* s. a. r. Rejtő István, Budapest, Akadémiai, 1960, 76 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 20).

[24] *Uo.*

[25] Erről s a szóbeszéd regényben játszott szerepéről lásd S. Varga Pál, *A narratív sémák szerepe* A Noszty fiú…*-ban* = *„A Noszty fiú esete Tóth Marival": Tanulmányok,* szerk. Milián Orsolya, Budapest, Szeged, Gondolat, Pompeji, 2008, 15skk. (deKON-KÖNYVek, 35).

[26] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XXII, *A fekete város,* s. a. r. Király István, Budapest, Akadémiai, 1961, 83 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 22).

Az *Új Zrínyiász* már nem is egyszerűen a múlt elvesztését beszéli el. Múlt és jelen látványos szembesítése ezúttal nem párbeszédhez, hanem éppen a párbeszéd lehetetlenségének konstatálásához vezet. A cselekmény befejezése – a királyi kegyelem a fegyverrel fellépő szigeti hősöknek, majd eltávolításuk a közéletből és beköltöztetésük a Vajdahunyad-vár történelmi zárványába – megerősíti azt az érvelést, amely a szabadelvű Pulszky Ágost szájából hangzik el a parlament „Zrínyi-vitájában" – eszerint a 16. és a 19. század erkölcsi eszményei összemérhetetlenek és összeegyeztethetetlenek.[27] Az elbeszélés végül maga is szabadulni igyekszik a „történelem terhétől" – még ha a második kirohanás révén meg is erősíti a három évszázaddal korábbi – a költő dédunoka előadása szerint kanonizálódott – hőstett jelentőségét.[28]

***

Összegzésül, a *Beszterce ostroma* nem annyira a múltban ragadt emberről, mint inkább a múlt elvesztéséről – annak változatairól – szóló történetként olvasható. Mikszáth nyilván sem a hivatalos történetírástól, sem a millenniumi kor klisészerű múltreprezentációitól nem várta e sajátos amnézia ellenszerét. A hiányt persze ő maga sem pótolhatta teljesen, s talán nem is erre törekedett. Történelmi elbeszéléseiben inkább a múlthoz fűződő kultikus viszonyt igyekezett kikezdeni – erre szolgált a hivatalos történetírásból hiányzó „történelem alulról" elv és a nézőpontok viszonylagosságának az érvényesítése.[29] Az anekdota műfajának alárendelt történetmondás nem is illett a történelmet összefüggő láncolatként értelmező modernséghez, valamiféle „alternatív teleológia" programjához. Mikszáth történeti tárgyú elbeszélései ma azért is lehetnek kedveltek, mert szemléletük közelebb áll a nagy elbeszéléseket kerülő posztmodernhez, mint létrejöttük korának modernségéhez.

[27] Mikszáth Kálmán, *Új Zrínyiász* = M. K., *Regények és nagyobb elbeszélések,* X, *A demokraták, Új Zrínyiász,* s. a. r. Király István, Budapest, Akadémiai, 1957, 190–191 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 10).

[28] Az *Új Zrínyiász* „olyan szövegvisszhang, mely önmagát és önmaga előzményét nem történelmi *események,* hanem történelmi *szövegek* imitálásának állítja" (Eisemann György, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Korona, 1998, 63).

[29] Lásd Hajdu, *Tudás és elbeszélés, i. m.,* 172–174.

Nyilasy Balázs

Milyen fákon teremnek Mikszáth Kálmán regényei?

Tanulmányomat némi szabadkozással kell kezdenem. Hogy milyen fákon teremnek Mikszáth Kálmán regényei? A nagyvonalú kérdésfeltevést alighanem akkor is szkepszissel övezhetnénk, ha terjedelmes könyv címeként szolgálna. Hát még ha néhány oldalas dolgozat vizsgálati horizontját jelzi! De a kutatásnak időről időre az ilyesféle töprengések is hasznára válhatnak, hiszen átfogó igényű vizsgálódásra sarkallnak, együttlátást szorgalmaznak, recepciós nézőpontokat, megközelítéseket „csupaszítanak le", tesznek világossá, nyilvánvalóvá.

Az ilyen lakonikus beszédmód mögé persze oda kell értenünk a kifejtés, a korrekt szemléltetés evidens készségét, s az sem árt, ha fedezetként az értekező más írásait is számba vehetjük. Efféle lehetőséget talán én is fel tudok kínálni. *A 19. századi modern magyar románc* című, 2011-ben megjelent könyvemben például mintegy hatvan oldalon keresztül foglalkoztam a nagy magyar íróval, s elbeszéléseit (az angol irodalomértéshez is visszanyúlva) a *komikus-humoros románc* fogalmán keresztül közelítettem meg. A szókapcsolat jelzői része a mikszáthi írásművészet komikus-humoros karakterére utalt, a románc kifejezés a „klasszikus" realizmustól elkülönböző hangnemi, alakformálási, történetalakító eljárásokat szemléltette, és a kifejezés együttesen a novellák, regények összetettségét, sokrétegűségét is megjelenítette: arra irányította a figyelmet, hogy e szövegek a maguk irodalmi szervezetébe a „régit" és az „újat" egyidejűleg építik be, méghozzá bonyolultan, összetetten.

A komikus-humoros, modern románc terminust (és a hozzá természetesen kapcsolódó következtetéshalmazt, eljárásmód-együttest) kereső szándékkal indítottam útnak. Gondolatcsokrom azonban, ha a régi kérdésirányokkal ellenkezett is, az ezredfordulós Mikszáth-kutatás fő sodrán óhatatlanul kívül rekedt, hiszen terminológiám, előfeltevéseim és következtetéseim a „posztmodernné olvasás" követelményének egyáltalán nem feleltek meg. E tartózkodásra persze jó okaim voltak. Az utolsó kontextusra koncentráló értelmezést már csak azért sem erőltettem, mert a jelen és a múlt horizontjai között nem látok éles szakadékot. Az európai újkor problémahorizontja számomra sokkal egységesebbnek tűnik, mint ahogyan a szakadatlan

paradigmaváltásokat tételező, a modernséget sokféle előtaggal ellátó s végül a posztmodern végpontjához eljutó közmegegyezés feltételezi.

De, amint egyéb írásaim is tanúsítják, a posztstrukturalista, dekonstrukciós olvasásmód nálunk honos fogalmi applikációt és pillérrendszerét is ingatagnak, problematikusnak látom. A heterogeneitás fétisei: a jelentés nélküli elkülönbözések rendszereként elgondolt, aktív, determináló erejű nyelv és a totális személyiségkrízis, szétszóródás, disszemináció – nekem úgy tűnik – aligha többek mint pszeudotudományos mítoszok, víziók. A posztstrukturalista, dekonstruktivista nyelvfilozófia bírálatához ezúttal csak egyetlen fontos hivatkozást csatolnék. Az Egyesült Államok neves irodalomtudósa, Geoffrey Galt Harpham az új évezred elején publikálta *Language Alone: The Critical Fetish of Modernity* című könyvét. A kutató bátor tanulmánya a nyugati világ nyelvközpontúságát s nyelvfilozófiai alapeszméit nem termékeny, megértőképes elvként fogja fel, hanem egyféle fétisnek láttatja, és a Saussure-től Paul de Manig terjedő nyelvszemléletet, sok-sok megfontolandó szempontot szolgáltatva, beható, radikális kritikai elemzésben részesíti.[1] (Harpham könyvét a Magyar Művészet 2015/1-es számában ismertettem. Csak remélhetjük, hogy gondolatait előbb-utóbb hazai elméleti gondolkozásunk is mérlegre teszi.)

De térjünk vissza vagy inkább érkezzünk meg végre Mikszáth Kálmánhoz s regényeihez. Alapsajátságaik körül keresgélve, nem tagadom, újfent a mikszáthi írásművészet humoros-komikus jellegét emelném ki legelőször. E hivatkozással persze csupán réges-régi felismerésre utalok, hiszen a nagy palóc humorát Nagy Sándor már 1914-ben külön tanulmányban vizsgálta,[2] Schöpflin Aladár pedig 1941-ben lényeglátóan sommázta, hogy Mikszáth „humorosan látja a világot, ezt a szemlélő módját árasztja alakjaira. Legelőbb és legélesebben […] mindenütt azokat a vonásokat látja meg mindenkiben és mindenben, amelyek humoros hatás keltésére alkalmasak".[3]

A kiváló 20. századi irodalomkritikus állásfoglalását csak megerősíthetjük. A mindent átható komikus készenlét, hajlandóság a *Szent Péter esernyőjé*ben, az *Új Zrínyiász*ban, *A Noszty fiú*ban és társaikban ugyanis nem valamiféle színező, kiegészítő sajátság, hanem új műfajt, elbeszélésmodellt létrehozó, narrációt, alakformálást, cselekményszervezést egyaránt meghatározó fundamentum. Ez az elbeszélői attitűd teszi mindenütt jelenvalóvá a mulatságos, csattanós történetnukleuszokat, Bubenyik árokásási ügyleteit, a két Bibó házassági bonyodalmait, a malombeli legény és Görgeyné „erkölcstelen" találkáit és sok más társukat, nevezzük őket anekdotának vagy bármi másnak.[4] E komikus igény formál a romantika kalandarzenáljából

[1] Geoffrey Galt Harpham, *Language Alone: The Critical Fetish of Modernity,* London, New York, Routledge, 2002.

[2] Nagy Sándor, *Mikszáth humora*, Irodalomtörténet, 1914, 441–450.

[3] Schöpflin Aladár, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Franklin, é. n. [1941], 123.

[4] Az anekdota fogalmának meghatározatlanságáról és a terminus kiterjesztő használatának problematikusságáról legutóbb Hajdu Péter több tanulmányban is értekezett. Hajdu írásainak problémalátásával, feltáró analízisével és az anekdotához kapcsolódó definíciók, fogalomhasználati módok

domesztikált, „mindennapias" sztorikat. A mikszáthi elbeszélésnukleuszok: a piros esernyő deus ex machinája, Wibra Gyuri kincskeresése, az ifjabb Behenczy, Tarnóczy Emil, Bobor ezredes foglyul ejtése és megszabadulása, Pongrácz gróf hadviselése s a Rózerek életmód-változtató metamorfózisa rendre efféle „polgáriasított", humoros cselekményelemek. A komikus helyzetteremtés föltétlen igénye ír fölül a Mikszáth-regényekben mindennemű realisztikus pszichológiát, motivációs konzekvenciát, és változtatja a figurák karakterét úgyszólván pillanatról pillanatra. Noszty Feri metamorfózisait konstatálva Hász-Fehér Katalin 1997-ben a délceg huszártisztben-szolgabíróban „a magyar *tulajdonságok nélküli embert*" látta, és „egy pusztuló értékrend szereplőinek önazonossági problémáit" fedte fel.[5] Jómagam viszont a címszereplőt inkább csak a kedves csirkefogók nagy irodalmi családjába sorolnám, és karakterváltozásait a komikum szükségleteire vezetném vissza. Kopereczky átalakulásait ugyancsak a humoros igényből magyaráznám: az elbeszélőnek a báróra kezdetben vígjátéki ostobaként, a szép, ifjú feleség által méltán megalázott, alkalmatlan férjként van szüksége, később viszont mulatságos megyei játszmákba keveri, s akkor már ügyes trükkmesterként, talpraesett bonyolítóként alkalmazza.

A humoros szemlélet antropológiáját keresve természetesen először is védő, enyhítő, eufemizáló tendenciákról beszélhetünk; a humor feloldhatatlan ellentmondásainkat megszelídíti, elviselhetővé teszi. A komor sötétség színe, a gyötrő fájdalom hangja a Mikszáth-regényekből természetszerűen hiányzik. Tragikus elintézetlenségek leginkább csak a *Beszterce ostroma* utolsó részében bukkannak fel, igaz, itt hangsúlyosan, erőteljesen. A komikus perspektíva a halál komorságát is átszínezi: *A fekete város*ban hidegvérrel pipáznak a karóba húzott kurucok,[6] a *Szent Péter esernyőjé*ben Krikovszky Tamás, az agonizáló polgármester kedves bonhómiával

iránti szkepszissel jórészt magam is egyetértek (Hajdu Péter, *Az anekdota fogalmáról = Romantika: Világkép, művészet, irodalom,* szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Hajdu Péter, Budapest, Osiris, 2001, 66–81; illetve Uő, *Az anekdota mint a magyar élet tükre = A magyar irodalom története*i, II, *1800-tól 1919-ig,* szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Budapest, Gondolat, 2007, 418–429).

[5] „Noszty Feriben egyetlen jellemvonás, egyetlen érzelem, gondolat, akarat vagy terv sem tart tovább, mint az adott pillanat és környezet, amelyben ezek létrejöttek. Ő a magyar *tulajdonságok nélküli ember,* alakja azonban a kínálkozó tipológiai párhuzam ellenére sem hasonlítható Musil *Tulajdonságok nélküli ember*ének intellektuális, helyzeteiket filozófiai mélységekben és metafizikai síkon átélő hőseihez. Hogy Mikszáthot mégis ugyanazok a kérdések foglalkoztatták, mint majd két évtizeddel később a Monarchia felbomlását érzékelő Musilt, egy pusztuló értékrend szereplőinek önazonossági problémái, az Musilnak egy a nagyregényét megelőző komédiájából látható (*Vinzenz és a fontos emberek barátnője,* 1923), melynek főhősei Alpha és Vinzenz hasonló módon képtelenek a tartós emberi kapcsolatokra, és hasonlóan változékony szerepeik irányítják tetteiket, mint Noszty Ferinek" (Hász-Fehér Katalin, *A vígjáték és a regény párbeszéde,* Tiszatáj, 1997/1, Diákmelléklet, 6).

[6] A groteszk látomást egyébként már jóval korábban, *A folyosó* című országgyűlési karcolatban is feltaláljuk. „Hosszú korom bajuszát pödörgetve ott ődöng a »csontbáró« Orbán Balázs, Thaly Kálmánnal karonfogva, a ki talán éppen most közli vele azt a történelmi fölfedezését, hogy a kuruczok olyan derék legények voltak, mikor karóba húzták őket, még ott a karón is pipáztak." – tudósít az író (Mikszáth Kálmán, *A tisztelt Ház*, Budapest, Singer és Wolfner, 1886, 49).

búcsúzik az élettől, úgy hal meg, „azzal a sajátságos, hányaveti kedvességgel, mellyel csak a magyar ember tud meghalni".[7]

A Mikszáth Kálmán-i humor és komikum sokoldalúsága új meg új vizsgálódásokra, számbavételekre, analógiakereső kutatásokra vár. A modern regényt a vígjátéki sajátságok – tudjuk – már Fieldingtől kezdve erőteljesen átszínezik. A Plautus-, Shakespeare-, Molière-, Goldoni-darabokból, a commedia dell'artéből ismerős típusokat Mikszáthnál is rendre fellelhetjük, elég, ha Szabó Gyurka-Georges-ra, az úrhatnám komornyikra, Madame Kriszbay-re, a sznob társalkodónőre, Klempa Teofilra, a tréfacsinálók céltáblájára, Szmilinszky Wladinra, az engedelmes papucsférjre gondolunk.

De a Plautusékat előző sajátságok, a görög arató és szüreti ünnepségekre, felvonulásokra, komoszokra, Arisztophanész-vígjátékokra jellemző vitalitásfelfokozás, agonszellem, az agresszivitáskiélést lehetővé tevő komikus helyzetteremtések, nyelvelések, jóízű részedések, átverések ősi hagyománya legalább ilyen fontos alkotóelemként jellemzik Mikszáth regényeit. Az állandó trükkös vetélkedések, átverésshow-k mindegyre ilyen konstrukciók, gondoljunk a két Behenczy egymással szembeni stiklijeire, a Trnowskyak bolond egymásra licitálására, a főkötőőrök és a ravasz komornyik párbajára, Katánghy Menyus és a leendő feleség egyidejű – egymás szándékát keresztező, kioltó – trükközésére. (Hogy e részedési kísérletek során hamis narratívák sokasága születik meg, és befolyásolja a szereplők tudatát, az megint csak évezredes hagyomány, evidens vígjátéki elem.)[8]

A Mikszáth-regényekre jellemző vitalitás fontosságát egyébként sem lehet eléggé hangsúlyoznunk. Barta János a „meleg, szenzuális, problémátlan életkultuszt"[9] a Mikszáth Kálmán-i egyéniség egyik legmélyebb erejének tartja, s Hajdu Péter is helyénvalóan hangsúlyozza, hogy írónknál „a steril, ideológiai értékekkel szemben az emberi élet fizikai, biológiai értékei" dominálnak.[10] Az elbeszélő maga is számtalanszor gyönyörködik figurái vitalitásában. A szárnyát vidáman megcsapkodó Gábriel arkangyalt, az elárvult asszonyokat gondjaiba vevő (a falut egyívású gyerekekkel

[7] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* VII, *Szent Péter esernyője,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1957, 91 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 7).

[8] „Mikszáth elbeszélő szövegeiben gyakran olvasunk arról, hogy bizonyos adatokból hogyan keletkeznek különféle narratívák, hogyan versenyeznek egymással, s a verseny során, hogyan kanonizálódik egyikük, s dől meg a többi" – írja a hamis narratívák születéséről S. Varga Pál. „A prelúdium szerepét játszó akcióban Bubenyik – a parasztok narratív sémáinak működésére számítva – ingyen […] ásatja ki velük a jégvermet. Elhiteti ugyanis köztük, hogy az ominózus helyen kincs van elásva […]. Ami a »főkötőőrök« megdolgozását illeti, Bubenyik a narratív sémák szakavatott kezelőjének bizonyul. Elterjeszti Malinkáról, Kopereczky írnokáról, hogy ő nem más, mint az új főispán messziről hozott vasfúrómestere" – illusztrálja a jelenséget az irodalomtörténész a ravasz főispáni komornyik praktikáit bemutatva (S. Varga Pál, *A narratív sémák szerepe A Noszty fiúban = A Noszty fiú esete Tóth Marival,* szerk. Milián Orsolya, Budapest, Szeged, Gondolat, Pompeji, 2008, 12, 21, 22).

[9] Barta János, *Költők és írók,* Budapest, Akadémiai, 1966, 179.

[10] Hajdu Péter, *A Noszty fiú esete Tóth Marival,* Budapest, Akkord, 2010, 54.

benépesítő) felvidéki tanítót s a parasztfiúval birokra kiálló – a történelmi valósággal szemben nemesi rangra emelt – Esze Tamást egyaránt tetszéssel szemléli. „Nem bírom megállni […], ne okoskodjatok. Muszáj. Olyan a vérem." – válaszol Tomi úr a megrökönyödött Görgey testvéreknek, akik elleneznék a méltatlan virtuskodást.[11]

Mikszáth írásművészete már csak e pezsgő vitalitás miatt is nehezen kategorizálható a bevett elbeszéléstipológiák mentén; a *Szent Péter esernyője* és társai a moralizáló, tanulságokat szolgáltató 18–19. századi regénymintákat mindegyre félrelökik. Charles Dickens *David Copperfield*je a *Bildungsroman* hagyományaihoz is kapcsolódik, a sokágú, változatos narrációjú *Bleak House* jócskán merít a társadalmi szatíra készletéből. Nyikolaj Vasziljevics Gogol kritikai látomásaiban (*Holt lelkek*jében és pétervári elbeszéléseiben) a bürokratikus hatalom roppant öntőformái sivár lenyomatvilágot teremtenek, a szereplők magányosak, elszigeteltek, passzívak, s nem a humor, hanem a szatíra, a viccek, gegek, abszurd groteszk ötletek komikuma veszi körül őket. Mikszáth viszont narratívák tarka szőttesét teremtő, mulatságos közösséget tár elibénk, s nemcsak a nevelődési regényekhez, a hiúságok vásárát bemutató szürke, szatirikus látleletekhez, de a história tanulságait felhasználó, eszélyességkívánalmakat fürkésző történelmi regényekhez sincsen sok köze. A sokszínű, vitális komikumhoz fűződő elkötelezettség még az *Új Zrínyiász*ban is meghatározónak tűnik. A mű Schöpflin egyoldalú meghatározásához képest (már tudniillik, hogy egyszerűen „nagyszabású […] közéleti szatíra" volna)[12] jóval sokrétűbb képet mutat. Az elbeszélő a középkori tudalom és a modern 19. századi világ kontrasztjából adódó buffó komikus lehetőségeit és az úrhatnám polgárok vígjátékiságát is nagymértékben felhasználja, Zrínyi vitézeinek beilleszkedési történeteit rendre a humor tartományaiba vezeti át. Ugyanakkor a regény az egyénítés visszafogottsága s az alkalmazkodások, beilleszkedések erős példázatossága révén arra az elbeszéléstípusra is emlékeztet, amelyet Northrop Frye *anatomy*nak, anatómiának nevez.[13]

Az *Új Zrínyiász* persze Mikszáth társadalmi, intézményszociológiai, szociálpszichológiai vízióját is panorámaszerűen mutatja be. A 16. századi csoport feltámadása olyan helyzeteket teremt, amelyekben a századvégi liberális-plurális berendezkedés dilemmái, a társadalmi intézményrendszer, az emberi együttélés anomáliái különlegesen markánsan jelennek meg. S az 1898-as műre tekintve nem lehet nem belátnunk, hogy a gyakran vidékiesnek mondott magyar író látásmódja (az arisztophanészi komédia erőteljes, evidens szociális irányultságához hasonlóan) áthatóan társadalmi, szociálpszichológiai. S e társadalmi látás nagyon radikális, szubverzív. Mikszáth Kálmán a társadalom intézményeit, rítusait a goffmanni „dramaturgiai"

[11] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XXII, *A fekete város,* I, s. a. r. Király István, Budapest, Akadémiai, 197 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 22).

[12] Schöpflin, *i. m.*, 69.

[13] Northrop Frye, *The Four Forms of Prose Fiction = The Theory of the Novel,* szerk. Philip Stevick, New York, London, Macmillan, 1967, az *anatomy*hoz kapcsolódó fejtegetések: 37–40.

viselkedés- és szereptannal egybehangzóan láttatja, ábrázolja.[14] A világ színházszerkezetű, az emberek benne mutatványosdival foglalatoskodnak, s végtelen találékonysággal teremtenek haszonszerzési célú homlokzatokat – nemcsak az *Új Zrínyiász,* de a *Két választás Magyarországon, A Noszty fiú* és a *Beszterce ostroma* is átfogó igénnyel, sok-sok részlettel illusztrálja e társadalmi víziót. Az 1894-ben megjelent Mikszáth-mű különösen evidensen jellemezhető a színházasdi fogalmával, a komikus performance-ok, kulisszák, jelmezek képzeteivel. Estella napjában háromszor cserél jelmezt és identitást, s időről időre az őrjöngő szerelmes szerepét is magára veszi, a Behenczyek a műfelháborodások nagymesterei, a lengyelt alakító Pruzsinszky Szaniszló valójában profi komédiás, Beszterce tekintélyes, agg, hosszú szakállú szenátorai, mint tudjuk, szintén vándorszínész trupp tagjai.

A világ kétségkívül bolond, de a tegnapi is az volt, és a holnapi is az lesz, s kellő humorral nézve éppen eléggé mulatságosnak látszik.[15] Mikszáth Kálmán világ- és emberlátása a komikus abszurdba éppenséggel át tud csapni, de morális szatírába tartósan sohasem. A szociálpszichológiai dezillúzió mindazonáltal csak a mikszáthi regényvilág bizonyos rétegeit járja át. A regényekben a „régimódi", „románcos" életlátás pozíciói is erősek, meghatározók. E szférákban a meleg, kooperatív társas ösztön, a modern realizmus komplikációit félrelökő egyszerű emberség teremt egotudatosságot, identitást, biztos értékérvényt. A műrétegek és figurák nemritkán egyenesen operettszerűek,[16] ponyvaízűek vagy szentimentális, biedermeier színezetűek; az előbbire Akli Miklós és társai, az utóbbira a Bélyi Veronikától Görgey Rozáliáig terjedő üde, sugárzó, végtelenül szemérmes bakfisok is evidens példák lehetnek. De a Mikszáth-művek a nyíltszívűség, melegség, jóakarat hiteles, szuggesztív életköreit is bőségesen tartalmazzák, amint Kupolyi István, öreg Fáy András, Bernáthné nagyasszony, az agg Palojtay és társaik példázzák.

A modern idill Virgil Nemoianu szerint a 18–19. század egyik legfontosabb elbeszélésmodellje.[17] A komparatista kutató tételét a magyar író mindenesetre nem

[14] Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1956.

[15] „Nem okos világ ez a mai. De hát iszen a tegnapi se volt okos. És bizonyára nem lesz az a holnaputáni sem" (Mikszáth Kálmán, *A demokraták* = M. K., *Regények és nagyobb elbeszélések,* X, *A demokraták, Új Zrínyiász,* s. a. r. Király István, Budapest, Akadémiai, 1957, 7 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 10).

[16] Az operettszerű Mikszáth-művek megközelítéséhez Tarjányi Eszter a 2015 októberében rendezett budapesti konferencián a „ruritán románc" műfaji kategóriáját ajánlotta. Ruritánia, a Közép-Európába helyezett, katolikus abszolút monarchia elsőként Anthony Hope *The Prisoner of Zenda* című 1894-es regényében bukkant fel, s operettes, happy endinges történet helyszínéül szolgált. A 20. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben a tradíció Simon Hawke, John Spurling, John Haythorne és mások műveiben újraéledt, s az amerikai műfaji gondolkozás immáron a „ruritarian romance" fogalmát is számon tartja (Tarjányi Eszter előadásának tanulmányváltozatát lásd kötetünkben is – *a szerk.*).

[17] Virgil Nemoianu, *Micro-harmony: The Growth and Uses of the Idyllic Model in Literature,* Bern, Frankfurt am Main, Las Vegas, Peter Lang, 1977.

cáfolja, inkább erősíti. Műveiben védett mikrokozmoszok, harmonikus, interperszonális erőterek sokaságát teremti meg; az udvarházakba, vendéglőkbe, fogadókba összejövetelek, mulatságok, lakomák sokaságát telepíti a bábaszéki intelligencia vacsorájától a Gyurgyik-malomban rendezett mulatságáig. E jelenetek nemcsak terjedelmi arányaikban számottevőek, de meglepően változatosak is. A legszínesebb, legpompásabb mulatságtabló alighanem *A fekete város* monumentális keresztelője. A roppant vitális energiájú, rusztikus vigalomban az erő- és virtuspróbák is központi szerepet kapnak. A hatalmas erejű rézöntő legény roppant liszteszsákkal táncol a dudaszóra, az emberpróbáló ivópárbaj résztvevői derekasan helytállnak, bár arcszínük sötétpirossá válik, és a szemük kissé keresztbe áll. Az agresszivitáskiélő mérkőzések során a ravasz átveréstrükkök is előkerülnek. Gyurgyik György úgy győzi le ellenfelét a hajításpróbában, hogy suttyomban viaszgyurmát ragaszt a tojáshoz, a kántor már éppen elérné nyelvével a lisztbe helyezett gyűrűt, amikor fejét hátulról orvul belenyomják a lisztbe. *A Noszty fiú esete Tóth Marival* születésnapünnepe ugyancsak gazdag, színes, nagyarányú tabló. A Palojtay-kúriára a mozsárdöngetés, habverés, malacvisítás előjátéka után sorra érkeznek a Bontó vármegyei nemesek. A fényes hintók és ócska csézák rangra és gazdagságra nézve nagyon különböző sereglетet mutatnak; a pezsgő társas öröm tükrében mégis egyrangú, vidám, szolidáris közösséget láthatunk. Az öregek parázs ferblipartikban állnak helyt, s a fiatalokat a tóra kergetik korcsolyázni. A parton álldogáló nézők elunják magukat, egy pajzán menyecske hógolyócsatát kezd, s a dobálózás csakhamar vidám udvarlássá alakul; a konfettijáték hólabdái fehér galambokként szállnak, kergetőznek, kereszteződnek a levegőben. (A Palojtay-születésnap forgatagában nemcsak a megyei nemesség és intelligencia mutatkozik szívélyesnek, rokonszenvesnek, jóakaratúnak, de Noszty Feri külön kitűnik és köztetszést arat talpraesett szellemességével, találó humorával.[18] A műből hajthatatlan dzsentrikritikát kiolvasó elemzőknek nem ártana e tényen is elgondolkozniuk.)

A természetes, spontán vitalitás föltétlen igényéről a Mikszáth-regényekből kitetsző narrációs választásokat, cselekményszervezési módokat vizsgálva sem szabad megfeledkeznünk. Annál inkább nem, mert a narráció megosztása, a történetmondás többszempontúsítása a 18–19. században már egyáltalán nem kivételes szerzői eljárás. Tobias Smollett 1771-ben publikált *Humpry Clinker*ében az angliai–skóciai utazástörténet az öt résztvevő leveleiből tárul fel előttünk: a hipochonder, jólelkű nagybácsi, a vénkisasszony testvér, az unokaöcs, az unokahúg és a szobalány különböző karaktereket mutatnak, s a megélt történéseket más-más szempontból tárják fel.

[18] A Podwolsky által provokált Noszty Feri kényes helyzetéből általános megelégedésre leleményes, frappáns *bon mot*-val vágja ki magát. Reakciója annál inkább helyénvaló, mert kisvártatva kiderül, az öreg gróf csupán kedélyesen kötekedett, s végül „édes szeretettel, szinte büszkeséggel" feledi szemét a fiatalember „deli alakján" (Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XXI, *A Noszty fiú esete Tóth Marival,* s. a. r. Rejtő István, Budapest, Akadémiai, 1960, 85 [Mikszáth Kálmán Összes Művei, 21]).

Mikszáth Kálmántól azonban nemcsak e tudatokra osztó eljárás idegen, de a magyar író a többfedélzetű, sokféle szálból összeszőtt, szétbontások és összecsomózások ritmikájában lüktető (Scott és Dickens által alkalomadtán mesterien művelt) történetgombolyítást is negligálja. Mikszáth – nagyon így tűnik – a közvetettség, közvetítettség árnyalatát is kerülni akarja, a spontán mesélés (archaikus) szuggesztióját maradéktalanul érvényesíteni kívánja. A könnyedén beékelt mulatságos történetekhez és az Y betűvel szemléltethető technikához egyaránt a spontaneitás lendülete, öröme társul. A narrátor, amint erre Schöpflin Aladár is utal, a *Szent Péter esernyőjé*ben s a *Beszterce ostromá*ban minden jelzés, kommentár nélkül ejti el az első történésvilágot, szereplői kört, és kezd bele egy másféle történetbe, hogy aztán az előrehaladás későbbi fokán mintegy magától kapcsolódjon össze a kétféle történetszál, szereplői csoport.

A Mikszáth Kálmán-i elbeszéléstechnikához természetesen a narrátori személyesség, részvétel, nézőpont-adományozás, reflektálás kérdései is hozzátartoznak. E kérdéskör végtelen fontosságára elsőként Barta János utalt. „Nem szabad azt a – különösen magyar olvasók előtt nagyon is jól ismert – tényt elhanyagolnunk, hogy […] számos regény olvasása közben maga az elbeszélő hang bűvöl el bennünket; a hatás forrása nem az, amit elbeszél, hanem az, aki – és ahogyan elbeszél" – állapította meg a tudós 1961-es, *Mikszáth-problémák* című írásában, és Mikszáthot e „narratív regény" legnagyobb magyar mestereként aposztrofálta.[19] Az ezredforduló s az új évezred kutatói jórészt éppen e Barta János-i felismerés nyomába szegődtek. Pontosabban szólva ettől a ponttól rugaszkodtak el, hiszen nemcsak a narratológiai konceptualizációval jelezték-jelzik a maguk másféleségét (nemcsak a bartai „átképzeléses előadásmód" fogalmát és fogalmi elágazásait helyettesítik strukturalista, fokalizáció-központú terminológiával), hanem a posztmodern jegyében a mikszáthi szkepszis ismeretelméleti kiterjesztésére, totalizálására törekszenek.

A Mikszáth Kálmán-i narrátor működési módjainak feltárása, nem vitás, elsőrendűen fontos kérdés. A magyar író nézőpont-váltogató technikája, gazdag reflexiós rendszere, zárójeles közbeszólásai, alakoskodó, tettető gesztusai nemcsak a 19. századi magyar irodalom kontextusában tűnnek kivételesen gazdagnak, érdekesnek, de Fielding, Dickens, Gogol műveihez képest is kimunkáltabbaknak, variábilisabbaknak látszanak. A posztmodern elköteleződés „személytelen narrációt" fürkésző gesztusait azonban jómagam nem követném.[20] Már csak azért sem, mert Mikszáth elbeszélői szuggesztiójában – úgy látom – nemcsak az irónia, de a spontán közvetlenség is

[19] Barta, *i. m.*, 166.

[20] „Nem kétséges, hogy ez a regény nemcsak így olvasható: jó pár olyan jellegzetessége van, amely a posztmodernnel nem rokonítható" – ismeri el a *Tristam Shandy*ről szólva Hajdu Péter. „De mennyivel kellemesebb úgy olvasni, hogy a posztmodernnel rokonítható elemekre csodálkozunk rá a kedves ismerősnek kijáró örömmel! És nem az-e a megértés leginkább járható útja, amely az ismerős felismerése felől indul el?" – jelzi mégis kutatói elkötelezettségét. „A 19. századi regénynek éppen azok az olvasatai érdekesek manapság, amelyek a többszólamúságot, a sok cselekménnyszál viszonyát állítják

jellegadó karaktervonás. *A néhai bárány* novellakezdésében az expozíciós bemutatás a „valami négyszögletes tuskót gurítottak a habok" látványészlelésétől a ládika s a bárány felismeréséig, a nyaki piros pántlika és a hátgerincen levő két fekete folt bemutatásáig terjed. A játékos ráismerő szavakkal: *nini*-kkel, *az ám*-okkal megtűzdelt, szűkítő, folytonosan korrigáló technika, a látványi lehetőségekhez mért, perspektívaszűkítő prezentáció *a helyszínen, a történés közepében vagyok* szuggesztióját is közvetíti, a frissesség, szemtanúság, ottlét képzeteit is evidensen sugallja. (Alkalomadtán ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a szűkítő, korrekciós technikát az író a novella folytatásában teljességgel odahagyja. A „Nem volt abban a ládában egy veszett garas sem […]"[21] kezdetű részben a történet idejében-terében immáron teljes biztonsággal mozgó elbeszélő nemcsak azt közli velünk, miképpen gyűjtötte össze szegény Baló Ágnes a kelengyéjét, de részletesen előszámlálja, milyen ruhadarabok voltak az eltűnt tulipános láda mélyén.)

A néhai bárány elbeszélésmódját aligha érdemes a „posztmodern episzteméhez" kötnünk. De a disszeminációt, önreflexivitást, areferencialitást képviselő fogalmi halmazt a regények esetében is félretenném. A mikszáthi narrációt a magam egyszerű eszével éppenséggel nem személytelennek, hanem nagyon is személyesnek gondolnám, hiszen az elbeszélő minduntalan előretolakszik, értelmez, reflektál, a maga humoros véleményhalmazába, világszemléletébe vonja be az olvasót. „Személyes elbeszélő szól ezekből a sorokból" – vonja le a Wieland tanulmányozásából adódó következtetést Wolfgang Kayser *A modern regény keletkezése és válsága* című tanulmányában.[22] „Érzék az ironikus beszédre és a világ ismerete, ebben áll az olvasó és az elbeszélő közösségének alapja […]. Éleselméjűség, belátás a sokrétűségbe, világismeret, fölényesség, szelídség azzal szemben, amit az emberek mint látszatot felépítenek, elnézés a lelki gyengeségek iránt […], az elbeszéltek több perspektívában vannak elcsúsztatva, s ezáltal a nyelv elveszti egyértelműségét […], az olvasó belép a játékba […], az értelmezés és az elnéző értékelés közössége adódik kettejük számára"[23] – jeleníti meg az újkori elbeszélések korszakos nóvumát, specifikumát Kayser e személyes elbeszélő attribútumait előszámlálva, Cervantest és Fieldinget is képbe vonva s az új világszemléletet a régitől (a „lelki folyamatok átmenetiségére és a nagyság állandóságára épülő emberábrázolástól")[24] élesen elválasztva.

A kijelölések, nem vitás, Fieldingék esetében is helyénvalók. De a mi Mikszáth Kálmánunkra még teljesebben, még pompásabban illenek. A modern korhoz tartozó

a középpontba, vagy amelyek a narrátor identitását problematizálják." – teszi hozzá. (Lásd *Elbeszélés a 19. és 20. század fordulóján,* szerk. Hajdu Péter, Kroó Katalin, L'Harmattan, Budapest, 2011, 124.)

[21] Mikszáth Kálmán, *Elbeszélések,* VI, *A tót atyafiak, Jó palócok,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1968, 99 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 32).

[22] Wolfgang Kayser, *A modern regény keletkezése és válsága,* ford. V. Horváth Károly = *Narratívák 2.,* szerk. Thomka Beáta, Budapest, Kijárat, 1998, 180.

[23] *Uo*., 181, 183.

[24] *Uo*., 176.

magyar író perspektívaszűkítései és -cserélgetései (narrátori és közösségi szólamokat keverő tettetésjátékai, az emelkedett és a profán síkok közt oszcilláló zárójeles kommentárjai) az emberek által megépített tömérdek látszat fölényes ismeretét mutatják, s – a heterogeneitáskultuszok terén, szertartásrendjén még messze innen – a Wolfgang Kayser által megnevezett szerződéstípust, *az elnéző értékelés közösségét* kínálják fel az olvasónak.

E „szerződésjavaslat", elbeszélői státus és narráció természetesen a magyar irodalom kontextusában sem teljesen előzmény nélküli. Legfontosabb példaként Jókai Mór regényeit, a humorral szemlélt tökéletlenségek világának irodalmi vízióit tartanám számon, Szalmásné, Tallérossy Zebulon, Lánghy Bertalan, Salamon zsidó, Fabula János, Zsófia asszony életköreit, karakterét mutatnám fel. A célirányos kutatások, azt hiszem, egyértelműen megmutatnák: a nagy elől az „átképzeléses előadásmód" legfontosabb elemeit is kimunkálta, a mikszáthi narráció irányába mutató elbeszélés-poétikai eljárások, szempontváltogatások, áthelyezések, communis opiniók, tettető azonosulások, játékos véleménynyilvánítások sorát teremtette meg. Indoklással és illusztrációval persze itt helyben is szívesen szolgálnék. De ez már végképpen meghaladná a terjedelem biztosította lehetőségeket.

A szórakoztatás művészete

Mikszath_kotet.indb 151 2016.11.05. 11:01:32

Kányádi András

A végek dicsérete

Királytoposzok frivol szövegváltozatai Verhovinától Szelistyéig

> Valamikor (tíz év előtt) úgy írtam az elbeszéléseket, hogy két-három témából tákoltam össze egyet; az egyik szüzsémet, mert rövid volt, hozzáragasztottam egy másikhoz s a kettőből mégiscsak kitelt egy jókora történet. Mire megvénül az ember, kifogy a leleményességből. Most már csak egy témám van s két elbeszélést akarok belőle írni. És a múzsa segítségével meg is lesz. Sőt anélkül is. Mert a múzsa kivénült dáma már; aki a világot uralta egykor, most mindössze egy apró pipere-üzletet tart; hajdan költőket inspirált, ma, a csinált virágok korszakában, legfölebb a toalettet teheti hangulatossá. A háztartása is más volt azelőtt; szép szobalányát, a Fantáziát, elbocsátotta szolgálatából s ahelyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést.[1]

A *Galamb a kalitkában* (1891) bevezetése a mikszáthi poétika sajátos változását hirdeti. Az érett próza egyszerűsödő, takarékossági elvét. Kevesen gondolták volna ekkor, hogy ez a szigorú költségbeosztás évtized múltán is regényteremtő erőtől duzzad. Vagy csak a „kivénült dámát" hajkurászó szerző kései, érzéki fellobbanása követelt volna magának nagyobb teret? Tény, hogy a *Farkas a Verhovinán* (1892) frivol története kilenc év elteltével búcsút int a mogorva megfigyelésnek, és *A szelistyei asszonyok* (1901) fantáziadús birodalma felé veszi útját. A történelmi időutazás a *Galamb a kalitkában* kipróbált technikájának fordított kronológiájú változataként értelmezhető: a realizmusból a „romanticizmusba" vezet vissza, a közelmúlt eseményeiből a mesés régmúlt felé távolodik. De ezúttal is „két kép van egy képen".

A poétikai egyezéseken túl a két szöveget a szerző politikai szerepvállalása is összeköti, amely földrajzi szükségszerűséggel – hivatalból fakadó ingázással – párosul. A *Farkas a Verhovinán* megjelenésekor Mikszáth frissen megválasztott fogarasi képviselő, s *A szelistyei asszonyok* idején is e fővárostól távol eső választókerület szabadelvű reprezentánsa. A monarchia legutolsó parlamenti választásakor – röviddel halála előtt és immár a Munkapárt lobogója alatt – máramarosi mandátumért

[1] Mikszáth Kálmán, *Galamb a kalitkában* = M. K., *Regények és nagyobb elbeszélések,* IV, *Galamb a kalitkában, A kis prímás, Farkas a Verhovinán,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1956, 7 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 4).

indul, azaz visszatér a Verhovinára. Nem elhanyagolható szempont, hogy mindkét vármegyében a nemzeti kisebbségek alkotják a többséget, de egy intertextuális olvasat fő támpontját a királytoposzok jelentik, ugyanis mindkét szöveg ezekből építkezik. Az egymástól látszólag távol eső szövegek mélyebb rokonságát e toposzok vizsgálatán keresztül szeretném megvilágítani.

A talált kézirat toposza

A kritikai kiadás a *Farkas a Verhovinán* forrásai közül első helyen Mikszáth vallomását idézi: „A Farkas a Verhovinán című elbeszélésemet Urányi szuggerálta."[2] A szerző Urányi Imre máramarosszigeti képviselőnél vendégeskedett 1892. június 27. és július 3. között, és a hó végén a Pesti Hírlap megkezdte a regény folytatásos közlését. A következő bekezdésben az alábbi kritikai feltevés áll: „lehet, hogy Urányi a máramarosi Don Juan pajzán históriáját már Pesten elmesélte Mikszáthnak"; utóbbi csak terepszemlére, tapasztalatgyűjtésre utazott a messzi vidékre, ráadásul „a megye távolabbi északkeleti sarkában levő Verhovinára M. már nem látogatott el" (244). A jegyzetekben újabb név következik: Szépfaludi Ferencé, akit Mikszáth az elbeszélés Pesti Hírlap-beli első közlésében csillagjel alatt, a máramarosi „poros akták" őrzőjeként említ. A kommentár így folytatja: „E jegyzetből azt kell következtetnünk, hogy az Urányi által elmondott témát részleteiben Szépfaludi tárta eléje, a megyei levéltár iratai alapján. Teljesen indokolatlan volna egyébként, hogy az író odacsatolja elbeszéléséhez (s ennek összes kiadásához!) a máramaros-megyei levéltáros nevét, csupán azért, mert ez neki tisztelt barátja volt… A téma kezelése, a szereplők névsora és a helyszínrajz pontossága mind arra vall, hogy MK részletes írásbeli adatokra támaszkodott" (244). Szépfaludiról kiderül, hogy bár a Máramarosi Lapok szerkesztője volt, lapjában „sem a szóban levő elbeszélésnek 1892. évi közlése alkalmából nem nyilatkozik, sem a *Pernye* c. kötetet (1893) nem ismerteti, s így közvetlenül nem tanúsítja, hogy milyen szerepe volt az adatszolgáltatásban, illetőleg a téma részleteinek feltárásában" (245). Végül pedig egy újabb megtévesztő információ: „megjegyzendő, hogy *Visszaemlékezései*ben Mikszáth Kálmánné is közöl egy adatot a téma eredetéről. Eszerint a »Farkas a Verhovinán« című elbeszélés tárgyát Roszner Ervin báró beszélte el az írónak. Mikszáth Kálmánnénak ez az adata – sok mással együtt – téves, mint ahogy a visszaemlékezésekbe általában könnyűszerrel csúsznak be jóhiszemű tévedések" (245). A kategorikus „tévedés" bizonyítéka, hogy Roszner csak két évvel az elbeszélés megírása után lett Máramaros főispánja, „így e helyi nevezetességű históriát nem ismerhette" (245).

Összefoglalva: három adatközlői név merül fel. Egyiket a szerző közléskor, csillaggal a szöveghez csatolva említi (Szépfaludi – akitől nincs visszajelzés), a másikat egy vallomásban, a megírás után hat évvel (Urányi – szintén nincs az érintett

[2] Mikszáth Kálmán, *Farkas a Verhovinán* = M. K., *Regények és nagyobb elbeszélések,* IV, *i. m.,* 243. A bekezdés további részében a zárójelben szereplő oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

részéről megerősítés), a harmadik, Roszner, a feleség visszaemlékezéseiben bukkan fel (a kritikai kiadás szerint tévesen). Ami viszont sehol sem szerepel, pedig jól fogna: az eredeti, poros akta szövege vagy legalábbis ízelítő belőle.

Nem sokkal rózsásabb a helyzet az 1901-ben publikált regény, *A szelistyei asszonyok* forrásának felderítésével sem. Megint a kritikai kiadásból idéznék: „A szelistyei asszonyok pajzán históriáját a köztudat a hagyományos Mátyás-anekdoták közé iktatta, annál is inkább, mert az író – ügyes fogással (ahogy ő mondta: »griffel«) – szintén ilyennek tüntette fel. A mesét úgy adja elő, mint megtörtént esetet. A hitelesség látszatát pedig egykori naplókra, följegyzésekre, krónikákra való hivatkozással erősíti."[3] A jegyzetkészítőnek nem okoz gondot az általtörténeti figurák sikeres leleplezése: a jegyzőként fungáló, harmatképű Balthazár diák, a paskvillusokat írogató Kelemen diák vagy a kiváló stílusban alkotó Magyar Pál, Kászoni Tamás nevezetes krónikájáról nem is beszélve, „a költői fantázia szüleménye" (263). Kétségkívül helytálló ez a megállapítás, ám a következő már jóval kevésbé tűnik annak: „Mikszáth ezt az anekdotát nem Mátyás korabeli diákok és krónikások följegyzéseiből merítette, hanem közvetlenül, élőszóbeli forrásokból" (263). Vajon min alapszik ez a kijelentés? Bisztray Gyula szerint a jó szemű olvasó „kétségtelenül megállapíthatja, hogy [a mesét] a képviselő úr fogarasi látogatásai alkalmával, vagy valamelyik választójától hallotta" (264), Schöpflin Aladár amondó, hogy „valószínű, hogy fogarasi képviselő korában hallotta az alapötletet, a szelistyei asszonyok kérését, ezt rábízta mesealkotó fantáziájára, feldíszítette ötleteinek raktárából, és így lett a kis regény" (264). A kritikai kiadás első következtetése meglepően ellentmondásos: „Mikszáth Kálmán ezt az anekdotát kétségtelenül Fogaras-környéki szájhagyomány vagy mendemonda nyomán alakította ki" (264). Érzi ezt a szerkesztő is, ezért zárójelekkel visszakozik: „Föltehető, hogy már maga a helyi monda is (ha volt!) a Hunyadiak idejébe, a Mátyás anekdota-körbe helyezte a magyarázatot"; pár sorral később: „annyi kétségtelen, hogy M. a mese kialakításakor eleinte még erősen a feltételezett helyi monda hatása alatt állott" (264); végül pedig újabb feltételezés: „a helyi monda (ha csakugyan volt, s nem csupán a környék anekdotázó urainak leleménye!) kizárólag a férfihiányról és a hamis mustra miatt kénytelenségből összeválogatott szépasszonyokról, lányokról szólhatott" (265). A nyakatekert érvelés szépséghibája, hogy egyetlen írott forrás (magyar, német, latin vagy akár román) sem említi a történetet, így minden hipotetikus marad, miközben a *kétségtelen* és a *föltehető* váltakozása zavarba ejtően tisztázatlan.

Két meglepő dolog szűrhető le a szövegek forrásmagyarázatának érveléséből: a helyi esemény képzetéhez való feltétlen ragaszkodás és a szerző szavahihetőségének messzemenő tisztelete. A *Farkas a Verhovinán* történeti magva azért hiteles, mert

[3] Mikszáth Kálmán, *A szelistyei asszonyok* = M. K., *Regények és nagyobb elbeszélések,* XII, *A fekete kakas, A szökevények, A szelistyei asszonyok,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1959, 263 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 12). A bekezdés további részében a zárójelben szereplő oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

Mikszáth beleírta a szövegbe a máramarosi levéltáros nevét, valamint más művek megírásához saját bevallása szerint (is) dokumentálódott;[4] *A szelistyei asszonyok* pedig azért, mert Mikszáth fogarasi képviselő volt, és – bár húsz év alatt összesen ötször járt kerületében – bizonyára útba ejtette a Fogarastól nem túl messze fekvő Szelistyét, ahol megcsodálta az EMKE bejegyzése szerint „híresen szép" nőket, akiket még Barabás Miklós is megfestett.[5]

Ne vonjuk kétségbe Mikszáth szelistyei látogatását, azt azonban tudni kell, hogy a község elsősorban gazdagsága miatt volt nevezetes. A két faluval odébb született Octavian Goga, Ady egykori barátja, „Erdély szalonjának" nevezte az eredetileg tehetős juhászok által lakott, a 19. század elején iparos központtá alakult Szelistyét,[6] Nicolae Iorga, a neves román történész pedig „paraszti köztársaságnak" titulálta.[7] A századfordulón Szelistye román mintafalunak számított, ahol iskola, gyógyszertár, szálloda, sőt takarékpénztár működött, templomai pedig napjainkban is az erdélyi ortodox építészet figyelemre méltó műemlékei közé tartoznak. Kedvelt kirándulóhely volt nemcsak az erdélyiek, hanem a Kárpátokon túli románság számára is; turisztikai vonzerejét képeslapok hirdették. És van még egy Mikszáth szempontjából rendkívül fontos ismérve: jogaik orvoslása végett a szelistyeiek gyakran küldtek Bécsbe követséget, a század közepe táján egy háromtagú delegáció pedig kijárta a királynál, hogy a heti és az éves vásár vámját az ortodox felekezeti iskolára ruházzák.[8] A regény női küldöttsége természetesen mikszáthi lelemény, a turisták által is érzékelhető férfihiány viszont a mindig úton levő juhászok és kereskedők foglalkozásából fakad: túl keveset vannak otthon.

Nem áll szándékomban kikezdeni az alapos és kétségkívül sok fontos információval szolgáló kritikai adatgyűjtés érdemeit, de tárgyi bizonyíték hiányában tágabb teret érdemelt volna az írói fantázia, illetve a szerző mesterségbeli tudásának a vizsgálata. Mikszáth ugyanis mindkét alkalommal egy jól bevált griffel ejti át az olvasóit: a talált kézirat toposzával.

A kései antikvitás[9] óta elterjedt írói fogást Mikszáth a királyság intézményét megörökítő hivatalos szövegek világában kamatoztatja. Kétségtelen, hogy a szerző egy-egy műve megírása előtt tanulmányozta a történelmi forrásokat, ám ezúttal épp a legfontosabb iratok – az akták vagy a deákok feljegyzései – nem tartoznak a hiteles dokumentumok közé. E tényt a szemléletes és kellőképpen ironikus mikszáthi

[4] Például a *Kísértet Lublón* című regény esetében: vö. *Honnan vettem Kaszpereket?* (1893).

[5] Az EMKE-kalauz Barabás Miklósnak a Szépművészeti Múzeumban őrzött képére is hivatkozik, amelyet a *Vásárra induló oláh család* néven ismerünk (Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 264).

[6] Vö. Ioan Moga, *Scrieri istorice,* Kolozsvár, Dacia, 1973.

[7] Nicolae Iorga, *Neamul românesc în Ardeal si Ţara Ungurească la 1906,* Bukarest, Saeculum, 2005.

[8] Moga, *i. m.,* 299–309.

[9] A *Sorsüldözött szerelmesek* a leghíresebb ókori példa rá, de már korábban felbukkan, az úgynevezett trójai regény előfutárainál. Vö. Hajdu Péter, Bolonyai Gábor, *Szemtanúk a trójai háborúról: Krétai Dictys, Frígiai Dares és Philosztratosz szövegei,* Budapest, Gondolat, 2009.

jelzőhasználat jól érzékelteti – poros akta, harmatképű íródeák, nyomorult versezet. Írói trükk tehát mindkét regény apropója, a hitelesség látszatát pedig – a történelmi tulajdonneveken túl – a latin nyelv tekintélye fokozza: a verhovinai forrásban *Ille rex centum virgines defloravit,*[10] a fogarasiban pedig *Foeminae Szelistyeenses supplicant viros a rege*[11] szerepel cselekményindító pretextusként. E két latin idézet pikáns párbeszédet folytat egymással, és ok-okozati szövegközöttiséget alakít ki. Érdemes tehát a két szöveget összeolvasni.

Az utolsó nemesi fölkelés idején Verhovina tudatlan lakói közt híre megy Ferenc magyar király érkezésének és különös kívánságainak: „minden telkes jobbágy egy rókabőrt tartozik elvinni ajándékba, s minden egyes község a legszebb hajadont".[12] Rókát ugyan nehezebb keríteni, mint szüzet, de a máramarosiak élelmes megyei esküdtje, Mihályi Pál uram kifundálja a megoldást: a Kamionka völgyében felállított uralkodói sátorba vitt rókabőrök a kijáraton távozva – jó pénzért – ismét forgalomba kerülnek, és a csalás észrevétlen marad.

Az ifjú Mátyás uralkodása idején Szelistye asszonyai delegációt küldenek Fogarasra a királyi helytartóhoz, nem kevésbé szokatlan kívánsággal: a sok háború következtében elnéptelenedett, csupa asszonyból álló faluba háromszáz férfit kérnek. Ezt sem könnyű teljesíteni, főleg, hogy éltes és csúnyácska nőkről van szó, de a siker érdekében a szebeni prefektus, Rostó Mihály uram három gyönyörű erdélyi hölgyet verbuvál, akiket Várpalotán a királynak átlagos szelistyei parasztasszonyokként mutat be, abban bízva, hogy a csalás észrevétlen marad.

Persze mindkét szövegben kiderül a turpisság. Ferencnek csak a keresztneve királyi, valójában megrögzött nőcsábász imposztorkodik; lebuktatója pedig legfőbb áldozata, a *dorankajai* román jobbágylány, aki egy ünnepi ebéd alkalmával azonosítja megrontóját. A szelistyei küldöttség szintén lelepleződik, a *margineni* román jobbágylány szerelmese fedi fel a királynál az igazságot, kevéssel az ünnepi ebéd előtt. Mindkét uralkodó nagyvonalúan megbocsát az ellene vétkezőknek.

A történetek valószínűtlenek, de a történelem köztudottan tele van valószínűtlen esetekkel, levéltári aktáknak pedig fáradságos utánajárni, pláne, ha a történelmi Magyarország hivatalos nyelvén, latinul íródtak. Jól dokumentált, lelkiismeretes adatközlőtől – mint amilyen a realistának elkönyvelt Mikszáth – hitelesnek tűnik tehát a beszámoló, a talált kézirat valós forrásértékét legfeljebb néhány óvatos, irodalmi misztifikációban járatos kritikus kérdőjelezi meg; a századfordulós, nemzeti múlt iránti lelkesedéstől fűtött olvasók többsége még gyanútlan. Pedig a szerző mindkét szöveg végén szándékosan elveti a sulykot: a verhovinai tanúvallomások

[10] Ami, ha nem is hűségesen, de inkább illendően lefordítva annyit tesz, hogy a király száz virágot letört (Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 123).

[11] A szelistyei asszonyok férfiakat kérnek a királytól (Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 111).

[12] Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 124.

„félmázsát nyomnak papirosban",[13] a békét áhító török szultán pedig, Mátyáshoz intézett „praeliminárjában", lemondana összes magyarországi hódításairól „egyetlen erdélyi falu" birtokáért cserébe.[14]

A talált kézirat toposzának minden korban két fontos ismérve van: dekontextualizálással és rekontextualizálással jár.[15] Előbbi homályba burkolja az elsődleges forrásközlő identitását – a narrátor porlepte aktákra hivatkozik, illetve lábjegyzetben azok őrizőjére, barátjára, vagy éppenséggel a helységnévtár adatait nyilvánítja hiányosnak. Kászoni Tamás Erdély földrajzához kapcsolódó családneve éppenséggel a Szamosközi Istvánéra játszik rá. Az elbeszélőre elsősorban közvetítői feladat hárul: a viszontagságos sorsú, elfelejtett kéziratok tartalmát a megfelelő magyarázatok kíséretében kell korának olvasói elé tárnia, azaz *rekontextualizálni*. Ez a második szakasz kötelező módon parodisztikus, a hitelesség, a szerzői autoritás, gyakran pedig a műfaj paródiája; ilyen például a német eredetiből fordított *Candide* vagy az állítólagos arab könyvből átdolgozott *Don Quijote* históriája is. Mikszáth a maga általtörténeti históriáit a magyar királyokhoz kapcsolja: a reneszánsz krónikák által utókorra testált elmés Mátyás király korát eleveníti fel, illetve a saját korához időben közelebb eső, így a családi emlékekben is megőrzött Ferenc király uralkodásáét. Történeteiben pedig ravaszul nemcsak tulajdon elbeszélői és szerzői hitelességét, hanem a koronás fők tekintélyét is aláássa; mintha olvasóit a mindenkori (történet)írás fiktív jellegére figyelmeztetné. A szerzői játék eközben újabb királytoposzokkal bővül.

Az álruhás és az igazságos király toposzai

Tulajdonképpen két különálló, de egymással szoros viszonyt ápoló, nyelvi közhellyé silányult toposzról van szó. Ahhoz, hogy igazságot tehessen, a királynak meg kell ismernie az igazságot, és erre a legegyszerűbben álruhában nyílik lehetősége. A hazatérő Odüsszeusz álruhát ölt magára, hogy kipuhatolja környezetét, a tréfás kedvű Harun-al-Rasid koldusnak öltözve járja Bagdadot, de az igazán „nagy" királyok is (sok ilyet ismerünk: Károly, Lajos, Péter, Frigyes) hasonló módon cselekszenek. Különösen a folklór folyamodik előszeretettel a jogtalanságot orvosló uralkodó alakjához, jóllehet a történetírás sem átallja följegyezni az ország gondjait álöltözetben megismerő és megoldó király köré szőtt mondákat, pletykákat, anekdotákat.

A magyarországi Mátyás-anekdoták Galeotto és főleg Heltai munkássága nyomán terjednek el széles körben, utóbbinál olvasható a leghíresebb álruhás kaland, a kolozsvári bíró esete. A későbbi, 19–20. században följegyzett Mátyás-mondák legtöbbje az inkognitóban járó, hatalommal való visszaéléseket megtorló király

[13] *Uo.,* 150.

[14] Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 206.

[15] Vö. Christine Angelet, *Le topos du manuscrit trouvé: considérations historiques et typologiques = Le topos du manuscrit trouvé,* szerk. Jan Herman, Fernand Hallyn, Louvain, Paris, Peeters, 1999.

alakját örökítik meg.[16] Más a helyzet a Habsburg-házból származó magyar uralkodókkal; közülük csak II. Józsefnek, a kalapos királynak van álruhás (illetve inkább álneves) hagyománya. De a külföldön – Franciaországban, Itáliában, Oroszországban – Falkenstein grófjaként utazó császár[17] magyarországi látogatásaikor nem él ilyen fortéllyal. Unokaöccséről, Ferenc királyról pedig éppenséggel semmilyen álruhás kalandot nem jegyeztek fel; nem csoda, hogy a mikszáthi apokrif ezt a hiányt igyekszik pótolni.

Mikszáth szövegeiben dupla csavar található: nem a király álruhája a fontos, hanem a királyi öltözék, amely valójában álruha. A Verhovinára érkező szürke köpenyes utazó először korona, palást és bot nélkül jelenik meg, ezért a bámészkodók „még csak kalapot se billentenek", tiszteletlenségüket pedig a megtévesztő ruházattal mentegetik: „miért nem öltözött fel illendőképpen?"[18] A mustrára felsorakozott leányzók elé viszont már a megfelelő díszruhában lép, s az összesereglett nézők véleménye egy csapásra megváltozik:

> Szép, délceg növésű, bátor tekintetű. Tiszta együgyűség volt rá nem ösmerni! Daróc ruhában is fejedelmet mutatna. De nincs ám darócban. Megittasult a szem selyem atilláján, piros bársony mentéjén. Görbe aranykardja drágakővel rakva, negédesen csörgött. Sárga szattyáncsizmáján mindenik lépténél egyet pendült kevélyen az ezüst sarkantyú.[19]

A szelistyei küldöttséget fogadó hatalmasság kezdettől fogva pompázatos: „szemkápráztató környezetben látható lett a király alakja, aki aranyozott trónszékben ült, kócsagtollas bíbor föveggel a fején – drágaköves kardját keresztbe fektetve a térdein".[20] A mustrába küldött nők elé az olvasók által a Verhovinán megismert sportos uralkodó lép:

> Csinos királyi alak volt, bíboros hermelin palástjában, arannyal hímzett fehér dolmányán nagy rubin-gombok ragyogtak, a sárgás csizmák rózsái helyett smaragdból formált lóhere-levelek. Hát még a mente-csat, az öv, mind végigrakva szikrázó tüzű drágakövekkel. Testvérek közt megért vagy tíz falut a külső burkolatja.[21]

A szemfényvesztés tökéletesre sikerül, hiszen mindkét szövegben imposztor alakítja a királyt: a nők elcsábítására szakosodott Nagyiday csupán máramarosi főszolgabíró, míg Mujkó, a „félbenmaradt véndiák", közönséges udvari bolond. Az értelem nem versenyezhet a látvánnyal, mi több, csúfos vereséget szenved.

---

[16] Kriza Ildikó, *A Mátyás hagyomány évszázadai,* Budapest, Akadémiai, 2007.

[17] Vö. Volker Barth, *Inkognito: Geschichte eines Zeremoniells,* München, Oldenbourg Verlag, 2013.

[18] Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 127.

[19] *Uo.,* 133.

[20] Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 154.

[21] *Uo.,* 155.

A királyi öltözékhez álkorona is társul, s ez mindkét szövegben az illúzió kegyetlenül manipulatív jellegét hangsúlyozza. A verhovinai Ilianka udvarhölgyeket kap, majd királynévá koronázzák: „egy alkörmössel pirosra festett garabolyból kígyóhagymából font koronát vettek ki; páfrányok voltak rajta a lemezek, gyöngyvirágbogyó alakú pelyhei a gyöngyök, piros rózsabimbók voltak a rubintok. Isten engem, szebb volt egy igazi koronánál".[22] Szegény lány ekkor még nem sejti, hogy szemfényvesztés áldozata. A szelistyei küldöttség szász tagja, Schramm Mária viszont arra kéri az uralkodót, hogy azt adja neki, „amit nagy ünnepélyeknél a fején szokott viselni",[23] azaz a koronát. Ez két szempontból is lehetetlen kívánság: egyrészt Mátyás helyett az álruhás udvari bolond ül a trónon, másrészt a magyar koronát Frigyes császár bitorolja. A menyecskének minderről sejtelme sincs, és készpénznek veszi a „királyi felség" beleegyező szavát.

Látszat és valóság kibogozhatatlanságának szinte tragikus megnyilatkozását Mikszáth az „egyszerű nép gyermeke" szájába adja: a dorankajai, illetve margineni, magyarul nem vagy csak alig tudó román lányok érzelmi kitöréséhez kapcsolódik. A megesett Ilianka a nyágovai gazdájánál ismeri fel csábítóját, és minden magyarázat ellenére a királyt látja benne, mivel akként ismerte meg:

> Hát nemcsak a tányér volt összetörve, hanem a szép oláh leány is. Ott fetrengett holthalaványan a padlón, kezével átölelve a Nagyiday lábait. Remegő ajka csak e két szót tagolta.
> – Királyi fölség! Királyi fölség! (Egyebet nem tudott mondani.)[24]

Az uralkodó szerepkörét visszavevő Mátyás szavai értelmezhetetlenek Vuca számára, aki viszont a király identitását amiatt is kétségbe vonja, mert a trónuson először másvalakit látott:

> Vuca megijedt, nem értvén magyarul, nem bírta kitalálni, mit mondhat a „zömök fiatalemberke" olyan retteneteset az ő Korjákjának, amitől az zokogni kezd, különben is meg volt fejecskéje zavarodva a sok átélt komédiától, nem tudta már, mit higgyen, mit ne higgyen, hát odasúgta neki vigasztalásul a saját egyéni meggyőződését, oláh nyelven:
> – Nu pot crede ca e rege (Nem tudom elhinni, hogy ő a király).[25]

Az álruhás király toposza szorosan kapcsolódik az igazságos királyéhoz, amely igen szép hagyománnyal rendelkezik. Az antikvitásból ismert (babiloni, hindu, ógörög), erkölcsi nevelést sulykoló királytükör műfaja a középkorban éli virágkorát, a kereszténység szelleme hatására válik toposszá, s az eszményi reneszánsz uralkodó

[22] Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 137.
[23] Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 174.
[24] Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 149.
[25] Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 191.

szintén Iustitia szellemében kormányoz.[26] Bonfini arról tudósít, hogy a koldusok is Mátyás színe elé járulhattak, aki bőkezűen megjutalmazott minden érdemet, Heltai pedig Mátyás király „nagy dicsíretit" zengi, mert „első vétekre senkit nem büntött az ő baráti közül, de ha másodúttal vétközett, keményen megbüntötte annak utána".[27] A klisébe hajló toposz, amely egyúttal Mátyás névfelidéző szókapcsolata, szintén dokumentálható.[28] De a Habsburg koronás fő sem nevezhető igazságtalannak. A császárrá avanzsált Ferenc király, bár nem volt különösebben a reformok híve, a magyar nemességgel jól egyezett.[29]

Mikszáth nem „túlzott lojalitásból", hanem sokkal inkább a magyar nyelv iránt tett gesztusa miatt szimpatizál a Habsburg uralkodóval.[30] A törvényes Ferenc király csak a *Farkas a Verhovinán* epilógusában lép színre, és ott, tanácsosával ellentétben, igazságosnak, könyörületesnek mutatkozik. A halálra ítélt csábítót megkíméli: „A mi uraink […] helytelenül kormányoznak nevemben, és rendjeleket akarnak; ez a szegény ördög mindössze helytelenül mulatott a nevemben […]. Fogságra kegyelmezem meg […]."[31] Nagyiday szubsztitúciós tette tulajdonképpen nem árt a király hírnevének, hiszen őfelsége férfiasságának csap országos reklámot. Az uralkodó döntését így végeredményben szerelmi mérce szabja: „Nos, mondjuk talán, egy leány egy hónap. Száz leány tehát száz hónap."[32]

A szelistyei asszonyok Mátyás királya sem bünteti kemény kézzel a csalást. Az álszelistyei küldöttség főkolomposát, Dóczy Györgyszebeni ispánt csupán nevetség tárgyává teszi – Mujkó bolondjának nemeslevelet ad, amelyen a célzatos Bolondóczy név szerepel. Ráadásul halálbüntetést emlegető fenyegetését maga sem veszi komolyan, kényelmes idősávot biztosít az újabb alakoskodás megrendezéséhez.[33]

---

[26] A királytükörről *(speculum regis)* lásd Huszti Vilmos igen alapos tanulmányát: Huszti Vilmos, *A „Királytükrök" politikai irodalmi műfaja, mint művelődéstörténeti, és államelméleti forrás,* Miskolc, MBE, 1997.

[27] Heltai Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól* = Heltai Gáspár és Bornemisza Péter *Művei,* Budapest, Szépirodalmi, 1980, 487.

[28] A dési levéltárban fedezte fel Szabó T. Attila a közismert szólás első rögzített változatát: „meg holt Matias király s el költ az Igassagh" (idézi Kriza Ildikó, *Mátyás, az igazságos,* Budapest, Akadémiai, 1990, 192).

[29] A magyar országgyűlés tiszteletére például huszártábornoki egyenruhát öltött. Vö. Gonda Imre, Niederhauser Emil, *A Habsburgok,* Budapest, Gondolat, 1977.

[30] Az írót Beke Albert *Egy meghasonlott lelkű ember: A politikus Mikszáth* című kismonográfiájában (2004) túlzott Habsburg-lojalitással vádolja, holott Ferenc 1792-ben kiadott rendelete alapján a magyar nyelv országszerte rendesen oktatott tárgy lett, Mikszáth pedig maga is készített a nemzetiségiek számára a magyar nyelv oktatását célzó tankönyvet.

[31] Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 151.

[32] *Uo.*

[33] „Tudatom veled, hogy őszkor, vadászatnak idején magam megyek Szelistyére, és megnézem az otthon maradtakat, megítélendő, hogy egy fészekből vannak-e a küldöttekkel. Ha nem – fejedet veszted" (Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 186).

Bőkezű, hiszen kielégíti mind a küldöttség, mind az otthon maradott nők férfiigényét (cseh hadifoglyokat küld a faluba), a szerepcserék által felajzott vágyát pedig a székely özvegyasszony társaságában enyhíti.[34] A mindig igazságos király a szerelmi afférokkal szemben is megértőnek mutatkozik. De még a királyi erények dicséreténél is fontosabb a szerző számára az ország laudációja; ehhez Mikszáth egy újabb hatásos toposzhoz folyamodik.

A *locus amoenus* toposza

Kalüpszó szigetének emlékezete, illetve Theokritosz és Vergilius bukolikája nyomán a kora középkorban – elsősorban Sevillai Izidor és Mathieu de Vendôme klasszikus kommentárjainak köszönhetően – alakul retorikai fogássá az az idilli tájábrázolás, amely rokonságban áll mind az Édenkert, mint az Aranykor mítoszával.[35] Ennek a toposznak Curtius szerint kettős retorikai rendeltetése van: a hely *(argumentum a loco)* és az idő *(argumentum a tempore)* bizonyítékául szolgál, valamint a dicsőítő beszéd tartozéka. A *locus amoenus* – vagy magyarul *kies táj*[36] – forrás, esetleg folyó, berek, fa, szelíd éghajlat és békés fauna együttese, szerelmesek kedvelt pihenő- és találkahelye.

Mikszáth a romantikus nemzetszemlélet közép-kelet-európai hagyományának szellemében a hazára kertként[37] tekint, szövegeiben a királyság intézményének működése foglalkoztatja, mindkét általunk vizsgált műve pedig a történelmi határokat, a végeket pásztázza. A *Farkas a Verhovinán* felütése a *locus amoenus* toposzát veszi kölcsön, hangulata görög idillt sugároz:

> Igazi paradicsomkert Mármarosvármegye; sója, fája, vize van, mindene van. Még gyémántjai is. Napokig lehetne róla mesélni. Szép nemzeti folyónk-, szőke hullámú Tiszának itt jön meg a kedve útra kelni. A Kabola-Polyánán kellett lakniok valaha a görög isteneknek. Junó a Sosarkában fürdött. Talán arról fecsegnek az acélszürke habok. Az igézetes rahói völgyben azt hiszi az ember, hogy no, most mindjárt egy nimfa, vagy egy driád lép ki a fák mögül.[38]

A szelistyei asszonyok nyitányában hasonló dicshimnusz olvasható, csak ott épp a fogarasi havasok szépségéről zeng: „Fölséges, vaddal és pisztránggal teli vidék volt […]. A forrásos legelőkre szelíd őzikék járnak inni. A lombos erdőkben ott röpköd a siketfajd és a császármadár, s fölöttük magasan vijjog a levegőben a fakó

[34] Egy újabb, Heltainál felbukkanó, igazságosságot alátámasztó motívum bővítéséről van szó: „Kedveli vala a szép asszonyi állati szömélyeket, de más embernek feleségét soha nem bántott" (Heltai, *i. m.,* 486).

[35] Erről bővebben lásd Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter,* Tübingen, Basel, Francke, 1948. A kies táj a mű *Ideallandschaft* című, 10. fejezetében bukkan fel.

[36] Curtius *Lustort*ról beszél, Goethe *Faust*jának második részének nyitánya pedig: *anmutige Gegend.*

[37] Erről a romantikus szemléletről lásd Kiss Gy. Csaba, *A haza mint kert,* Budapest, Nap, 2005.

[38] Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 123.

keselyű."[39] A regény utolsó fejezetében viszont újra a verhovinai metafora bukkan fel: az átlényegült Szelistye a „király paradicsomkertje", ahol „szebbnél-szebb rózsaszálak, bimbók nyíltak".[40] Ez a kies táj azonban már nem a máramarosi és a fogarasi havasok meglehetősen sablonos bemutatása, hanem a következetesen használt, frivol virágmetafora felségterülete.

Miért is nevezi a szerző paradicsomkertnek a történelmi Máramaros vármegyét? Az ott élő női szépségek változatossága miatt: „Terem benne tömérdek fehér rózsa, szelíd nézésű orosz leányzók, még ennél is több piros rózsa, tüzes szemű oláh fáták… Hiszen tán meg se látszott az a száz letört virág!"[41] A változatosság etnikai sokszínűséget takar, s ez az imagológiai szempontú tipológia a szelistyei asszonyok esetében is megfigyelhető, hiszen három különböző nemzet tagjai alkotják a delegációt: a lenhajú, „szarvastermetű" Schramm Mária szász, a gesztenyebarna hajú, „harmatarcú" Gergely Anna székely, a koromfekete haj tulajdonosa, a „bogárszemű" Vuca pedig román.[42] A királyudvarban „mezei virág" elnevezést is kiérdemlő, „mókusfürgeségű" oláh kisasszony a verhovinai piros rózsa dél-erdélyi hajtása: „Olajbarna arcbőrén rózsák nyíltak, mint ahogy a vérbélű barack hamván átütődik a belső pirosság."[43]

A király paradicsomkertjeiben, a *locus amoenus* követelményeivel összhangban, gyümölcsből sincs hiány. A verhovinai királynőválasztó jelenet már-már édenkerti kísértés jegyében zajlik:

> Az ingválla oldalt félrecsúszott, s egy kis darabot látni lehetett a vállából, olyan színűt, mint a körtefa virága. A királynak eszébe jutott, hogy bizonyosan olyan édes is, mint a körte. Be jó volna beleharapni! A legfelsőbb kéz meg nem állhatta ez igézet alatt, hogy legalább meg ne csípje.[44]

Tiltott gyümölcs ring mosolyogva Mátyás király várpalotai kihallgató szobájában is, a székely menyecske hajkoronája:

> mikor már künn volt a haj, édesdeden, csábítón mosolygott a királyra, és miután az, kíváncsi lévén a hosszára, a két kiterjesztett karjához mérte hozzá a kitépett szálat, önkéntelenül odaszaladt ő is a hajhoz, és tűrte, szemeit lehunyva, hogy a két kar hirtelen összecsukódjék a hajlékony, ringó dereka körül.[45]

---

[39] Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 108.

[40] *Uo.,* 204.

[41] Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 123.

[42] Bár a szerző Veturia rövidítésének tünteti föl a kecskepásztor lányának keresztnevét, a regény román fordítása szerint (Coloman Mikszáth, *Săliştencele,* ford. Avram P. Todor, Bukarest, Editura de Stat, 1947), Vuca a Paraschiva (Piroska) rövidülése, a Chivuţa (ejtsd: Kivuca), amely bizonyára jogos fordítói korrekció, hisz így a görögkeletiek egyik népszerű szentjét idézi.

[43] Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 126.

[44] Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 136–137.

[45] Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 199.

Beleharapni és le/ki tépni: a király paradicsomkertjében egyedül az uralkodónak van ehhez joga. A koronás főnek behódol a hajkorona, s a virágkoszorú is meghajol előtte. Nem csoda, ha mindkét szövegben alkalmi kertész látja el a *locus amoenus* gondozását.

Mihályi Pál megbízottja, Peléczi írnok komolyan veszi többlépcsős tisztségét. Először összegyűjti a verhovinai szépségeket, és ez a művelet többnyelvűséget igényel:

> Nem kis feladat az, ami őreá vár. S mint ahogy a csirkéket szokás előhívogatni a búzaszemekre, elkezdte kiáltozni oláhul, oroszul, kedveskedő nyafka hangon. – Ide leányok! Rezedaszálak! Ide, ide, édeskéim! Ha valaki azt kiáltaná a réten a füvek, a kórók, labodák, lóherék felett: „Elő, elő, kedveskéim", s erre a szóra mind egy rakásra jönnének össze a réti virágok, kibontakozva rekenyő farkastej-szomszédjaik mellől, micsoda gyönyörű bokor keletkeznék.[46]

A virágoskert bekerítése után komoly esztétikai kihívással kell megbirkóznia, a színek és formák egyensúlyát biztosító elrendezés ugyanis nagy mesterségbeli tudást követel: „szakértően helyezte el őket művészi tarkaságban, mintha koszorút kötne. Ide egy bimbót, oda egy violát, közbül valami bágyadtat, egyszerű marmancsot […]. Hopp, ide a középre, te napraforgó a liliomok között, te, te, óriás Katharina".[47] A sikeres művészi kompozíciót, a munka jutalmaként, paradicsomkerthez illő gyümölcshasonlat honorálja, amelyet a kertész elégedett fölöttese, Mihályi Pál fogalmaz meg: „szépek, mint a cseresznyék, domine".[48]

A szebeni Dóczy György megbízottja fontosabb hivatalt tölt be, mint a máramarosi írnok: Rostó Mihály prefektus. A két szöveg rokonságát a kéziratban észlelhető újabb ingadozás is alátámasztja, a mindenes némely helyen ugyanis Pál keresztnéven szerepel;[49] alighanem erős a verhovinai intéző alakjának kisugárzása. Rostó uram hasonló feladatot tölt be, mint a (kert)ország északi területén működő elődje; neki köszönhető a szelistyei küldöttség tarka csokra, s az ő hatáskörébe tartozik a falu női állományának kertészeti frissítése:

> Mire a vadász-évad bekövetkezett a fogarasi zergékre, Szelistye egy óriási kigyomláláson és beültetésen ment keresztül. A csúnya asszonyokat széthordták a szélrózsa minden irányába, míg ellenben annyi gyönyörűt hoztak össze innen is, onnan is, hogy a „pünkösdi mustrát", amit Várpalotán fogott a király, össze se lehetne hasonlítani a földkerekségnek erre az egyetlenegy pontjára összehalmozott tündérekkel.[50]

[46] Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 131.

[47] *Uo.,* 132.

[48] *Uo.*

[49] Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 274.

[50] *Uo.,* 203.

Ebben a nagy kertészeti munkában a rózsa jelentésmezeje látványosan kitágul, a szélrózsa és a pünkösdi rózsák mitikus téridőt hoznak létre. Rostó új hivatása is ezáltal válik értelmezhetővé; felhagy régi mesterségével, és kizárólag a paradicsomkert ápolásának szenteli életét:

> Maga Rostó uram öreg napjaira odaköltözött Szelistyére mint „Custos pulchritudinis", „a szépség őrizője", aki felügyelt az uraság nevében az asszonyok öltözködésére, a női arcbőr fehérségének és üdeségének megőrzésére, mindenféle coctumokat és varázsszereket készítvén konyháján füvekből és gümőkből, felügyelt, hogy a csehek ne végeztessenek nehéz, elnyomorító munkát a feleségeikkel, megkorholta az asszonyokat, ha a napon el hagyták sülni a képüket.[51]

A kertésszé szelídült, lángpallossal őrködő kerub mikszáthi travesztiája a regény nemzetközi utóéletében is fontos: Ödön von Horváth színdarabjában minden hájjal megkent fürdős felel az asszonyokért.[52]

A *locus amoenus* szerelmesek találkahelye is. Mikszáthnál valóban „nem mély és nem túl szenvedélyes" az erotika,[53] viszont műveiben gyakori a frivolitás. Mindkét szövegben sajátos bestiárium jelzi a szerelem közelségét, amely a vágy beteljesülésének a kísérője. A verhovinai király elvonul párjával, s a regény első része természeti koncerttel zárul: „A fülemilék énekeltek, a rigók fütyültek, a vadméhek pedig körülajzották az erdei virágokat és döngtek, zümmögtek nekik a szerelemről."[54] A szelistyei, férfiakat reklamáló első küldöttség szószólója hasonló frivol metaforával érvel igaza mellett: „Nézd meg csak, hány darázs él, röpköd egyetlen rózsa körül, és se a darazsaknak, se a rózsáknak nincs semmi bajuk."[55] A regény zárlata pedig megismétli a nyitófejezet fogarasi tájának királyi bestiáriumát, azzal a különbséggel, hogy a keselyűk helyett ezentúl héják köröznek:

> Új tavaszból új bimbók fakadtak, szépekből újra szépek… és szállt, szállt a hír a Marosig, a Tiszáig, amarról az oldalról az Oltig és az Olton túl is, hogy van egy falu, Szelistye, ahol olyan asszonyok, leányok járnak a földön, aratnak a mezőkön, gereblyéznek a réteken, hogy csak a királyok mernek olyanokról álmodni. Pásztorok epedő furulyája szólt erről, nagyurak hamis gondolata kóválygott héja módra e körül… […] Szelistye in floribus.[56]

---

[51] *Uo.,* 204.

[52] Ödön von Horváth: *Ein Dorf ohne Männer* (1937). Ebben a témában lásd Ambrus Orsolya komparatisztikai disszertációját: Orsolya Ambrus, *Der ungarische Ödön von Horváth: Eine bibliografische, thematische und textgenetische Spurensuche,* Saarbrücken, Südwestdeutscher Verlag, 2010.

[53] Lásd Csáth Géza, *Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről* = Cs. G., *Ismeretlen házban: Kritikák, tanulmányok, cikkek,* kiad. Dér Zoltán, h. n. [Újvidék], Forum, 1977, II, 410–424.

[54] Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 139.

[55] Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 113.

[56] *Uo.,* 204–205.

Ember és állat között a válaszvonal csak hasonlatnyi.[57] Bukolikus, örökös tavaszt árasztó kies tájjá tehát a női szépség változtatja Szelistyét. Ezek után érthető, miért tart még a szultán is igényt erre a falura. Mikszáthot nyilván megérintette a 19. század divatos orientalizmusa: a hárem és a jámbor igazhitűek paradicsomkertjét benépesítő hurik romantikus képzete. De a visszautalás is működik: a Verhovinán garázdálkodó, száz hajadont megdézsmáló királyi farkas éppen olyan fényűző karámra áhítozik, mint amilyen a hírhedt ragadozó, a keleti koronás fő tulajdona.

Végül pár szót egy fontos, történelmi és politikai szemléletet tükröző sajátosságról. Mikszáth nemzetiségek iránti fogékonysága mindkét regényben a *locus* szerves tartozéka. A máramarosiak az állítólagos Ferenc király rókabőrös rendeletét különféleképpen értelmezik. A ruszinok a cár elleni, hideg tájakra készülő hadjáratra tippelnek, az oláh dászkál pedig a Napóleon által kivetett hadisarcként értelmezi: „Mert úgy van az, atyafiak, hogy »kakas« van a francia zászlókon. Kakas bizony. S a rókák már annyi kakast megettek a világ eleje óta, hogy most megfordult a kocka, a kakas akarja elpusztítani a rókákat."[58] Mindkét nemzetiség tehát a saját, a szláv, illetve a latin (elsősorban nyelvi) identitásán keresztül keresi a rejtvény nyitját. Ezzel szemben a többségi nemzetet képviselő magyarok egyszerű politikai mutyit sejtenek mögötte: „valami szűcs van talán a király miniszterei között?"[59]

A szelistyei küldöttség tipológiai felosztásáról esett már szó, imagológiai hierarchiájáról azonban még nem. A kívánságot teljesítő királyi ígéret közismert népmesei motívum, ám a mikszáthi szövegben nemzetiségi sztereotípiák kidomborítására szolgál. A szász asszony kapzsi, a székely furfangos, a román lány pedig ostoba, de meglepően pragmatikus. Vuca nyelvi alapon választ magának férjet, a nagyváradi fogadós ugyanis beszél románul (a 15. században ez valószínűtlen, Mikszáth korában ennek egy árnyalattal nagyobb az esélye), de ami ennél is fontosabb: Erdély uralkodó nemzeteinek imagológiai skáláján a kecskepásztornép igen szerény helyen tanyázik. A megkülönböztető virágajándék pedig mozgósítja a sztereotípiákat:

> Így történt aztán, hogy reggel, mikor bejöttek a fölöstökömhöz, Korják uram megint egy-egy rózsát nyújtott a két özvegynek, a Vucának pedig kettőt, egy fehéret és egy pirosat.
>
> A két menyecske összenézett, gúnyosan elbiggyesztve a szájaikat, mintha mondanák: No, nézd, ez a mamlasz szebbnek találja a fátát nálunknál.[60]

A két vetélytárs elmaraszta ítélete mögött a századvégi erdélyi nemzetiségek leglenézettebbje iránti szerzői együttérzés körvonalazódik, amely egy soknemzetiségű

[57] A mikszáthi igazságot egy neves kortárs, Verhovinára szakosodott szerző prózája is igazolja: Bodor Ádám.

[58] Mikszáth, *Farkas a Verhovinán, i. m.,* 126.

[59] *Uo.*

[60] Mikszáth, *A szelistyei asszonyok, i. m.,* 141.

Magyarország egyenjogúsításának gondolatával szimpatizál. Talán emiatt is hangsúlyos a földrajzi megjelölés, amely csak a kézirat későbbi változatában bukkan fel:[61] a szász szebeni, a székely málnási, az oláh fáta pedig margineni,[62] de a végeken, sőt az egész országban, a király színe előtt mindenki egyenrangú.

***

Kies tájak álruhás királyát csak talált kézirat dokumentálhatja. Épp ezért befejezésül szükségét érzem kezdeti két – poétikai és politikai irányultságú – hipotézisemre visszatérni. *A szelistyei asszonyok* a *Farkas a Verhovinán* kibővített párjának (előtörténetének) íródott, amelyet a király alakja köré szőtt frivol toposzok tagolnak. A virágszálat letörő „rex" háromszáz férfit küld a kiéhezett asszonyoknak, a román lányok mindenkor félreismerik őfelségét, a paradicsomkert pedig a női szépség és a történelmi Magyarország festői határvidékeinek sajátos kombinációja. A valós (Nyágova, Marginen) és fiktív (Dorankaja) földrajzi elnevezések keveredésén túl Szelistye névválasztása szimbolikus: magát a „faluhelyet" (szláv nyelveken *szelistye*) jelenti. A történelmi Magyarországon legalább tizenkét ilyen nevű falu volt: kettő közülük pedig épp Máramaros megyében, ráadásul Alsószelistye a huszti járásban, nem messze a szerző Urányinál tett látogatása helyszínétől. Mikszáth, kilenc évvel máramarosi elbeszélése után, a Nagyszeben melletti falut választja, amely öntükröző játékra is lehetőséget kínál. A falu első írásos említése ugyanis Nagyfalu (1354), latinul Magna villa Walachicalis (azaz Nagy-Oláhfalu), az író neve pedig románul „Kisfalu" (mic sat)[63] – a kisfalusi ír tehát a nagyfaluról. Ez a szerzői játék pedig a monarchia egyre kényesebb nemzetiségi kérdését a politika medréből, ha kódoltan is, az irodalom derűsebb mezejére helyezi át: a nagy palóc egy soknyelvű, többnemzetiségű, toleráns, királyi Magyarország utópiáját vázolja fel.

[61] A kritikai kiadásban közölt szövegváltozatból tudjuk, hogy először mindhárom lány román lett volna (*uo.,* 280). Lásd még Köllő (tulajdonképp Engel) Károly kitűnő tanulmányát: Köllő Károly, *Mikszáth Kálmán és a román nép* = K. K., *Két irodalom mezsgyéjén,* Kolozsvár, Kriterion, 1993.

[62] A székelyföldi Málnás Sepsiszentgyörgy közelében található, amely Mikszáth korában Háromszék vármegye része, Marginen (románul: Mărgineni) pedig Fogaras mellett levő falu.

[63] Mikszáth romántudása néhány szóból állt, saját nevének jelentésével azonban tisztában volt: „Egypár községem már most is kezd gyanakodni, hogy a jó hangzású nevem Mike-szath (románul: kis falu) csak erre az alkalomra van fölvéve" (Mikszáth előszava az egyetemes regénytár almanachja az 1897-es évre című kötethez).

Szilágyi Márton

A fiatal Mikszáth és a bűnügyi regény formaelvei

Mikszáth Kálmán: *Az apám ismerősei*

A magyar irodalomtörténet legendásított pályakezdései között Mikszáth Kálmáné az egyik legemlékezetesebb és szinte moccanatlanul berögzült helyzetű. Mintha Mikszáth íróilag nem is létezett volna az igazi sikert meghozó (voltaképpen nem is egy, hanem két) kötete előtt: *A tót atyafiak – A jó palócok* előtti írói időszakát mindmáig igen kevés figyelem övezi, noha a kritikai kiadás (ha az egész pályát még nem is, de legalább ezt a korszakot) jól feldolgozta.[1] Ezt azonban az interpretációk alig-alig követték.[2] Pedig egyáltalán nem érdektelen Mikszáth pályájának ez a korai szakasza sem: egyre inkább úgy tűnik, az elbeszélésfüzér meghozta olvasói siker nem a pályán belüli hirtelen minőségi különbségnek, a szinte felfoghatatlan írói színvonal-emelkedésnek szólt, hanem – amennyire ez egyáltalán megítélhető – a témaválasztás (a regionalitás) jól eltalált időzítésének és a szerkezet kétségtelen innovatív erejének volt köszönhető, no meg talán a prognosztizálhatatlan véletlennek is volt szerepe ebben.[3] Az írói tehetség vitathatatlan átütő ereje ugyanis már a korábbi szövegekben is ott van. Ezt példázza Mikszáth első regénye, *Az apám ismerősei* (1878) is: a mindmáig nagyon kevés interpretációt magáénak mondható regény[4] jól mutat számos

[1] A vonatkozó szövegeket lásd a következő kiadásban: Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* II, *Az apám ismerősei, Nemzetes uraimék (Mácsik, a nagyerejű),* s. a. r. Bisztray Gyula, Király István, Akadémiai, 1956 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 2).

[2] Érdemes megnézni, Király István annak idején nagy hatású monográfiája hogyan kezelte például ezt a kérdést, azaz mennyire nem tartotta említendőnek és lényegesnek: Király István, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Művelt Nép, 1952, 45–46.

[3] Mikszáth említett novellaciklusának ezen vonatkozásáról lásd Szilágyi Zsófia, *Műfaj és szövegtér (A tót atyafiak – A jó palócok értelmezéséhez),* Irodalomtörténeti Közlemények, 102(1998), 3–4. sz., 514–533.

[4] A regény értelmezéstörténetének sovány anyagát lásd a kritikai kiadásban: Mikszáth, *Az apám ismerősei…, i. m.,* 333–334. A visszhangtalanságnak persze nyilván az is oka volt, hogy Mikszáth első regénye csak egy lokális sajtótermékben, a Szegedi Naplóban jelent meg 27 folytatásban, s önálló megjelenésére jó darabig nem is került sor: a mű először kötetben csak Mikszáth halála után látott napvilágot.

prózapoétikai újdonságot (a szöveg narrációjától kezdve az anekdota kezeléséig), amely Mikszáth későbbi prózájára jellemző – igaz, a szerkezet szempontjából még hiányzik az az átütő újítás, amely majd a néhány évvel későbbi novellaciklusait sikerre viszi. Ami miatt viszont ez az első regény különös figyelmet érdemel, az az irodalmi hagyományértelmezés sajátos eleme: tudniillik Mikszáth tudatosan a bűnügyi regény megvalósítására tett kísérletet, azaz egy kurrens, populáris regényszüzsé irodalmi teherbírását próbálta ki, figyelemre méltó módon. Mikszáth életművének és a detektívtörténeteknek az összefüggéseire az újabb szakirodalom már számos fontos bizonyítékot hozott, ám az író pályakezdésének az idejét talán nem érdektelen éppen ebből az irányból megvizsgálni: kiderülhet, hogy voltaképp ennek a prózának a genezisénél már komoly szerepe volt a bűnügyi történetnek.[5]

Mikszáthot nem absztrakt módon érdekelte a bűn státusza. Első regénye pontosan kijelölt időbeli koordinátákkal jellemzi a cselekvényt, s nem is véletlenül, hiszen ez funkcionális eleme lesz a poétikai megformáltságnak is. Az elbeszélő egy múltbeli világról beszél az első fejezetben, amikor minden jobb és szervesebb volt (minden primitívségével együtt), és ez a regényidő szembe van állítva a lezajlott eseményekkel. A határpont egyértelműen az 1848 előtti és az 1849 utáni világ között húzódik, tehát a röviden reformkornak nevezett időszak és a Bach-korszak között. A regény egyik előzményének tekinthető, *Homályos ügy* című novella[6] éppen ezen a ponton mutat fontos eltérést a későbbi kidolgozáshoz képest. A nyomozást vezető Kléner szituáltságára, társadalmi státuszára ott csak annyiban van utalás, hogy a „Bach-korszak felejtette itt", s „tökéletes magyar lett belőle".[7] Ez kellő magyarázatul szolgál idegenes (németes) nevére, de láthatólag nem mutatja jelentésesnek az Alexander Bach nevéhez kapcsolt korszakot mint regényidőt – ezt majd a regény teszi meg, különös jelentőséggel ruházva föl azt a periódust, amikor a regény cselekvénye játszódik. Nem független ettől a másik módosítás sem, amely már a nyomozó figuráját érinti. Ezért lehet figyelemre méltó a másik, a regény kontextusához tartozó elbeszélés *(Mikor utolsó földesurunk a deszkán feküdt),*[8] amely – Hajdu Péter aprólékos elemzése alapján – nem a regény előzményének tekinthető, hanem inkább egy onnan kiemelt, önállósított történetnek.[9] Itt ugyanis maga a bűnügy hiányzik még a történetből: még csak az sem lesz egyértelmű, hogy gyilkosság, öngyilkosság vagy baleset történt-e, voltaképp éppen ez minősül érdektelennek ahhoz a tényhez képest, hogy egy nagy hagyományú nemes család utolsó férfitagja távozott el.

S tegyük hozzá: még a kritikai kiadás adott kötetének elkészülte után sem ugrott meg az értelmezések száma.

[5] Vö. még S. Varga Pál, *Mikszáth „tudásregényei"*, Tiszatáj, 2011/11, 52–79.

[6] Az 1875-ös novella szövegét lásd Mikszáth, *Az apám ismerősei…, i. m.,* 233–266.

[7] *Uo.,* 242.

[8] Az elbeszélést lásd *uo.,* 227–232.

[9] Hajdu Péter, *Egy Mikszáth-novella datálása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 108(2004), 4. sz., 483–491.

A regény ehhez képest egészen más motivációt és problematikát alkalmaz a nyomozó figurájának hangsúlyos beépítésével. A *Homályos ügy*ben Pintér Lajosnak hívják azt a szereplőt, aki az ügy nyitjára rájön. Márpedig az ő felhatalmazottsága a rejtély megoldására – ügyvéd mivoltán túl – csak a személyes érintettség: nyomozóvá válását csupán az magyarázza, hogy a vádlott barátja és a gyilkosságot magára vállaló Daróczy éppen az ő húgának a kedvese. A regényben több anekdota formájában is árnyaltabb és megokoltabb lesz a nyomozó képessége: Bornemisza (itt már így hívják a nyomozó figuráját) ugyanis nemcsak nevezetes egykori csendbiztos, hanem vallatási módszerei és éles logikája már a regény korábbi részeiben is nyilvánvalóak. Ezek közül külön is érdemes felfigyelnünk a Jasztrab nevű rablóvezér elfogását jelentő esetére:[10] a csendbiztos itt saját ördöngösségének hírét használja ki. Az egyedül érkező Bornemisza a rá lövő, de őt elhibázó Jasztrabnak úgy mutat fel két, a zsebéből kivett puskagolyót, mintha azt a levegőből kapta volna el, hiszen rajta nem fog a puskalövés sem. Az előzetesen ezt a hírt már ismerő rablóvezér erre megtörik, mert személyes tapasztalatából látja beigazolódni a csendbiztos mágikus erejét. A részlet itt a todorovi fantasztikum[11] szellemében jár el: ami az egyik résztvevő számára a mágikus világkép része, a másik számára tudatosan csak megtévesztés, trükk – s a narráció ez utóbbi szereplői nézőpontot követi, amikor racionális magyarázat kíséretében adja elő a történetet, s így teljesen egyértelművé válik a csendbiztos praktikája és nem akármilyen lélekjelenléte.[12] Ugyanakkor viszont a leleplezésnek ez a mozzanata nem válik nyilvánvalóvá és manifesztté, hiszen éppen ez segít megőrizni Bornemisza rettegett hírét. A csendbiztos hírnevét bizonyító bécsi eset, az eltűnt ezer ökör megtalálása konkrét időkijelölő elemet is tartalmaz (miközben, szemben az előbbi esettel, éppen azt hagyja homályban, Bornemisza miképpen jutott el egy számára teljesen ismeretlen, nagyvárosi közegben a rejtély megoldására): az a Reviczky Ádám[13] rendeli föl a császárvárosba a nevezetes csendbiztost, aki 1828-tól 1836-ig töltötte be a kancellári pozíciót – még ha a kritikai kiadás joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a hadiszállító panamát jelentő ügy alighanem egy, a 19. század második felében, 1859-ben (Ferenc József uralkodása alatt) történt esetből konstruálódott meg.[14] Reviczky emlegetése azonban nem látszik véletlennek: nemcsak a regény belső időviszonyaiba simul bele ilyenformán ez az anekdota, hanem még inkább kiemeli a regény legfőbb témájának, Teléry gróf halálának a szimbolikus idejét, s azt is érzékelhetővé teszi, hogy Bornemiszának a központi hatalom világával való bensőséges

[10] A téma ismerős lehet egy önálló Mikszáth-novellából, *A Jasztrabék* pusztulása címűből is, amely a *Tót atyafiak* részévé vált. Elemzésére lásd Tarjányi Eszter, *Mikszáth Kálmán esete a detektívtörténettel,* Literatura, 31(2005), 1. sz., 50–78, különösen 57–63.

[11] Vö. Tzvetan Todorov, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba,* ford. Gelléri Gábor, Budapest, Napvilág, 2002, 24–38.

[12] A jelenetet lásd Mikszáth, *Az apám ismerősei…, i. m.,* 18–19.

[13] Vö. *uo.,* 9.

[14] *Uo.,* 331.

kapcsolata nem az 1850-es években kezdődött, s ezzel érthetővé válik az 1850-es évek hivatali apparátusával való kooperációjának fesztelen és természetes (bár persze távolságtartó) módja is.

Ha ezeknek a módosításoknak a további poétikai jelentőségére vagyunk kíváncsiak, akkor éppen a Bach-korszak jelképességére érdemes figyelnünk. Mikszáth regénye ugyanis tudatosan tartalmaz időjelölő mozzanatokat: az 1851-es dátum szerepel is az egyik részletben.[15] Ennél is fontosabbak azonban a belső jelzések: a vizsgálatot végző személyek (Kléner Pál törvényszéki ülnök, Szirupka orvos és Krupicsek törvényszéki jegyző) idegenségének a kérdése, csehes vagy németes nevüknek az összehangolása a Bach-korszak magyarországi közigazgatásába beáramló cseh-morva hivatalnokokkal, illetve a róluk kialakuló közvélekedéssel.[16] S ilyenformán az idegen hivatalnok, Kléner verbális konfliktusa a magyar köznemesség egyik tagjával is értelmezhető, hiszen éppen emiatt válik jelentésessé a regény nyomozó figurájává váló Bornemiszával való összeszólalkozás:

> Nem ezt akarom öntől hallani – mondá Bornemisza hidegen. – Tudom: mit kíván az *igazság,* s semmi kedvem az alul kibujni. Sokáig voltam a cselédje ennek a szép istenasszonynak, mikor még magyar ruhát hordott. Híven szolgáltam s most sem akarok tőle elpártolni azért, hogy idegen mez fedi. A libériát nem veszem föl ugyan, de híve vagyok.
>
> – Uram! – kiálta Kléner úr – ön a császári kormányt gúnyolja és annak közegeit, ha libériás cselédeknek tünteti föl. Ezt nem tűröm, uram.
>
> – Engedje meg, bíró úr, de én metaforában beszélek. S ahhoz nekem jogon van; mert még eddig nem adtak ki Bach úrék rendeletet, mely ezt eltiltaná. Vagy ön talán erre is tud valami paragrafust?[17]

Így kapcsolódik össze a regénynek az a két motívuma, amelyet az előzményekhez képesti módosításként azonosíthatunk. Innen nézvést maga az ügy, Teléry László halála is másnak látszik: a Bach-korszakban megtörténő halál, a Teléry család utolsó férfitagjának pusztulása egy új korszak szimbolikus eseményének is tekinthető, mintegy a család folytonosságával reprezentált szerves magyar fejlődés zárópontjának.

---

[15] A XI. fejezet belső egysége a következő címet viseli: „Jegyzőkönyv. Fölvétetett Majornokon gróf Teléry László ügyében 1851 szeptember 10-én" (*Uo.,* 35).

[16] Ennek történeti alapjairól lásd még Benedek Gábor, *Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban = Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok,* szerk. Dobrossy István, Miskolc, Hajnal István Kör, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2003, 394–413 (Rendi társadalom – polgári társadalom, 12); Uő, *A bürokratizáció történetéhez: az 1853–54. évi definitív rendezés személyi következményei = Zsombékok: Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig (Társadalomtörténeti tanulmányok),* szerk. Kövér György, Budapest, Századvég, 2006, 235–254. Mikszáth egy korai szövegének lehetséges társadalomtörténeti olvasatáról lásd a következő tanulmányt: Kósa László, *„Nemzetes uraimék": Egy korai Mikszáth-mű társadalomtörténeti háttere = Mikszáth-emlékkönyv: Tanulmányok az író születésének 150. évfordulójára,* szerk. Fábri Anna, Horpács, Mikszáth, 1997, 49–58.

[17] Mikszáth, *Az apám ismerősei…, i. m.,* 65.

Ugyanakkor Mikszáth tudatosan eltér a Bach-korszakot tárgyazó egyéb regények szemléletétől. Párhuzamként érdemes Tolnai Lajos *Az urak* című művére (1872) utalni, amely egy nemzeti narratíva keretét rajzolja ki: a magyar szereplők számára igazodási mintát jelentenek a voltaképp az elnyomásukra ideérkező idegen hivatalnokok, akik nem értik azt a világot, amelyben működniük kell, s amelyben pusztán létükkel is az eredeti nemzeti jellegzetességeik elhagyására ösztönzik a közéjük mint „úri" osztály közé beépülni törekvőket. S az idegeneknek aztán majd szégyenszemre el is kell menekülniük, amikor lejár az idejük. Az emberi kvalitások is ezen ellentét mentén oszlanak meg, teljes egyértelműséggel: a pozitív erőt, a jövő reményét az a személy hordozza, aki az emelkedésnek nem ezt az útját akarja bejárni, s aki házasságával is a református magyarok világába zárkózik be.[18] Mikszáth ezt a felosztást erőteljesen és egyértelműen érvényteleníti, illetve újraértelmezi. A cseh-morva hivatalnokok itt nem gonosz és nemzetellenes (idegen) erőt képviselnek, Bornemisza és Kléner között van együttműködés, mi több, a nyomozói funkciók is kettejük között oszlanak meg: Kléner jut a „keresd a nőt" elve nyomán Bornemisza gyámleányának mint a halálhoz vezető konfliktusnak a nyomára, ő tartóztatja le Teléryt, ő kapja meg tőle a beismerő vallomást – azaz a nyomozás első szakaszát ő végzi el, és ő az, aki kezdettől bonyolultabbnak hiszi az ügyet, s akit elkedvetlenít a beismerő vallomás szimplifikáló megoldása. Ám ezek után Bornemisza lesz az, aki az addigi, teljesen helyénvalónak bizonyuló állításokban fölfedezi azt az ellentmondást, amely mégsem engedi nyugvópontra jutni az ügyet, ám ezzel a felismerésével csak Klénert fogja befolyásolni, aki ezek után kénytelen végiggondolni újra az ügyet, s aki végül is a megoldást is közölni fogja a saját ártatlanságával sem tisztában lévő gyanúsítottal. A nyilvánosság előtt tehát – ideértve persze a sajtónyilvánosságot és a szélesebb közvéleményt is – ő mutatkozik az ügy megoldójának, s nem teljesen érdemtelenül. Mindez persze éppen a pontos történeti koordináták és a Bach-korszak emblematikus jelenléte miatt úgy is felfogható, mint Bornemisza bölcsességének az újabb bizonyítéka: az *igazság* státusza a büntetőeljárás átalakulása miatt kibontakozó új helyzetben csak úgy tisztázható, ha a rendkívüli képességű nyomozó mintegy azt képes szuggerálni, hogy az új igazságügyi apparátus oldotta meg a rejtélyt (gondoljunk ezen a ponton Agatha Christie egyik állandó hősére, Miss Marple-ra, aki egyszerű idős hölgy, s aki csak logikailag fejti meg az ügyeket, de az igazságszolgáltatás dicsősége mindig a rendőrségé). Bornemisza visszavonultságából (s mondjunk ki egy olyan fogalmat, amelyet Mikszáth nem használ és nem ábrázol a regényében, de a korszakról szóló szépirodalmi diszkurzusban fel- és ideidézhető módon jelen van: a passzív rezisztenciából)[19] nem is lehet hivatalosan belefolyni a bűnösség megítélésébe.

[18] Tolnairól lásd Barta János, *Egy különös író sötét világa (Számvetés Tolnai Lajos körül)* = B. J., *Klasszikusok nyomában: Esztétikai és irodalmi tanulmányok,* Budapest, Akadémiai, 1976, 323–373.

[19] A fogalomról lásd Dávidházi Péter, *„Per passivam resistentiam": Egy politikai magatartásforma értékeléséhez* = D. P., *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára,* Budapest, Argumentum, 1998, 29–50.

A bűnügy megoldása úgy is felfogható, mint két, voltaképp absztrakt jogelv összeütközése (a jogot tanult Mikszáthtól egyáltalán nem meglepő ennek a lehetőségnek az írói alkalmazása). Hiszen Klénernek és Bornemiszának a Teléry halálesetéhez való viszonya egy inkvizitórius (nyomozóelvű) és egy akkuzatórius (vádelvű) büntetőeljárás belső feszültségét is megmutatja. Kléner számára ugyanis – bármennyire is elégedetlen vele és csalódott miatta – a gyanúba fogott vádlott, Teléry Mihály önkéntes és részletes beismerő vallomása lezárja az ügyet. Számára ezen a ponton véget ér a nyomozás. Bornemisza azonban nem elégszik meg ezzel, és ő csak ekkor kezdi el saját vizsgálatát: Teléry önnön bűnösségének beismerése után kéri el a vizsgálat anyagát, hogy átolvashassa, s az ő számára nem lesz elég a vallomás látszólagos egyértelműsége. Annál is inkább, mert logikailag ezzel nem bizonyul megmagyarázhatónak az ügy: még ha Mikszáth a mellett a megoldás mellett dönt is a regényben, hogy Bornemisza mindezek után egy olyan bizonyítékot talál, amely nem lélektani jellegű, s nem logikai éleslátás kell hozzá. A vádlott fegyverébe nem passzoló halálos golyó viszont ennek következtében olyan érvnek bizonyul, amely tökéletesen meggyőzővé válik a nyomozást vezető Kléner számára is, s így ő saját tekintélyének csorbulása nélkül vállalhatja magára – Bornemisza furfangos ösztönzése nyomán – az új bizonyíték és a tett motivációja közötti logikai összefüggés megteremtését. A regény sajátos és jól felismerhető, csúfondáros ötlete, hogy a modernizálás szándékával föllépő új közigazgatás (gondoljunk csak arra, hogy Madách Imre hogyan és milyennek ábrázolta ezt a hivatalnokgarnitúrát *A civilizátor* című színművében!)[20] lép föl az archaikusabb, vádelvű büntetőeljárás elfogadójaként (igaz, az önkéntes vallomás nem kínvallatás következtében, hanem lelkiismereti okból áll elő), miközben a korábbi korszakot képviselő, az új korszakban már helyet nem találó Bornemisza képviseli a korszerűbb felfogást.

Komoly hatástörténeti bizonyíték van arra, hogy Mikszáth nem naiv módon talált rá erre a poétikai lehetőségre. A kritikai kiadás ennek kapcsán arra hívja fel a figyelmet: „A fiatal MK [Mikszáth Kálmán] szívesen olvasgatott bűnügyi történeteket. *Az apám ismerősei* II. fejezetében hivatkozik is a »Pitaval, azaz világhírű bűnesetek tára« című kiadványra; ennek az olvasmányának a hatása nem egy elbeszélésén mutatkozik."[21] Amit itt a kritikai kiadás jegyzetírója, Bisztray Gyula azonos hagyományelemként kezel, érdemes erősebben különválasztani: a rögtön ezután emlegetett másik hatás, vagyis az, hogy az író kezdeti pályaszakaszában lefordított két Poe-novellát is, sokkal érdekesebb, s nem jelent feltétlenül azonos érdeklődést a *Pitaval* bűnügyi gyűjteményeivel. Különösen, hogy Mikszáth ráadásul Poe két emblematikus szövegét *(A Morgue utcai kettős gyilkosság; A fekete macska)* ültette át francia közvetítő

[20] Erről lásd Kerényi Ferenc, *Madách Imre (1823–1864),* Pozsony, Kalligram, 2006, 165–168.

[21] Mikszáth, *Az apám ismerősei…, i. m.,* 326.

nyelv segítségével.[22] Erről a jelenségről a Mikszáth-szakirodalom ritkán beszél, noha az újabb említéseknek komoly súlya van, és számos továbbgondolandó elemet tartalmaznak.[23]

Poe érdeklődésének középpontjában ugyanis nem egyszerűen a hátborzongató bűnügyi történetek krónikás elbeszélése állt (a *Pitaval* mint olvasmány ugyanis inkább ennek kielégítésére volt alkalmas). Az írót inkább a megoldandó rejtély érdekelte, s ezzel együtt a megismerésnek az a mechanizmusa, amely apró jelekből lehetővé teszi – mintegy fordított módon, egy induktív logika segítségével – egy korábbi esemény újraalkotását és narratív formában való felmutatását. Tehát az elképzelhető, hogy a *Pitaval* bűnügyi krónikái mintegy bevezető olvasmányul szolgálhattak a detektívtörténet poe-i modelljének a befogadásához,[24] de ez utóbbi immár egészen mást és egészen más poétikai módon közvetíthetett Mikszáthnak. Poe-nál a bűn körülményeinek a föltárása egy rejtvény megfejtését célozza (a nyomozó figurára, Dupinre tett ösztönző hatása is ilyen jellegű a megoldandó ügynek), s a megfejtés nem is az igazságszolgáltatás gyakorlatának érvényesülését célozza – mondhatni, a bűnös kilétének a felfedése egyáltalán nem a legérdekesebb mozzanata a gondolkodás folyamatának. Fontos elem, hogy Dupin nem rendőr, ilyenformán csak műkedvelőként, kívülről szólhat bele a bűnügy felderítésébe (ennek a státusznak az örököse a későbbiekben a passzionátus magánnyomozó lesz, gondoljunk csak Conan Doyle emblematikus hősére, Sherlock Holmesra). A nyomozásnak így az az egyik, sőt legfőbb tétje, hogy a műkedvelő nyomozó analitikus logikája sikerével meggyőzze a bűn üldözésével hivatalból foglalkozó személyeket, hogy az ő megoldását tekintsék az igazi megoldásnak. Mikszáth ezen a ponton regényében pontosan ezt a megoldást alkalmazza Kléner és Bornemisza kettősével. Persze Poe-nál sem tagadható a bűnfejtés morális irányultsága, csak ez eltérő módon mutatkozik meg a két, Mikszáth fordította szövegében. *A fekete macska* című elbeszélés ezt különösen jól példázza, hiszen a macskának a bűnesetben játszott szerepe kapcsán itt is párhuzamosan fut egy misztikus és egy racionális magyarázat, s a végül egyértelműen kirajzolódó logikus megfejtés (a gyilkos tévedésből áldozata mellé a macskát is befalazta, s ezért jelzett az állat a bűn helyéről és létéről kínjában) nem teszi teljesen érvénytelenné a macska képességeinek a korábbi oldalakon felépülő mágikus jelentését sem. *A Morgue utcai kettős gyilkosság* más módon reagál erre a problémára: itt ugyanis végül elpárolog a bűn fogalma, hiszen a szörnyű tettet egy orángután követte el, így rá nem érvényesek az emberi

[22] A novellákat a kritikai kiadásban lásd Mikszáth Kálmán, *Elbeszélések,* II, *1874–1877,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1963, 187–209 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 28). A fordítás filológiai kérdéseiről: *uo.,* 321–326. Mikszáth az első novellát *Rejtélyes gyilkosság* címmel fordította le.

[23] A Poe-hatásról lásd Tarjányi, *i. m.,* 50–54. Fontos említés még: Eisemann György, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Korona, 1998, 11–12. A korábbi szakirodalomból pedig lásd Rubinyi Mózes jegyzeteit: Mikszáth Kálmán, *A vármegye rókája,* s. a. r. Rubinyi Mózes, Budapest, Révai Testvérek, 1917, 276–277 (Mikszáth Kálmán Munkái: Hátrahagyott Iratok, 18).

[24] Vö. Tarjányi, *i. m.,* 63.

fogalmak (a bűntudat, a lelkiismeret, a szándékosság) – s ami megmarad, és a cselekvény kiépülésében fontos szerepet játszik, az a nyomozás folyamata. S ez persze nem vezethet el semmiféle igazságtételhez, hiszen amit leleplez, az éppen az állati világot az emberitől elválasztó határ, vagyis éppen magának az emberségnek a mibenléte, amely nyugtalanítóan állatinak mutatkozik.[25]

Mikszáthnak a magyar Poe-recepcióban játszott aktív és kezdeményező szerepe[26] azért is érdekes, mert egyfelől egy igen korai fázist reprezentál, másrészt pedig a korszak egyik legjelentősebb hazai prózaírójának későbbi életműve mutatja azt, hogy miképpen lehetséges ennek a világirodalmi ösztönzésnek a termékeny beépítése egy alapvetően más, nem detektívtörténetre épülő prózaírói világba. S ez még akkor is helytálló, ha igazat adhatunk Tarjányi Eszter elemzésének, hogy Mikszáth a fordítás során például radikálisan átértelmezi (és leegyszerűsíti) *A Morgue utcai kettős gyilkosság* nyomozófigurájának, Dupinnek az ismeretelméleti felfogását és a formális logikának a bűn felderítésében játszott szerepét.[27] Mikszáth és a populáris regényszüzsék közötti kapcsolatról az utóbbi évek szakirodalma többféle felismerést is megfogalmazott.[28] Érdemes azonban ehhez hozzászámítani (*Az apám ismerősei* feltétlenül erről győz meg) a detektívregény formaelveit is.[29] A rejtély ugyanis Mikszáth életművének fontos eleme maradt, éppúgy, mint ahogy a rejtély feltárulásának folyamata is, annak ontológiai státuszával együtt: *A jó palócok* némely darabjától kezdve (például *Az a fekete folt; Bede Anna tartozása*) a *Kísértet Lublón*ig vagy éppen a *Különös házasság*ig. Sőt *A fekete város* is ide sorolható. Ez utóbbi a „ki a gyilkos?" morális kérdésfeltevése felől is olvasható: végső soron ki a felelős a lőcsei főbíró haláláért, a rálövő Görgey alispán vagy a sebesült főbíró vérét inkább kifolyató s ezzel földet szerző lőcsei polgárok? S ha a felelősség kérdése ennyire nem tisztázható, lehet-e a bosszúnak bármiféle igazsága, illetve lehet-e másféle vége a bosszú gépezetének, mint az azt beteljesíteni akaró Fabricius sorsa, azaz hogy saját maga is gyilkossá s nem igazságtevővé válik? De elemezték már a detektívtörténet felől a *Beszterce ostromát*[30] és a *Szent Péter esernyőjét* is.[31] A példák nagy száma és időbeli szóródása aligha véletlen: ezzel a törekvésével Mikszáth egy sajátos irodalomtörténeti

[25] Lásd Bényei Tamás, *„Szemérmetlen hasonlatosság": Ismétlés és utánzás Poe* A Morgue utcai kettős gyilkosság *című elbeszélésében,* Literatura, 59(2013), 1. sz., 51–86.

[26] Tarjányi Eszter szerint Mikszáth valószínűleg a második magyar fordítója volt *A Morgue utcai kettős gyilkosság*nak: Tarjányi, *i. m.,* 50–54.

[27] *Uo.,* 54.

[28] Az újabb Mikszáth-szakirodalom fontos darabja, T. Szabó Levente monográfiája ezzel a jelenséggel foglalkozik: T. Szabó Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában,* Budapest, L'Harmattan, 2007.

[29] Vö. Tarjányi, *i. m.*

[30] *Uo.,* 70–78.

[31] T. Szabó Levente, *A detektívtörténet és a populáris kultúra eljárásainak újraírása: A Szent Péter esernyője reflexív jegyei* = T. Sz. L., *i. m.,* 199–221.

irány fontos alakjának mutatkozik. Mert ugyan Kölcsey Ferenc *A vadászlak* című novellájával (1836) már igen korán (mondhatni, Poe első novelláival egy időben) felismerhetően jelen van a magyar irodalomban a metafizikus detektívtörténet műfaja,[32] ráadásul a nyomozó figura ismeretelméleti kételyeivel együtt,[33] de ennek a tudatosítása sem egykorúan, sem utólag jó darabig, tán mindmáig nem történt meg, s egyébként is – mint erre Hajdu Péter felhívta a figyelmet – nagyon nehezen lehet egységes narrációba rendezni a detektívtörténet alakulását, hiszen éppen a felismert és tudatosított hagyomány folytonossága hiányzik.[34] Ennek híján pedig a tradíció sem tud kialakulni, vagy működőképes hatóerővé válni. Mikszáthnál azonban már némileg más a helyzet. Azáltal, hogy a fordításai révén immár tudatosan Poe-hoz kapcsolódott, az ő kezdeményezéseit is beépítve válhatott ezen irodalmi formaelv meghonosításának kulcsfigurájává. Még akkor is, ha csak a legújabb Mikszáth-szakirodalom ismerte föl ezt.

[32] Ez utóbbiról lásd Bényei Tamás, *A rejtélyes rend: A krimi, a metafizika és a posztmodern,* Budapest, Akadémiai, 2000 (Modern filológiai füzetek, 57).

[33] Vö. Szilágyi Márton, Vaderna Gábor, *A klasszikus magyar irodalom = Magyar irodalom,* főszerk. Gintli Tibor, Budapest, Akadémiai, 2010, 538–541. (A vonatkozó rész Szilágyi Márton munkája.)

[34] Erre lásd még Hajdu Péter gondolatmenetét: Hajdu Péter, *Jókai Mór* A három királyok csillaga *című elbeszélése és a detektívtörténet mintázata,* Irodalomtörténeti Közlemények, 114(2010), 3. sz., 195–203.

Tarjányi Eszter

Mikszáth Ruritániája

A populáris irodalom hazai előzménye

> „Az irodalomnak is lehetnek Strauss-keringői. Vannak szórakoztató írók […], akiknek nincs más céljuk, mint a szórakoztatás; mégis annyi természetes bájt sugározhatnak közben, hogy akarva-nemakarva művészetet csinálnak, olvasóikat műélvezőkké teszik. Ha az ilyen Boccaccio-, Mikszáth-féle írók a mi moralistább századunkban meg is fogytak, meghatározásunkban helyet kell hagyni a számukra."[1]

Mikszáth operettszerűsége

Amikor Péterfy Jenő 1889-ben Mikszáth *A beszélő köntös* című regényéről írt vitriolos hangú kritikájában azzal minősítette a művet, hogy benne az „operett zenéje hallik", egy hosszú távú befogadástörténetnek teremtette meg a hivatkozási alapját. Egyértelműen lenéző és még magát a regény voltát is tagadó értékítéletet fogalmazott meg, hiszen adomára épülő, mindenféle jellemrajzot, átgondoltságot, korrajzot, lélektaniságot nélkülöző formaként jellemezte.[2] A művet – persze az akkori terminológia kontextusába ágyazva – azokkal a sajátosságokkal írta körül, amelyekkel a későbbiekben a populáris irodalom jellemzőit jelölik. A könnyű fajsúlyú, az alkalmi irodalom nívójára helyezte. Az „operett" ebben a Péterfy-féle kontextusban szinte már a giccset, a tömegkultúrát jelentette, csak akkor még esztétikai szótárunk nem rendelkezett ezekkel a fogalmakkal. Ez a kritika azért fontos állomás, mert jelzi a befogadói tudat kettéválását. Értékrendjében ugyanis a népszerűség és a magasabbnak tartott esztétikai értékek konfrontálása a meghatározó. Egyértelműen olyan oppozícióra épül tehát, amely a populáris vagy a tömegkultúráról szóló beszéd alapját képezi.[3]

[1] Németh László, *Mi a ponyva* = N. L., *Kiadatlan tanulmányok,* Budapest, Magvető, 1968, 692.

[2] Péterfy Jenő, *Mikszáth Kálmán: A beszélő köntös* = P. J. *Válogatott művei,* Budapest, Szépirodalmi, 1983, 711.

[3] Frederic Jameson *Reification and Utopia in Mass Culture* című tanulmányát például ezzel az állítással indítja: "The theory of mass culture – or mass audience culture, commercial culture, »popular« culture, the culture industry, as it is variously known – has always tended to define its object against

Nem a későbbi irodalmi jelenségek visszaolvasásáról van tehát szó, hanem kortársi regisztrálásáról. Az akkor még el nem különülő, későbbiekben populáris kultúrának nevezett fogalomnak valószínűleg nem Péterfy lesajnáló kritikája a legelső kinyilvánítása, de az általa tett behatárolás egyértelmű, így jelzésértékű, és ezért a kétféle szemlélet közötti szétválás/szétválasztás egyik nagyon fontos pontjának tartható.

Péterfy meglátása, értékrendje *A beszélő köntös* operettszerűségről a későbbi Mikszáth-recepciót erősen befolyásolta. Ez visszhangzik Kiss Ernő 1910-ben megjelent könyvében, amikor operettfigurát érzékel Lestyák Mihály alakjában.[4] Oláh Gábor viszont már egy másik regényre is rávetítette ezt. *A szelistyei asszonyok*ról írva említi elítélően az „operettszerű ötlet" kiindulópontját.[5] Schöpflin Aladár a *Beszterce ostroma* értelmezésekor, Pongrácz jellemzésekor tér ki az „együgyű operettre" emlékeztető különcségre, *A szelistyei asszonyok*ban pedig ő is „operett-ízt" érzékel.[6]

Összefügg az operettszerűséggel az a gyakori kifogás Mikszáth műveinek egy vonulatával szemben, amely a népszerűség hajhászására utal. Ambrus Zoltán például a *Szent Péter esernyője* kapcsán a „naiv lelkeket" érdeklő témaválasztást korholja, és a komolyságot, valamint a mélységet hiányolja, amelyek szerinte nem „populáris dolgok", és a népnek nem ezek, hanem „anekdota kell".[7]

Péterfy nyomán haladva Király István már egyenesen kihasít Mikszáth életművéből egy, az operettszerűséggel behatárolható részt: „Mikszáth egész pályáján végighúzódtak a történelmi tárgyú elbeszélések, igaza volt azonban Péterfy Jenőnek, mikor *A beszélő köntös*ről írva megjegyezte, hogy Mikszáth romantikus történelmi idilljeiből az operett zenéjét lehet hallani. Olyan művek, mint *A beszélő köntös, A két koldusdiák, A kis prímás, A szelistyei asszonyok, Akli Miklós* valóban nem a meggondolkoztató, az embert megrázó zeneművek hangját idézték, hanem a könnyebb, súlytalanabb operettmuzsikát."[8]

Barta János az operettszerűséget viszont tágasabb vonatkozási körbe helyezte – a Király István kritikai realista koncepciójával vitát nyitó, először 1961-ben megjelent – tanulmányában. Az operettet a valószerűség alacsony fokán álló műfajként jellemezte, és a meseszerűséggel hozta összefüggésbe. A kontextus itt nem olyan

so-called high culture without reflecting on the objective status of this opposition" (Frederic Jameson, *Reification and Utopia in Mass Culture,* Social Text, 1979/1, 130). John Storey hat pontból álló definíciósorozatában, amellyel a populáris kultúra fogalmát próbálja körülírni, ez a szembesítés a második helyen áll (John Storey, *Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction,* Athens, The University of Georgia Press, 2006[4], 5–6).

[4] Kiss Ernő, *Mikszáth Kálmán*, Kolozsvár, Gámán, 1910, 35.

[5] Oláh Gábor, *Mikszáth Kálmán* = O. G., *Írói arcképek,* Budapest, Singer és Wolfner, 1910, 53.

[6] Schöpflin Aladár, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Franklin, é. n. [1941], 94, 114.

[7] Ambrus Zoltán kritikáját idézi: Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* VII, *Szent Péter esernyője,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1957, 262–263 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 7).

[8] Király István, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Szépirodalmi, 1960[2], 354.

elítélő, mint a korábbi és a későbbi véleményekben, mivel Barta János számára Mikszáthnak ez a hangvétele erős érvként szolgálhatott Király István leegyszerűsítő szemléletével szemben.[9]

A legkeményebb, legelutasítóbb ítéletet Mikszáth operettszerűségéről azonban nem Király István, hanem Németh G. Béla fogalmazta meg. Az írót nem túl sokra tartó, a századfordulón már Peteleit, Gozsdut, Gárdonyit jelentősebbnek értékelő tanulmányában Mikszáth iránti ellenszenvének egyik fő indoka a regények és novellák szereplőinek „operettfigurákká" válása, a népszínműszerűség, a lektűr- és az anekdotaszerűség eluralkodása.[10] Nem sorol címeket, de a *Fili* című elbeszélést azzal értékeli, hogy benne a korszerűtlenné váló Mikszáth a Krúdy-féle világot kevesebb Lehár-zenével ötvözi,[11] mint a többi művében – tehát az operettszerű jelleg elhárítása miatt tartja elsősorban jónak.

Eisemann György megnevezetten Péterfy nyomán jár, amikor operettszerűen „sablonosnak" nevezi *A két koldusdiák, A kis prímás, A szelistyei asszonyok,* az *Akli Miklós* megoldásait 1998-ban megjelent monográfiájában. A Péterfynél és Király Istvánnál kiindulópontot jelentő *A beszélő köntös* azonban nála kimaradt a könnyűsége miatt elutasított listából. Finomít a hagyományon, hiszen még a *Kísértet Lublón* is ide sorolódik, vagyis az operettszerű, de még a megbocsáthatóan könnyű kategóriájába kerül. Ez a monográfia a behatárolást átveszi, de egy fontos, a recepcióban kiindulópontnak megtett művet kiemel belőle, eggyel pedig mintha – félig-meddig – kiegészítené. Bizonyos fokig így átveszi Péterfy kritikájának lenéző kontextusát, hiszen az úgynevezett magas kultúra és a tömegkultúra között értékrendi különbséget feltételez, ugyanakkor jelzi egy másfajta értékelés lehetőségét is, amikor korrigálja az operettszerű korpuszt, és amikor Péterfy kritikájának az értelmezésekor „napjaink hasonló elbeszélői önjellemzésének visszaolvasására" int.[12]

Mindezek a felsorolt és idézett megjegyzések a populáris kultúrára jellemző vonásokat fedeznek fel Mikszáthnak az 1885-ös *A két koldusdiák*jától az 1903-as *Akli Miklós*ig húzható, azaz a kiteljesedett életművet szinte végigkísérő ívben. Szinte egy alternatív Mikszáth-kánon különítődik így el, amely valóban többnyire a populáris irodalomra jellemző értelmezői eljárásokat mozgat. Vagyis az ide sorolható művek tárgyalásmódjára nem annyira az értelmező, mint inkább a történetietlen anakronisztikusságokat hangsúlyozó, a népszerűség hajhászását, sablonosságát (például az udvari bolond visszatérő alakja) és lektűrszerűségét kiemelő, a variációs jelleget hangoztató, a feldolgozásait sorolgató hozzáállás a jellemző. Az operettszerűnek bélyegzett kis terjedelmű regények recepciótörténete ezért meglehetősen

[9] Barta János, *Mikszáth-problémák,* Irodalomtörténeti Közlemények,1961/2, 147.

[10] Németh G. Béla, *Az eszmélkedő kései Mikszáth* = N. G. B., *Századelőről-századutóról,* Budapest, Magvető, 1985, 118.

[11] *Uo.,* 120.

[12] Eisemann György, *Mikszáth Kálmán,* Budapest, Korona, 1998, 48–49.

ellentmondásos. Elgondolkodtató például, hogy a csak alig értelmezett és méltatott *A szelistyei asszonyok*ból nemcsak dráma (Ödön von Horváth: *Ein Dorf ohne Männer*) és film (például *Mit csinált felséged 3-tól 5-ig?*), hanem hat operettszerű (komikus opera, operett, daljáték, zenés színjáték) feldolgozás is készült.[13]

A Mikszáth életművében kijelölt egység azonban nem csak ilyen lekezelő összefüggésben jelent meg. *A beszélő köntös*t, az *Akli Miklós*t és *A szelistyei asszonyok*at – kiegészítve az *Új Zrinyiásszal* meg a *Beszterce ostromá*val – már Zsigmond Ferenc is egységbe vonta Jókai-monográfiájában. Ő azonban nem az operettszerűséget emlegette, hanem egy másik szempontot emelt ki, amely szintén nagyon fontos aspektusa az operettszerűséggel vádolt Mikszáth-szövegeknek. Zsigmond Ferenc a történetiség kapcsán fogalmazta meg a kontextus alapján inkább dicséretnek, mintsem elmarasztalásnak tűnő véleményét 1924-ben. A kisebb terjedelmű Mikszáth-regényekről alkotott értékítélete, sőt még fogalmazásmódja is kísértetiesen emlékeztet a Linda Hutcheon által *historiographic metafiction*ként megnevezett történeti elbeszélésmód leírására,[14] annyira, hogy Zsigmond Ferencnek ezt a pár sorát szinte annak korai hazai regisztrálásaként is lehetne értelmezni: „A közízlés rövidebb menetű cselekményt […] és könnyebb előadást kívánt; páthosz, komolykodó célzatú alapeszme, adatok tömege, forrásmunkákra való hivatkozás: az ilyesmik méltánylására nem igen ért rá a századvégi olvasó. Mindjobban időszerű lett a Mikszáth-genre, mely mintegy átpréselte a Jókai-témák túlérett szőlejét, magját-héját eltávolította, az így nyert essenciába egy kis saját találmányú csodaszert vegyített s megalkotta a maga genrejének egyik leghatásosabb változatát: a történelmi szemponttal kacérkodó, ezt gyakran parodizáló, fölényes (és takarékos terjedelmű), az adomák berkébe kacsingató regénykét: *A beszélő köntös*t, *Akli Miklós*t, *A szelistyei asszonyok*at, az *Új Zrinyiász*t, *Beszterce ostormá*t stb."[15] Zsigmond Ferenc az öt kisregényt a Jókai-féle történetiségét továbbalakító voltában rendelte egymás mellé. Ami véleményét most még inkább érdekessé teszi, az, hogy jelzi a populáris elbeszélő eszközök reflektált, a történetiséget kiparodizáló felhasználását, valamint az olvasói igényekkel történő szembesítést egyáltalán nem elítélően említi, hanem éppen a hatásosságát és újdonság voltát hangsúlyozó összefüggésbe helyezi.

A Péterfy-megjegyzés által indított recepciós hullámon kívül konkrétabb jele is van a Mikszáth-művek operettek iránti tájékozódásának. Az 1901-es novella, *A kladovai menyecske* egyik szereplőjében a Johann Strauss-művek hangszerelésében és szövegkönyvében közreműködő Richard Genée *Der Seekadett* című, 1876-ban Bécsben

[13] Az operetteket felsorolja: Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XII, *A fekete kakas, A szökevények, A szelistyei asszonyok,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1959, 257–262 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 12).

[14] Linda Hutcheon, *Historiographic Metafiction: Parody and the Intertextuality of History,* https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/10252/1/TSpace0167.pdf.

[15] Zsigmond Ferenc, *Jókai,* Budapest, MTA, 1924, 256.

bemutatott operettjének egyik figuráját fedezte fel az elbeszélés egyik értelmezője.[16] Az *Akli Miklós* sajtó alá rendezője pedig a börtönőr figurájában Johann Strauss *A denevér* című operettjének a fő motívumát vette észre, sőt még hatástörténeti összefüggést is sugallt azzal, hogy az operett hazai ősbemutatóját („Nálunk előbb a Népszínház, majd, 1895-ben az Opera mutatta be") is kontextusba vonta.[17] Ezek a megfigyelések aztán tetszőlegesen bővíthetők.[18] *A beszélő köntös*ben Cinna alakjában érződik *A cigánybáró* meséjének és cigányképének a hatása. Ez azonban nem biztos, hogy kizárólag az 1885-ben bemutatott Strauss-operett cselekményével, hanem Jókai regényével is párhuzamba vonható. Az operett mindenesetre kedveli a cigányélet egzotikus és társadalmi rétegeket mobilizáló világát (Kálmán Imre: *Cigányprímás;* Lehár Ferenc: *Cigányszerelem*).

Pár kifejezést kell tisztázni, mielőtt kifejteném álláspontomat arról, hogy *A beszélő köntös*t és azokat a műveket, amelyeket Péterfy nyomán a recepció az operettszerűséggel határolt be, nem biztos, hogy mai nézőpontból ilyen elítélő és lenéző értékítélettel kellene társítani és így a magyar irodalom komolyan vehető művei közül kiutasítani. Ehhez most elsősorban nem a nyilvánvalóan kínálkozó *historiographic metafiction*t, hanem a sztereotipikus jelleg megértéséhez jobban használható más műfaj-orientációkat hívok segítségül. Egyrészt az *operett* értékelésének az utóbbi évtizedekben megszületett gondolatmeneteit, illetve ennek az operettszerűségnek megfeleltethető adekvát irodalmi műfajnak, a *ruritániai román*cnak a fogalmát, harmadsorban – mindezeket keresztülszőve – a populáris irodalom értésmódját. Linda Hutcheon kifejezése ugyanis most csak annyiban segíthet, hogy észrevehetővé teszi a hasonlóságot. Azt, hogy Mikszáthnak a szórakoztató irodalomként megnevezett fogások és sablonok irányába történő tájékozódása, a történeti kódok játékba hozása a populáris irodalom megjelenésének, de egyben főbb eljárásainak reflektált és intellektualizált felhasználásának tartható. Nem akarom ugyanis gondolatmenetemet egy olyan olcsó, ízetlen és hatásvadász konklúzió felé terelni, amely Linda Hutcheon által a posztmodern történetiség jellemzőjeként megnevezett vonásokat olvasná össze Mikszáth operettszerűnek bélyegzett műveivel, és ennek segítségével e Mikszáth-művek modern – ne adj Isten: posztmodern! – voltát bizonygatná.

Először a recepció által már felvetett vonatkozási kör, az operett, majd a címemben is jelzett *Ruritánia* populáris kultúra nézőpontjából láttatott fogalma szorul tisztázásra

---

[16] Vigh Péter, *Referenciális és/vagy fikciós közösség? Mikszáth Kálmán:* A klodovai menyecske = *Az interkulturális kommunikáció Mikszáth Kálmán műveiben,* szerk. Alabán Feremc, Budapest, Hungarovox, 2010, 103.

[17] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* XVI, *Akli Miklós cs. kir. udvari mulattató története,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1959, 189 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 16).

[18] Például Nacsády József, *Mikszáth Kálmán és a magyar játékszín,* Irodalomtörténet, 1969/4, 908–909.

annak érdekében, hogy az értékpreferenciák bizonytalansága és átrendeződése bemutatható és így újfajta kontextusba ágyazható legyen.

Az operett újraértelmezése

Úgy tűnik, vége annak az időszaknak, amely számára az operett pusztán a léha látszatvilág mákonyát, a Monarchia haláltáncát jelentette. Egyre kevésbé tűnik különös és természetellenes kulturális kinövésnek, burjánzó mutációnak már ez a színpadi műfaj.

A századfordulós operett az utóbbi évtizedekben egyre feltűnőbb érdeklődést vált ki. A kritikai kultúrakutatás hátterére alapozott tanulmányok (például Csáky Móric: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség;* Camille Crittenden: *Johann Strauss and Vienna: Operetta and the Politics of Popular Culture*) a tömegkultúrában ideológiai megnyilvánulást figyeltek meg, és ezért ennek a népszerű műfajnak a társadalom- és ideológiatörténeti jelentőségét vizsgálták. Érdemes tehát Mikszáth operettszerűségét ezekkel az újabb megközelítésekkel szembesíteni, hiszen ezek már nem lekezelő értékítélettel közeledtek ehhez a jellegzetesen századfordulós zenés műfajhoz, aminek következtében színlelő, játékos, parodisztikus és ironikus önreflektáló jellege, a jó értelemben vett, vagyis lételméleti értelemmel felruházott felületessége és – végül, de nem utolsósorban – társadalomtörténeti jelentősége tárult fel.

Azt a tanulságot szeretném most kiaknázni, amelyet az alábbi, Stefan Schmidltől vett idézet jelez: „Az operettek jellegzetes kódokkal való strukturálása az apolitikus felületesség mellett egy szemiotikailag ambivalens mélységet nyitott meg (pontosan a »hétköznapok mítoszainak« Roland Barthes-i értelmében), amely a bel- es külpolitika nemzetiségi konfliktusairól szóló korabeli diskurzusban megteremtette a nemzetről való beszéd lehetőségét."[19] Ezt a meglátást azért érdemes idézni, mert nemcsak az operettnek, hanem a ruritániai románcnak, sőt Mikszáth operettszerűséggel megbélyegzett műveinek is sokatmondó, jelentőségteljes nézőpontját jelezheti, amelyben a populáris kultúra eljárásmódjai újfajta fénybe kerülhetnek. Ennek értelmében Mikszáth ilyen jellegű műveiben a nemzetről szóló beszéd újabb eljárásmódjával szembesülhetünk, amelynek mitologizmusa már nem az eredetmítoszok, az ősi hagyományra áhítozó, a millenniumi ünnepségekben már állami rangot is kapó rekonstruáló jellegében, a hősi múlt igézetében nyilvánul meg, hanem játékosan és szórakoztató módon teremt újfajta játszóteret a nemzeti témának, többnyire a parodisztikusságban jelentkező demitologizáló tendenciával együtt. Thaly Kálmán kuruc szövegteremtése mellé így a századfordulón egy másfajta beszédmód is kerül. A nemzeti téma ezekben a Mikszáth-regényekben már nem a nemzeti öntudat ápolásának az érdekében jelenik meg, hanem a nemzet történetének emlékei egy

[19] Stefan Schmidl, *„Hol minden piros, fehér és zöldben jár!" A csoportok, az alteritások és a nemzet diskurzusai Ausztria-Magyarország operettjeiben,* ford. Mikusi Balázs, Magyar Zene, 2011/2, 208.

másfajta modalitással társulnak, belakható keretül, szórakoztató kalandhelyszínként szolgálnak csupán.

Bizonyos tekintetben az operettszerűségben, ahogy a detektívtörténet felé tett elmozdulásban is, éppen Mikszáthnak azt az újszerűségét kellene észrevenni, amely könnyedségével, a sztereotípiák szinte tudatosan rájátszó alkalmazásával, a szinte szándékolt giccsszerűséggel a populáris irodalom későbbi formái felé mutat. A sablonok olyan tartalommal töltődnek fel, amely miatt átlényegülhetnek, és ebben a folyamatban újszerű jelentésre tehetnek szert. Emiatt a maga korában, a 19 század második felében kialakuló újfajta olvasóréteget megszólítani kívánó, a szórakoztató funkcióit bátran felvállaló irodalmiságába egyszerre beleilleszthetők, ugyanakkor a játékosság miatt az ideologikumtól elidegeníthetők, és reflektálttá is válnak.

Maga az operett kifejezetten epigonműfajnak is tartható, amely az operát a polgári, a szórakozni vágyó közönség igényeihez idomítja, sablonossá teszi, ugyanakkor az operett, ez a – Hermann Broch szavaival – „merő hülyeséggé laposodott utánzat",[20] az ironikus osztrák „önreflexiónak azt a jellemző formáját képviselte, amely a jozefinista kor óta az irodalmi paródiában, a szatírában, a travesztiában jutott kifejezésre. A társadalmi különbségek parodisztikus feldolgozása a bécsi operett alapvető toposza, de ezek a különbségek itt látszólag újra meg újra meseszerű harmóniában oldódnak fel, és a nehezen kiharcolt társadalmi átjárhatóság, azaz a társadalmi felemelkedés lehetősége itt különösebb fáradság nélkül elérhető egy álruhás jelenet segítségével, egy álarcosbál keretében, ahol a polgárok jellemző módon többnyire egy magasabb társadalmi osztály képviselőiként szoktak fellépni, a nemesek viszont polgárnak öltöztek".[21]

Csáky Móric gondolatmenetében az operett lényegében a bahtyini karneváli kultúra jellemzőit ölti magára, vagyis úgy hülye, hogy tud önmaga hülyeségéről. A történelem az operettben elveszti a súlyát és jelentését, csak staffázsként szolgál. Történetfilozófiai mondanivalója éppen a nagylélegzetű mondanivalónak a tagadásában nyilvánul meg. Rendszerint az derül ki ugyanis, hogy a politika és a történelem fordulatainak semmi köze az „ész csele" hegeli kifejezésével jelezhető összefüggésrendszerekhez, hanem egész egyszerűen az asszonyoknak, szerelmi kalandoknak, a véletlennek és a bornak köszönhetők. A „történelem vége" típusú gondolatmenetet megelőlegező konklúzió pedig nem a lemondás tragikumával, hanem kedélyesre hangolt rezignációval társul.

A ruritániai románccal való kapcsolódás ebben a motívumban látszódik, mintha a bécsi operett a Monarchia problémáinak a kezelését jelentette volna, annak többféle értelmében is, tehát könnyű formában történő megszelídítés, feldolgozás,

[20] Broch véleményét ismerteti és idézi: Csáky Móric, *Az operett ideológiája és a bécsi modernség,* ford. Orosz Magdolna, Pál Károly, Zalán Péter, Budapest, Európa, 1999, 27–28.

[21] *Uo.,* 56.

kigúnyolás értelmében egyaránt. A ruritániai románc pedig ennek kívülről való szemléletére világít rá.

Erre a műfajra most azért van szükség, hogy tágabb irodalmi összefüggésbe legyen helyezhető Mikszáth operettszerűsége, hogy ne csak a világkép hasonlósága, hanem az irodalmi kódok műfajteremtő sztereotípiája is láthatóvá váljék. Az operettszerűséggel vádolt Mikszáth-művek ugyanis bizonyos értelemben ruritániai románcnak is tarthatók, és ebből a nézőpontból beszédessé válhat az, hogy miben hasonlítanak és miben nem ehhez a – főleg az angolszász irodalomban kialakult – műfajhoz. Mivel azonban az operetthez képest kevéssé ismert, újraértékelését kevésbé nyilvánvaló jelenségek segítették, és mert kevésbé ismert magyar nyelvterületen, érdemes kissé részletesebben is belemerülni, alaposabban is szemügyre venni ezt a műfajt.

A ruritániai románc

A *ruritániai románc (Ruritanian romance)* viszonylag közismert műfajnak számít angol nyelvterületen.[22] Lényegében az operett irodalmi megfelelőjének is tekinthető. Olyan regényfajtát, cselekményalakítási mintázatot értenek alatta, amely egy kis fiktív országban játszódik, a történetmondás románcszerű, azaz az angolban a *novel* típusú regényfajtával szemben meghatározható, gyakran meseszerű elemeket felhasználó regényműfajt jelent. Többnyire a jelenben játszódik, kalandregényszerű sablonos jellemeket alkalmaz, gyakori sémaszerű megoldásokhoz folyamodik, általában szerelmi szállal és komikus elemekkel (felcserélt szereplők, személycserék, csak a regény végére kiderülő rangokkal) társul, és a kis ország udvari intrikái befolyásolják a cselekményt.

A Ruritánia helymegjelölés a műfaj alapítójának tartott regényből, Anthony Hope *The Prisoner of Zenda* című 1894-ben megjelent művéből és annak folytatásaiból (*The Heart of Princess Osra,* 1896; *Rupert of Hentzau,* 1898) származik, amelyek története Ruritánia országában játszódik. Hope regényeit azonban megelőzte a ruritániai románc kezdőpontjának kinevezett Robert Louis Stevenson *Prince Otto* (1885) című regénye, amelynek a helyszíne Grünewald. Ez is fiktív teret jelent, amelyet a narrátor első mondata azzal határol be, hogy hasztalan Európa térképén keresni. Létezett, de elkorhadt, és még „határainak emléke sem maradt fenn".[23] Az a tény, hogy Hope nem olvasta ezt a regényt, mégis hasonló a világképzése, valamint hogy *A zendai fogoly* helyszíne az angolok fejében határozott országként tudott nagyon hamar fixálódni,[24]

[22] A műfaj összefoglalása: David Pringle, *Ruritania = The Encyclopedia of Fantasy,* szerk. John Clute, John Grant, London, Orbit, 1997, http://sf-encyclopedia.uk/fe.php?nm=ruritania.

[23] Stevenson Róbert Lajos, *Ottó herceg: Történeti regény,* ford. Dáni Ede, Budapest, Lévai, é. n., [1898], 10.

[24] James D. Hart, *The Popular Book: A History of America's Literary Taste,* Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1950, 192.

arra utal, hogy a téma és az ilyenfajta térteremtés iránt a századfordulón sajátos igény és késztetés jelentkezett.

Ruritánia olyan fiktív országot jelent, amely az angol regényekben többnyire Közép- Kelet-Európában helyezkedik el, ahol többnyire németül beszélnek, az államformája puccsal, forradalommal fenyegetett monarchia, azaz lényegében európai jellegű – kis képzavarral kifejezve: királyság formájú – banánköztársaság.[25] Ahogy Vesna Goldsworthy megfigyelte, Ruritánia országa lényegében bizonyos – balkáninak nevezett – archetípusok jelképévé vált.[26] A szó valószínűleg azért vált műfajalapítóvá, mert beszélő név, hiszen a latin eredetű „rurális" kifejezést idézi fel, és így az ország neve falusiasságot, vidékiességet, a feudalizmushoz köthető, a polgári demokráciával szembeállítható társadalmi és gazdasági sajátosságokat sugall.

A műfajt a tudományos-fantasztikus irodalom is számon tartja,[27] annak ellenére, hogy nem tartalmaz tudományos jellegű találmányokat, sem elméleteket. A fantasztikus világ- és térteremtése, valamint az elképzelt világot leíró elbeszélésmódja miatt hasonlítható az utópia jellegű fantasztikus művekhez, csakhogy e műfaj érdeklődése nem a társadalom modellezése felé, hanem inkább a szórakoztató kalandteremtésre irányul. A képzelt, a fiktív helyteremtés egyik meghatározó – románcszerű kalandregénybe szőtt – változatának tekinthető, amely a *fantasy* műfaja felé mutat.

Az 1885-ben született Stevenson-regény, az *Ottó herceg* 1898-ban, *A zendai fogoly* pedig az 1894-es angol kiadás után még hamarabb, 1899-ben magyarul is napvilágot látott Tutsek Anna fordításában. A folytatása *Hentzau Rupert* címen Révész Paula átültetésében jelent meg még ugyanabban az évben Singer és Wolfner legkapósabb sorozatában, az Egyetemes Regénytárban – árulkodva korabeli népszerűségéről. A népszerű jelleg nemcsak abban látható, hogy a Ruritániában játszódó angol regényt még harmincszor kellett kiadni az első megjelenése utáni két évben,[28] hanem abban is, hogy az alaptörténetet több alkalommal megfilmesítették, amelyek közül talán a két legismertebb az 1937-es és a – Peter Sellers főszereplésével – 1979-ben forgatott változat.

Mikszáth ismerhette hát ezeket a műfajalapító regényeket, de valószínűleg nem hatással kell számolni, hanem inkább az elbeszélő technika újabb útjait, lehetőségeit

[25] A banánköztársaság kifejezés egyébként – talán nem véletlenül – egy ruritániai románcból származik, O. Henry 1904-ben megjelent, a címét Lewis Carroll egy sorából vevő, elbeszélésekből szőtt regényéből *(Cabbages and Kings),* amely egy Anchuria nevű fiktív országban játszódik.

[26] Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination,* New Haven, Yale, 1998, 46: Ruritania "became one of the most widely used symbols of the archetypal Balkan land".

[27] Vö. John Clute, *Ruritania = The Encyclopedia of Science Fiction,* szerk. John Clute, David Langford, Peter Nicholls, Graham Sleight, London, Gollancz, 2015, http://www.sf-encyclopedia.com/entry/ruritania.

[28] Jopi Nyman, *Under English Eyes: Construction of Europe in Early Twentieth-Century British Fiction,* Amsterdam, Atlanta, Rodopi, 2000, 42; James D. Hart az első megjelenés évében 26 kiadást említ (Hart, *i. m.,* 192).

kereső, a szélesebb olvasóréteget bevonni kívánó törekvése ösztönözte az ilyenféle regények írására. Az operettszerűnek nevezett Mikszáth-szövegegység jelentős része ugyanis már korábban megszületett, mint a *ruritániai román*cok nagyobb része.

A másik műfajszilárdító alapmű George Barr McCutcheon *Graustark: The Story of a Love Behind a Throne* című regénye 1901-ből, valamint a folytatásai. E regények népszerűsége miatt a *ruritániai románc* műfaját néha – főleg az amerikaiak – a *graustarkiai románc (Graustarkian romance)* megjelöléssel is szokták emlegetni. Graustark hegyvidéken fekszik a Kárpát-medencében, közel Romániához. A fővárosa Edelweiss, amely Bécsből érhető el vasúttal.

Az utóbbi időben a ruritániai regények egy része azért váltott ki fokozott érdeklődést, mert sajátos, a közép-európai térség nyugati nézőpontú imaginációját, sztereotípiákat és előítéleteket leleplező, mitologizált voltát vették észre a kérdésnek többnyire a Balkánról származó kutatói (Maria Todorova: *Imagining the Balkans,* 1997; Vesna Goldsworthy: *Inventing Ruritania,* 1998). Ruritánia ezért az úgynevezett imagológia kérdéskörének egyik fontos reprezentációjává válhatott, és így nem annyira irodalmi vizsgálódásokra, hanem – a másikról, a nehezen identifikálhatóról kialakult mentális kép megjelenítő eszközeként – társadalomszociológiai megközelítésekre ösztönöz.

A műfaj magyar nézőpontú és inkább az irodalmiságra figyelő átgondolása még hiányzik. Bár a kérdés szerb származású monográfusa Ruritánia fogalmának továbbélését vizsgálva a recepcióban a Balkánt jelöli meg e regények fő térképzeteként, és olyan regényeket vizsgál alaposabban, amelyek ennek megfeleltethetők – annak ellenére, hogy elismeri, a műfaji kezdetek jobbára németes térképzetekkel operáltak[29] –, a magyar olvasó számára a legtöbb mű inkább a hajdani Habsburg-világ hangulatát idézi fel. A műfajalapozó Hope regénye egyértelműen német színtereken játszódik (Ruritánia fővárosa, Strelzau, Drezdába és Párizsba menő vonatút mentén fekszik), a németes helynevekkel élő *Graustark* a szlávok mellett a hunok jelenlétét is hangsúlyozza.[30]

Ruritánia Közép- és Kelet-Európa *képzeletbeli, narratív kolonizációját* fejezi ki, ahogy Vesna Goldsworthy megfigyelte. Wojciech Orlinski viszont arra hívta fel a figyelmet a műfaj több, későbbiekben született darabjával történő számvetésében, hogy a művekben megjelenő sztereotípiák Európa nyugati részének a közép-európai térségről kialakított kulturális képzeletének és félelmeinek a kivetülései.[31] Közép-Kelet-Európa ilyen – a *ruritániai románc* műfajára jellemző – képzeletbeli figurálásának hagyománya az 1990-es években tűnt fel izgalmas és alapos átgondolásra méltó kérdéskörként,[32] összefüggésben talán az imagológia elméleti megszilárdulásával.

[29] Goldsworthy, *i. m.,* 46.

[30] George Barr McCutcheon, *Graustark,* Hamburg, Tredition, é. n. [2011], 76 (Tredition Classics).

[31] Vö. Wojciech Orlinski, *Ex oriente horror,* ford. Hidas Zoltán, 2000, 2007/6–7, http://ketezer.hu/2007/06/ex-oriente-horror/.

[32] Krasztev Péter Maria Todorova, David Norris, Vesna Goldsworthy, Larry Wolff, Misha Glenny nevét sorolja fel, hogy a térség „szimbolikus geográfiája" iránt fellendült érdeklődést érzékeltetni tudja (Péter Krasztev, *Vámbéry, Stoker and Dracula: Export of Anxiety from East to West = History of Literary*

Árulkodó azonban, hogy a balkáni térségről alkotott képzetek mellett az Osztrák–Magyar Monarchia angolszász megítélése kevésbé került a látószögbe.

Agatha Christie korai, 1925-es regénye már szinte a parodizálását végezte el a műfaj sablonjainak, és utalt a térképzet bizonytalanságára. A *Chimneys titká*t a mesterkélt naivitás túlzásba vitele jellemzi, ami szinte már műfaji rájátszás jellegűvé teszi. Csak a regény végére derül ki az elszegényedett, jóképű, a forradalmakkal szimpatizáló, ugyanakkor igazi angol úriemberként bemutatott elbeszélőről, Anthony Cade-ről, aki egyben a gyilkosság amatőr nyomozója is, hogy ő a balkániának nevezett kis ország jövendő uralkodója, az Obolovics-dinasztia sarja. A *Chimneys titka* háttértörténete Hercoszlovákiában – az angol verzióban „Herzoslovakia" – játszódik, amely Hercegovina és Szlovákia nevéből tevődik össze. Ebben a detektívtörténetbe ágyazott ruritániai románcban a balkáninak nevezett ország fővárosa Ekarest, amely Budapestre, de talán még inkább Bukarestre utal. A nevek viszont többnyire szláv hangzásúak (például Obolovics Mihály, Sztilptics gróf, Borisz Ancsukov vagy a szándékosan nyelvtörő nevű Lolopretjzyl báró), de az egyik mellékszereplőt, Mihály herceg kamarását Andrássynak (Captain Andrassy) hívják. A doveri házba benézve Viktor király hat segédjének jellemzésekor pedig a narrátor megjegyzi, hogy négy közülük „magyar módra ferdén vágott szemű".[33]

A műfaj a hajdani Osztrák–Magyar Monarchia olvasóinak különösen érdekes lehetett, hiszen a fiktív világ nagyon hasonlít a Habsburg-világ tér- és nemzetiségképzetére. A műfaj ezért egy kissé a *Sissi*-feldolgozások hangulatát előlegezi meg, és szinte felkelti a várakozást az operettszerű befejezésre, arra, hogy a *happy end* jellegű finálékor mindenki dalra fakadjon, a színpadképre figyelő, csinos és jól rendezett kórusba rendeződve.

A *ruritániai román*cnak több változata is ismert, amely szintén jelzi rugalmasságát és popularitását. Winston Churchill könyv alakban 1900-ban megjelent, de 1897-ben írt *Savrola* című, *Forradalom Laurániában* alcímű regénye *(Savrola: A Tale of the Revolution in Laurania)* annak ellenére sorolódik ide, hogy nem Ruritániában játszódik, hanem – ahogy az alcím is jelezte, hangzásilag rájátszva Hope regényére – Laurániában, és a helyszín sem annyira közép-európai jellegű, hanem inkább a Mediterráneumra emlékeztet. Spanyol jellegűek a nevek, tengerparton fekszik az ország, és afrikai területekért Angliával kialakult konfliktus említődik benne. A kalandosság itt nem a személycserékre fókuszál, hanem a szerző – a későbbi államférfihez illően – inkább a társadalmi kérdésekre, a kormányzás lehetőségeire helyezi a hangsúlyt.

Cultures of East-Central Europe: Types and Stereotypes, szerk. Marcel Cornis-Pope, John Neubauer, Amsterdam, John Benjamins, 2010, 325).

[33] Agatha Christie, *Chimneys titka*, ford. Katona Tamás, Budapest, Európa, 2011, 274. (Az eredetiben: "Four of them were big thick-set men, with high cheekbones, and eyes set in Magyar slanting fashion.")

A Ruritánia-fogalom továbbélésére, jelképpé válására jellemző hazai példa Gömöri Györgynek először az Új Látóhatár című, Münchenben megjelenő folyóirat 1972-es évfolyamának hatodik számában megjelent verse. A szöveg mintha az operettszerűséget és a szocialista Magyarország összejátszását használná ki arra, hogy az emigránslét hazavonzó, de egyben taszító jellegét metaforizálhassa. A szerző később írt versében már ennek a korrekcióját gondolja tovább.[34] Ez is jelzi, hogy Ruritánia nemcsak a Balkán vonatkozásában érdemes figyelemre, hanem egész Közé-Európa topográfiája és története belevonható a kérdés vizsgálatába. Pár magyar nyelvű *ruritániai románc* is született. Heltai Jenő *Kiskirályok* című regénye (erre Margócsy István figyelmeztetett) és Szerb Antal *VII. Olivér* című kalandregénye, sőt talán Rejtő Jenő *Piszkos Fred, a kapitány*a is ide sorolható.

A magyar viszonyok fokozottabb figyelembevételére int az egyik legújabb *ruritániai románc,* a *The Grand Budapest Hotel* című amerikai film (2014, rendezte Wes Anderson), amely egy Zubrowka nevű országban játszódik, a címben is említett Budapestről elnevezett szállodában. A 20. századi Közép-Európa történetiségéből sajátos montázst építő filmben a szálloda nevén túl más magyar utalás is van. Az egyik szereplő, Vilmos Kovacs ügyvéd (Jeff Goldblum játssza) október 23-án hal meg. A szereplő neve utalás két híres magyar operatőrre (az 1956-os eseményeket filmező Kovács Lászlóra és Zsigmond Vilmosra), akik 1956-ban vándoroltak ki Amerikába.

Ellentétben Thomas Hardy Wessex nevű fiktív, de Dél-Angliát erősen leképező világával vagy Musil Kákániájával, sőt Mikszáth Bontó vármegyéjével, ebben a műfajban nem az ismerős világ fiktív szimulálása érdekes, hanem ellenkezőleg: egzotikusabb kalandhelyszínként, a megszokott környezettől eltérő, idegenszerű jellege miatt válik a cselekmény helyszíne nemcsak imagológiai nézőpontból szemlélhetővé, hanem fantasztikus térként is értékelhetővé. Éppen hogy nem a hasonlóság, hanem az idegenség, az egzotikum hangsúlyozódik. Ez a lehetőség a bécsi operettek egyik, a *ruritániai románc*ra nagyon emlékeztető vonásában köszön majd vissza.

[34] „Ruritániában / nincsen dugó a kádban / az ülőkére nem ülnek de hánynak / káposztaszaga van a hivatalnak / otkolony-szaga a kultúrának / Kitömött vállal túlfeszes zakóban / járkál az író a szó mezején / lehajol egy darab valóságért / megszagolja fintorogva eldobja / csokrot köt harmatos művirágból / hervadhatatlan érdemeiért / még életében fölmagasztaltatik / Ruritániában / nem lehet akárki előtömjénező / csak az akinek múltja és jövője / egyaránt feddhetetlen / fontos dolog az előtömjénezés / bár nem mentesít az utóillatosítástól / Az üzletekben tolong a nép / úgy hírlik nagyobb szállítmány / szókincs érkezett / és állítólag yé betűt is kapni / megint meg dupla vét is / hááát még hogyha lesz dugó is / meg dörzspapír s nokedliszaggató / Ruritániában akkor / a közmegelégedés árja mindent elönt" (Gömöri György, *Egy utazó feljegyzéseiből,* Új Látóhatár, 1972/6, 499); és a vers *Utóirat egy régi vershez* című 1997-es újragondolása: „Ruritánia végre a reform útjára lépett / dugig van szókinccsel kirakat és piac / viszont újabban hiánycikk lett az erkölcs / s új üzletág a diszkrét pénzmosás / időközben a tojás ára is fölment / és azonosíthatatlan tettesek / zuhanyrózsákat lopkodnak a kollégiumból" (Uő, *Váltott hangokon: Szerepversek és újabb versek,* Budapest, Kortárs, 2000, 107).

Mikszáth nem ismerte ezt a műfajfogalmat, a *ruritániai románc* alapsémája azonban – valószínűleg az érdeklődést felcsigázó jellege miatt – rendre megjelenik nála főleg azokban a művekben, amelyeket leginkább az operettszerűséggel jellemeztek, és különösképp éppen ezekben az írásokban az „alternatív történelem", azaz a képzeletbeli történeti szituáció kerül a középpontba. Mikszáth operettszerű műveiben azonban nem a heterosztereotípiára helyeződik a hangsúly, nem a másikról alkotott előítélet a meghatározó, hanem inkább az önmagáról alkotott kép, az ún. autosztereotípia.[35] Pontosabban az autosztereotípiákat leleplező jelleg (például az igazságos Mátyás helyett a nőbolond bemutatása). Árulkodó az is, hogy míg a ruritániai románc ritkán játszódik történeti időben (a műfaj korai változatai közül *A zendai fogoly* trilógia második része, az 1730-as éveket megelevenítő *The Heart of Princess Osra* című ilyen, amelynek nyolcadik fejezetében a kitekintő narrátori szólam értesít arról, hogy az 1848-as forradalomban leégett a Fehér Palota), bár szívesen eljátszik a fiktív térképzet történeti előzményeivel, addig Mikszáth szövegkorpuszára – ahogy a Zsigmond Ferenctől vett idézet is jelezte – egyértelműen a történetiség jellemző. Ez a *ruritániai románc*cal is kapcsolatba hozható, néha annak előzményeként említett Mark Twain-regényekre jellemző sajátosság (például *Egy jenki Arthur király udvarában, Koldus és királyfi*) válik dominánssá az operettszerű kisregényekben. A Mikszáth-művekben tehát nem annyira a tér a kitalált, hanem a történelem, ami miatt a ruritániai regény mellett az úgynevezett „inventing tradition", a *kitalált hagyomány* elképzelésével világíthatók meg. Eric Hobsbawn fogalmával, amellyel egyébként Csáky Móric is behatárolta az operett történelemképét.[36] Ennek „valóság"-teremtő erejét pedig Wojciech Orlinski a Drakula-turizmus létrejöttében figyelte meg.[37]

Összefüggések

A *ruritániai románc* és az operett között valószínűleg erős – talán organikusnak is nevezhető – kapcsolódási pontok léteznek, amelyek elbeszéléstechnikai, kultúraszemléleti összefüggései még alaposabb vizsgálat elé néznek. Offenbachnak a *Gerolsteini nagyhercegnő* című operettje már lényegében a *ruritániai románc* előzményének is tartható, bár helyszíne valós, és cselekménye is jóval kevésbé naiv, mint az irodalmi műfajé. Árulkodhat a fiktív térképzés kulturális összetettségéről, hogy Stevenson *Ottó herceg* című regénye Grünewaldot Gerolsteinnel és – talán Shakespeare *Téli regé*jének a hatására – a cseh tengerparttal határolja be.[38] Az első teljes bécsi operett, Johann Strauss *Indigó avagy a negyven rablój*a szintén a ruritániai románc szellemiségét jelzi,

[35] A fogalmak jelentéséről és alkalmazási módjáról: Tapodi Zsuzsanna Mónika, *Imagológia – egy ősi gyakorlat megújuló megközelítésben,* Létünk, 2011/4, 45.

[36] Csáky, *i. m.*, 91–93.

[37] Orlinski, *i. m.*

[38] „Éjszak és kelet felé a grünewaldi erdős dombok, változatos körvonalakkal lapultak le a nagy síkságba. Ezen oldalon terjednek el a szomszédos főbb kis államok határai, melyek közé az azóta szintén

egy fiktív szigeten játszódik, udvari intrika található benne, a meseszerűséget az *Ali baba és a negyven rablók*ra emlékeztető rájátszás jelenti.

A műfaj operettszerűsége abban is látszódik, hogy Lehár Ferenc *A víg özvegy*ének (1905) a története például szintén ruritániai románcnak tarható. A cselekmény Pontevedro (Montenegróra tett utalás) párizsi nagykövetségén indul. Vesna Goldsworthy a ruritániai művek egyikeként tárgyalta.[39] Csáky Móric viszont mint operettet vizsgálta, és egyértelműsítette Pontevedro politikai társadalomtörténeti áthallásait, amelybe nemcsak az idegen, hanem önmaga állapotának a bemutatását is belelátta.[40] Vagyis az idegenség és az ismerősség travesztiajellegű ötvözését figyelte meg benne. Az operett mintha abban hasonlítana és válna el a *ruritániai román*ctól, hogy a távoli, egzotikus és a többnyire nem túl stabil államforma idegenszerűsége nem marad meg az Angliától távol eső ország különlegességeként, hanem rávetül az ismerősre, a saját világra is. Egyszerre jelenik meg benne a kritikai és az önkritikai vonatkozás.

A Mikszáth-művek történetisége érdekes alternatívája a *ruritániai román*cnak. A történeti anakronizmus, a kisszerű, feudalisztikus és machiavellisztikus hatalmi pozíciók kijátszása bizonyos mértékben mindegyikre jellemző. Különbség viszont, hogy az operettszerű Mikszáth-művek nem annyira egy fiktív világteremtéshez, a kelet-közép-európai tájakra történő idegenségképzet kivetítéséhez, hanem a nemzeti történelemhez kapcsolódnak. Vagyis nem az idegenség, hanem az ismerősség a meghatározó, a referenciális történelem ismerős morzsái rendeződnek össze ismeretlen, de otthonos világgá. Mikszáth a magyar történelemből alakít fiktív világot. Mikszáth Ruritániája a nemzeti történelem tere, amelyet demitologizál. Ez a legjobban Mátyás király alakjában érzékelhető, hiszen *A szelistyei asszonyok* és *A kis prímás* úgy ad elő mesés történetet, hogy eltávolít a mesei hagyománytól. Hangsúlyozza, hogy ha a Mátyásról szóló történetek igazak lennének, akkor nem maradt volna ideje a kormányzásra és a politikára. A meséből ismert motívumokra csak ironikusan célozgat, helyettük inkább a király szerelmi életére, zsémbességére és szeszélyeire koncentrál.

Az operettszerű Mikszáth-regények nem a térség, hanem a történelem képzeletbeli jellegével érnek el hatást. A magyar Ruritániának inkább a történetisége válik

megsemmisült Gerolstein nagyfejedelemség is tartozott. Dél felé feküdt a viszonylag hatalmas Csehtengerpart királysága […]" (Stevenson, *i. m.,* 10).

[39] Goldsworthy, *i. m.,* 47.

[40] „Talán nem nagy merészség feltételezni, hogy párhuzamok találhatók Montenegró és a dunai Monarchia között, hogy »Pontevedró«-ban a Monarchia politikai és társadalmi állapotaira lehetett ráismerni. Fontosnak tartom, hogy kiemeljük *A víg özvegy* szellemes gúnyolódásainak ezt a kettős síkját, és ne essünk naivan áldozatául az idegen, egzotikus, nevetséges balkáni ország szembeszökő, klisészerű délibábjának, csupán a napi sajtó csúfondáros híreit azonosítva ezzel a képpel, csupán egzotikumot és idegenséget gyanítva a zenei kifejezésben is […]. Az operett általában, a bécsi operett pedig különösen gyakran élt ezzel a kettőzött iróniával, jelen esetben pedig elsősorban a travesztia-szerű elidegenítéssel" (Csáky, *i. m.,* 83).

fontosabbá és imaginatívabbá, mintsem a geopolitikai jellemzői. Mindegyik operettszerűnek nevezett kisregény labilis erőviszonyú, ingatag hatalmi erőviszonyokkal jellemezhető világban játszódik. A *Kísértet Lublón*ban Kaszparek és Csernyiczky unokatestvérek, és a két Mihály éppen úgy kísértetiesen hasonlít egymásra, mint *A zendai fogoly*ban a két Rudolf. A cselekmény egy szála a királyi udvar pikáns kalandjához kapcsolódik, Erős Ágost király szerelmei köré fonódik. *A szelistyei asszonyok*ban a bolondjával magát helyettesítő álruhás Mátyás király adja a szerepcsere sablonját, és itt is a király titkolt szerelmi élete tűnik fel, amikor a történet végén a narrátor a „szép székely asszonyhoz »vizitákba«"[41] járó királyról számol be. A szintén Mátyás király figuráját megelevenítő *A kis prímás* címszereplője is az udvari ármánykodások között cserél szerepet Gregorióval, a talján fiúval. Az udvari bolond rangjában álló Akli Miklós az udvari intrikák kereszttüzébe kerülve kalandokon át nyeri el a szerelmét. Ferenc király alakja pedig szinte egy ruritániai regényből léphetne elő, ahogy Apafi Mihály is *A két koldusdiák*ban. A gyenge képességű uralkodó gyakori a ruritániai regényekben, mert a társadalmi és hatalmi konfliktuslehetőséghez kínál motivációt. *A beszélő köntös*ben szintén a felcserélés, a helyettesíthetőség dominál, a királyi udvar intrikái helyett Kecskemét város belpolitikája adja meg a hatalmi erőviszonyok labilitását kifejező hátteret, amely a kiszámíthatatlan és véletlenszerű erők által kormányzott történelemképet jelenti. A szerepcsere itt is megvan, Lestyák Mihály lelki konfliktusa abból adódik, hogy engedte maga helyett a cigánylányt menni a törökhöz követségbe. *A két koldusdiák*ban Apafi udvara adja az udvari környezetet, Bercsenyi Rozsomák néven, álruhában kémkedik, Veres Pista Magday István néven vesz részt a harcokban előbb a kuruc, majd a labanc oldalán.

A zendai fogoly az angol középosztálybeli fiatal lányok alapolvasmányának számíthatott románcszerű, példásan viktoriánus erkölcse miatt, ahogy ezt Agatha Christie *A frankfurti utas* (*Passenger to Frankfurt,* 1970) című kémregényének az egyik szereplője, Lady Matilda kifejti. Mikszáth Ruritániájának az erkölcsisége nem ilyen naiv és eszményesítő. *A zendai fogoly*ban és folytatásában a királyt helyettesítő Rudolf például lemond Flaviáról, ruritániai királynévá lett szerelméről. A Mikszáth-történetekben ilyen szempontból életszerűbbek – mondhatni bujábbak – a szituációk. Mátyás király számára három asszonyt ajánlanak fel azért, hogy háromszáz férfit küldjön Szelistyére, és a három közül az egyiket megtartja szeretőnek. *A beszélő köntös*ben négy lányt visznek a kecskemétiek a török császárnak, hogy megnyerjék a jóindulatát, ami aztán a köntösben fog realizálódni. A *Kísértet Lublón*ban Jablonszkaja Máriát egyáltalán nem zavarja, hogy elhunyt férje helyett annak féltestvérével éljen tovább. Az *Akli Miklós*ban pedig Szepessy István báró vezetésével 280 férfi akarja elfoglalni a lánynevelő intézetet egyáltalán nem feddhetetlen célzattal. Az eszményesítő erkölcsiség csak az ifjúsági olvasmánynak szánt *A két koldudiák*ban és *A kis prímás*ban jelenik meg, bár ezekben sem olyan naiv módon, mint a műfaj névadó művében.

[41] Mikszáth, *Regények és nagyobb elbeszélések, i. m.,* XII, 200–201.

Mikszáth ugyan szívesen él a *ruritániai románc* operettszerűségére emlékeztető fogásokkal, de megjelenítő technikája az általa nem ismert műfaj jellemző fogásainak a reflektív elsajátítására utal. Hope műfajnévteremtő regényében például az önreflexió csak a regény elején, az én-elbeszélő egy kitérésében merül fel („ha egy történetet olvasok, rendesen át szoktam lapozni a magyarázatokat. De most, hogy én is írok egyet, úgy látom, csakugyan nem lehet elkerülni. […] Tehát nem marad más hátra, mint ujra föltálalni azt a régi fatális históriát, amelyet lady Burlesden véleménye szerint legjobb volna elfeledni"),[42] a cselekmény azonban aztán célirányosan – különösebb kitérők nélkül – a kalandosság irányában halad. Mikszáth viszont gyakran megszakítja a történet fonalát, eltereli a figyelmet a cselekményről. Csak egy példát hozva most fel erre: *A kis prímás* elbeszélője így szakítja félbe önmagát, jelezve, hogy kimerült a mondanivalója: „de nem akarok pletykázni, pedig rám férne a szószaporítás, mert ötszáz esztendős guzsalyról, ami keveske aranyos kendert leltem, már mindjárt lefonom".[43] Vagyis nemcsak önmaga megírtságára, hanem a valószerűség és a kitaláltságát jelző fikcióképzés közötti határterületre is felhívja az olvasó figyelmét. Az a stílus, amelyet az esetében anekdotikusnak szoktak nevezni, lényegében arra is alkalmas, hogy a cselekményvezetés kalandos, népszerűségre kacsintó jellegét ellenpontozza, alternatív történetiséget teremthessen általa, és az irodalmiságáról tudó szövegfajtává alakíthassa.

Mikszáth Ruritániájában egy újfajta történeti tudat érdekében a történelem ironikus és szórakoztató formában történő átírása a meghatározó. Ez sokban hasonlítható az anekdotikus elbeszélésmódhoz, amelyben szintén nem a történelmi hűség, hanem a poentírozás, a feszes megformáltság kívánalma szerint teremtett történetiség kialakítása tűnik fontosabbnak,[44] csak itt – ellentétben a hazai anekdotával – az irónia eltávolít attól, hogy nemzettudatot ápoló funkciót láthassunk bele.

Péterfy azért utálta *A beszélő köntös*t, mert sekélyesnek tartotta, Király István azért nem tarthatta jelentősnek Mikszáth operettszerűnek nevezett műveit, mert nem talált bennük társadalomkritikát, Németh G. Béla az üresség és felületes ábrázolásmódot kárhoztatta. Ha a *ruritániai románc* nézőpontjából tekintjük, akkor viszont azt mondhatjuk, hogy szórakoztató és könnyed formában burkolt társadalom- és ideológiakritikai mondanivaló igenis található bennük, ha éppen erre lenne szüksége az olvasónak, csak nem beolvasó tónusban, nem egyértelmű kritikát kifejezve, hanem megszelídítve, megértő, könnyedén társalkodó, olvasmányossá tett módon. Mikszáth operettszerű ruritániai románcai nem merészkednek el sem Alfred Jarry

[42] Antony Hope, *A zendai fogoly,* ford. Tutsek Anna, Budapest, Singer és Wolfner, 1899, 4.

[43] Mikszáth Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések,* IV, *Galamb a kalitkában, A kis prímás, Farkas a Verhovinán,* s. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1956, 108 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 4).

[44] Ezt részletesebben *Az egyszerű forma bonyolultsága: Az anekdota mint ellentörténelem és Tóth Béla* Anekdotakincse című dolgozatom *Az anekdota történetiségé*ről szóló fejezetében fejtettem ki (Literatura, 2010/1, 28–32).

*Übü király*ának (*Ubu roi,* 1896) – amely Lengyelhon fiktív királyságában játszódik –, sem Gombrowicz *Operett* (*Operetka,* 1966) című darabjának abszurditásáig. Nem ilyen nyilvánvaló rájátszást alkalmaznak, hanem jóval rejtettebben, a történetmondást érvényben tartó módon nyúlnak az operettekbe illő témákhoz, azaz nem provokálják, hanem kiszolgálják az olvasói, a befogadói beidegződéseket.

Névmutató

Ady Endre 40, 126, 156
Alabán Ferenc 183
Ambrus Orsolya 165
Ambrus Zoltán 19, 180
Anderson, Wes 190
Angelet, Christine 158
Anonymus 9
Apafi Mihály 193
Apponyi Albert 79
Arany János 17, 25–26, 93–94
Arató László 67, 98, 107
Arisztophanész 144
Árpád fejedelem 134
Assmann, Jan 132

Babits Mihály 41–42
Bach, Alexander 170, 172–173
Bahtyin, Mihail Mihajlovics 185
Baksay István 54, 57, 59
Balzac, Honoré de 18, 68
Bánffy Dániel 75
Barabás Miklós 156
Barta János 43, 63, 71, 144, 148, 173, 180–181
Barth, Volker 159
Barthes, Roland 184
Beke Albert 161
Beksics Gusztáv 75
Belia György 41
Benczúr Gyuláné 38
Benedek Gábor 172
Bényei Tamás 176–177
Beöthy Zsolt 18, 20–21, 38, 42, 134
Berténi Iván, ifj. 42
Bibó István 68, 139
Bíró Annamária 47
Bisztray Gyula 10, 16–17, 20, 58–59, 69, 92, 97, 113, 115, 132, 135, 138, 144, 149, 153, 155, 169, 174–175, 180, 182–183, 194
Blaháné (Blaha Lujza) 14
Boccaccio, Giovanni 179
Bodor Ádám 166
Boka László 47
Bolonyai Gábor 156
Bonfini, Antonio 161
Borges, Jorge Luis 69
Bornemisza István 75
Bornemisza Péter 161
Boros Judit 134
Brassai Zoltán 10
Breznyik János 58
Broch, Hermann 185

Carroll, Lewis 187
Cervantes Saavedra, Miguel de 149
Cholnoky László 110
Cholnoky Viktor 110
Christie, Agatha 173, 189, 193
Churchill, Winston 189
Clute, John 186–187
Cornis-Pope, Marcel 189
Crittenden, Camille 184
Curtius, Ernst Robert 162
Czakó Zsigmond 26

Csáky Móric 184–185, 191–192
Császtvay Tünde 15
Csáth Géza 20, 44, 165
Csehov, Anton Pavlovics 51
Csernátony Lajos 30
Csukás István 135

Dánél Mónika 63
Dáni Ede 186
Dankó Pista 126
Dávidházi Péter 173
Dayka Gábor 25
Deák Ferenc 29–32
Dér Zoltán 44, 165
Dickens, Charles 18, 51–52, 68, 124, 145, 148
Dobos bácsi (Mikszáth gyerekkori ismerőse) 59
Dobos néni (Mikszáth gyerekkori háziasszonya) 55
Dobrossy István 172
Domokos Mátyás 33
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 52

Doyle, Arthur Conan 175
Döbrentei Gábor 26
Dumas, Alexandre, id. 17

Eckermann, Johann Peter 58
Eisemann György 26, 107, 125, 127, 140, 175, 181
Endrődi Sándor 40, 126
Engel Károly 167
Enyedi Lukács 40
Eötvös József 11–13
Erdélyi Ágnes 66
Erzsébet (Wittelsbach) királyné 30–31
Esterházy Péter 64, 127
Esze Tamás 126, 145

Fábri Anna 10, 42, 71, 124, 172
Fábry János 54
Falk Miksa 31
Faludi Ferenc 139
Fáy András 12, 25
Fazakas Gergely Tamás 28
Fenyő István 131
Fenyő Miksa 40
Ferenc József 171
Ferenc (Habsburg) király 158–159, 161, 166, 193
Ferenczy Ida 31
Feszty Árpádné 44
Fielding, Henry 144, 148–149
Flaubert, Gustave 127
Fodor Péter 63
Fontane, Theodor 127
Fráter Zoltán 53
Friedman (könyvárus Mikszáth gyerekkorában) 55
Frye, Northrop 145
Fukuyama, Francis 68

Gajdács Pál 58–59
Galeotto Marzio 158
Garai Judit 134
Gárdonyi Géza 131, 181
Gelléri Gábor 171
Genée, Richard 182
Géra Eleonóra 42
Gintli Tibor 66, 177
Glenny, Misha 188
Goethe, Johann Wolfgang von 162
Goffman, Erving 146
Goga, Octavian 156
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 51, 145, 148
Goldblum, Jeff 190
Goldoni, Carlo 144
Goldsworthy, Vesna 187–188, 192
Gombrowicz, Witold 195
Gonda Imre 161
Gozsdu Elek 181
Gömöri György 190
Göndöcs Benedek 75
Görgey István 126
Grant, John 186
Gvadányi József 25
Gyöngyösy László 34–39, 49–50
Gyulai Pál 11, 15–16, 19, 23–26, 30, 131, 136

Hajdu Péter 9, 18, 23, 71, 82, 100, 107, 124–126, 132, 134, 140, 142–144, 148–149, 156, 170, 177
Halbwachs, Maurice 132
Hallyn, Fernand 158
Hansági Ágnes 26, 31
Hardy, Thomas 190
Harpham, Geoffrey Galt 142
Hart, James D. 186–187
Harte, Bret 38
Hász-Fehér Katalin 18, 124, 126, 143
Hatvany Lajos 40
Hatvany Lajosné 40
Hawke, Simon 146
Haythorne, John 146
Heckenast Gusztáv 10
Hegedüs István 42
Hegedüs József 77
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 185
Hegyi Katalin 53
Heil Tamás 63
Heinrich Gusztáv 42
Heltai Gáspár 158, 161–162
Heltai Jenő 190
Henry, O. (William Sydney Porter) 187
Herczeg Ferenc 42, 44
Herczeg Gyula 112–114
Herman, Jan 158
Hermann Zoltán 26, 31
Hevesi Sándor 19
Hidas Zoltán 66, 129, 132, 188
Hobsbawn, Eric 191

Hof, Walter 129
Hope, Anthony 146, 186, 188–189, 194
Horánszky Lajos 42
Horváth Géza 71
V. Horváth Károly 149
Horváth Mihály 25
Horváth, Ödön von 165, 182
Howard, Richard 83
Hugo, Victor 25, 70
Huszágh Gyula 37
Huszár Tibor 139
Huszti Vilmos 161
Hutcheon, Linda 182–183

Igmándi Mihály 49
Ignotus Hugó 40
Illés Béla 52
Iorga, Nicolae 156
Izidor, Sevillai Szent 162

James, Henry 127
Jameson, Frederic 179–180
Jarry, Alfred 194
Jókai Mór 9–19, 23–35, 37, 41, 44, 52, 75, 92, 150, 182–183
Jókainé (Laborfalvi Róza) 10
Jósika Miklós 11, 16–17, 55
Józan Ildikó 100
II. József 159, 185

Kalla Zsuzsa 15
Kálmán Imre 183
Kálniczky Géza 54
Karácsony Sándor 71
Karinthy Frigyes 76–80
Katona Tamás 189
Kayser, Wolfgang 149–150
Kazinczy Ferenc 24–26, 28, 36, 55–56
Kazinczy Gábor 24
Kemény István 44
Kemény Zsigmond 11, 13, 25, 123, 128, 130–131
Kenedi Géza 40
Kerényi Ferenc 17, 174
Keresztury Dezső 94
Keresztury Mária 94
Kézai Simon 130
Király István 71, 124, 126–127, 139–140, 145–146, 169, 180–181, 194
Kisfaludy Károly 25, 130
Kiss Ernő 180
Kiss Gy. Csaba 162
Kiss József (A Hét szerkesztője) 20
Kiss József (irodalomtörténész) 17
Kósa László 172
Koselleck, Reinhart 66, 129
Kossuth Lajos 27
Kosztolányi Dezső 21, 37, 41, 110, 124
Kovács Gábor 104
Kovács László 190
Kozák Dániel 30
Kölcsey Ferenc 24, 27, 130, 177
Köllő Károly lásd Engel Károly
Kövér György 172
Krasztev Péter 188
Kriza Ildikó 159, 161
Kroó Katalin 149
Krúdy Gyula 53, 57, 110, 181
Kucserka Zsófia 82
Kulcsár Szabó Ernő 100
Kulcsár-Szabó Zoltán 66
Kuncz Aladár 35
Kuthy Lajos 11

XIV. Lajos 32
Landgraf Ildikó 31
Láng József 40
Langford, David 187
Lehár Ferenc 181, 183, 192
Lengyel György 55
Lévi-Strauss, Claude 26
Lhoest-Offermann, Holde 132
Lontay László 70

Machiavelli, Niccolò 192
Madách Imre 174
Man, Paul de 142
Márai Sándor 110
Marchallné Rudnay Ilona 40
Margócsy István 190
Mátyás (Hunyadi) király 133, 155, 157–158, 160–161, 163, 191–193
Mauks Ilona lásd Mikszáth Kálmánné
McCutcheon, George Barr 188
Medici Katalin 135–136
Melich János 51
Méreiné Juhász Margit 36, 38, 47, 58
Mészáros Andor 42

Mikszáth János 51
Mikszáth Kálmán, ifj. 44
Mikszáth Kálmánné Mauks Ilona 38, 47, 49–50, 60, 154
Mikusi Balázs 184
Milián Orsolya 139, 144
Miru György 28
Miskolczy-Simon János 51
Mixadt Mátyás 51
Moilère (Jean-Baptiste Poquelin) 144
Móricz Zsigmond 43, 48, 126
Munkácsy Mihály 130, 134–135
Musil, Robert 143, 190

Nacsády József 183
Nagy András 85
Nagy Ignác 11
Nagy Miklós (irodalomtörténész) 71
Nagy Miklós (a Vasárnapi Újság szerkesztője) 40, 132
Nagy Sándor 142
Napóleon, Bonaparte 70, 166
Németh G. Béla 93, 125, 127, 181, 194
Németh László 48–49, 179
Nemoianu, Virgil 146
Neubauer, John 189
Nicholls, Peter 187
Niederhauser Emil 161
Norris, David 188
Novalis (Friedrich von Hardenberg) 70
Nyman, Jopi 187

Nyáry Pál 26
V. Nyilassy Vilma 17

Offenbach, Jacques 191
Oláh Gábor 180
Ong, Walter J. 30
Orbán Balázs 143
Orbán László 24
Orlinski, Wojciech 188, 191
Orosz Magdolna 185

Pákh Albert 11
Pál Károly 185
Péczely József 125
Perec bácsi (szűrszabó Mikszáth gyerekkorában) 55
Petelei István 92, 104, 181
Péterfy Jenő 125, 179–183, 194
Pető Márk 68
Petőfi Sándor 16–18, 26, 58, 130
Petrovics Sándor lásd Petőfi Sándor
Plautus, Titus Maccius 144
Poe, Edgar Allan 174–177
Pontius Pilatus 64
Porubszky Pál 53
Praznovszky Mihály 50, 53
Pringle, David 186
Pulszky Ágost 140
Pulszky Ferenc 12, 30

II. Rákóczi Ferenc 13, 125, 133, 137
I. Rákóczi György 137
Rejtő István 9, 14, 23–25, 28, 33, 53, 57, 64, 73, 134, 139, 147
Rejtő Jenő 190
Révay Mór János 33, 39, 42, 44
Révész Paula 187
Reviczky Ádám 171
Réz Pál 21, 37
Richard, Jean-Pierre 93
Riedl Frigyes 25–26, 42
Róbert Károly 139
Roszner Ervin 154–155
Rousseau, Jean-Jacques 70
Rubinyi Mózes 34, 37–39, 49, 124, 128, 175
Rudnayné Veres Szilárda 40
Rudolf (Habsburg–Lotaringiai) trónörökös 26

Saussure, Ferdinand de 142
Schmidl, Stefan 184
Schmitt, Carl 66
Scholz Vilmos 57–59
Schöpflin Aladár 15, 37, 40–41, 43, 91, 142, 145, 148, 155, 180
Scott, Sir Walter 126, 148
Sebők Zsigmond 40
Sellers, Peter 187
Shakespeare, William 144, 191
Sleight, Graham 187
Smollett, Tobias 147
Spurling, John 146
Stendhal (Marie-Henri Beyle) 70
Stevenson, Robert Louis 186–187, 191–192
Stevick, Philip 145
Storey, John 180
Strauss, Johann 179, 182–183, 191

Szabó Endre 40, 42, 44
Szabó Ferenc 43
T. Szabó Levente 9, 24–27, 33, 63, 133, 135, 176
Szabó T. Attila 161
Szajbély Mihály 20
Szalai Anna 25
Szalay Károly 76
Szamosközi István 158
Szász Károly 38
Széchenyi István 26–27, 128, 130
Széchenyi Pál 76
Szegedy-Maszák Mihály 71, 100, 107, 143
Szemere Pál 24
Szénási Éva 71
Szénási Zoltán 39
Szentkuthy Miklós 53
Szépfaludi Ferenc 154
Szerb Antal 68, 71, 190
Szeremley Károly 54, 59
Szigligeti Ede 138
Szilágyi Dezső 79
Szilágyi Márton 24, 177
Szilágyi Zsófia 47, 103, 169
Szilasi László 27, 64
Szőcs Máté 63

Tahin Szabolcs 43
Taine, Hippolyte 24
Takáts József 71
Takáts Sándor 36, 42, 49
Tamási Áron 109
Tapodi Zsuzsanna Mónika 191
Tarjányi Eszter 63, 146, 171, 175–176
Teleki László 26
Terray Károly 54, 56
Tersánszky Józsi Jenő 110
Thallóczy Lajos 44
Thaly Kálmán 126, 143, 184
Theokritosz 162
Thomka Beáta 149
Thököly Imre 126
Tisza Kálmán 73–74
Tisza Lajos 77
Todor, Avram P. 163
Todorov, Tzvetan 83, 171
Todorova, Maria 188
Toldy Ferenc 24–26, 28
Tolnai Lajos 173
Toolan, Michael J. 83
Tömörkény István 81
Török Zsuzsa 26
Törs Kálmán 58–60
Tusnay András 53
Tutsek Anna 187, 194
Twain, Mark (Samuel Langhorne Clemens) 191

Urányi Imre 154

Vaderna Gábor 177
Várady Gábor 77
Várdai Béla 34–39, 49, 51–52, 92
S. Varga Pál 71, 98, 103, 138–139, 144, 170
L. Varga Péter 63
Várkonyi István 81
Vas Gereben 11
V. Veliky János 28
Velkey Ferenc 28
Vendôme, Mathieu de 162
Veres András 71, 107, 143
Veress Samu 54, 60
Vergilius Maro, Publius 162
Vezér Erzsébet 40
Vigh Péter 183
Vörösmarty Mihály 24–27

Wahrmann Mór 75
Weber, Max 42, 66
White, Hayden 63
Wieland, Cristoph Martin 149
Wolff, Larry 188

Zalán Péter 185
Zrínyi Ilona 126, 136
Zrínyi Miklós 140, 145

Zsigmond Ferenc 9, 18, 182, 191
Zsigmond Vilmos 190

A MIT-konferenciák sorozat megjelent kötetei:

Születésnapi kalandok: A Krúdy Gyula születésének 135. évfordulója alkalmából rendezett konferencia szerkesztett előadásai,
szerk. Fráter Zoltán – Gintli Tibor, 2014

Móricz a jelenben,
szerk. Bengi László – Szilágyi Zsófia, 2015

Narratíva és politika: Mikszáth-újraolvasás,
szerk. Bengi László – Eisemann György, 2016

Kiadja a Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Budapest, 2016
ISBN 978-963-89580-6-8
ISSN 2415-8925
Copyright © Szerzők, szerkesztők, 2016
Felelős kiadó: a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke
Felelős szerkesztő: Laczkó Krisztina
Tördelés: VLK Bt.
Borítóterv: Káposztás Csaba
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.